МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

СІМНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів
наукової конференції на тему:
«Комунікаційний підхід у музейній справі
як відповідь на потреби соціуму»
(проводиться в рамках
XVII Сумцовських читань)

18 квітня 2011 р.

Харків
«Майдан»
2011

УДК 069.01:745/749:929:930
ББК 79.1(4Укр)я5:63.2/3(4Укр)я5
С 37

Друкується за рішенням науково-методичної ради Харківського історичного музею, протокол № 1 від 17 лютого 2011 р.

Редакційна колегія:

О. М. Сошнікова, заступник директора з наукової роботи Харківського історичного музею; *О. Д. Івах*, учений секретар; *А. В. Панченко*, завідувач науково-методичного відділу ХІМ; *В. В. Буличова*, завідувач відділу науково-фондової роботи ХІМ; *І. П. Шевцов*, співробітник 3-го науково-експозиційного відділу (усі — Харківський історичний музей)

Рецензенти:

С. М. Куделко, заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук, професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

С. І. Посохов, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Художнє оформлення І. Шевцова

С 37 **Сімнадцяті** сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. / Харківський історичний музей.— Х.: Майдан, 2011.— 268 с.: іл.

ISBN 978-966-372-408-9.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень із проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини співробітників музею, учених ВНЗ, краєзнавців м. Харкова, які брали участь у науковій конференції «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», що проходила в рамках XVII Сумцовських читань.

Для музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

УДК 069.01:745/749:929:930
ББК 79.1(4Укр)я5:63.2/3(4Укр)я5

ISBN 978-966-372-408-9

© Харківський історичний музей, 2011
© Шевцов І. П., худ. оформ., 2011

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

О. М. Сошнікова,
заступник директора
з наукової роботи ХІМ

Сьогодні розмаїття зв'язків музею та суспільства дає підстави розглядати музей як інформаційну систему, спрямовану на передачу інформації специфічними засобами. Значення сучасного музею визначається його комунікаційний потенціалом.

Сутність музею — бути посередником між суспільством та його культурною спадщиною, між історією та сьогоденням. Правильне розуміння завдань музейної комунікації передають принципи, які сформулював музеолог Т. Шола: «Не виховувати, а поєднувати і співчувати; не повчати, а спробувати дати відвідувачам інтелектуальне і почуттєве задоволення; приваблювати відвідувачів; давати їм можливість щось створювати, віддавати, брати; не забувати, що мета існування музею полягає не в ньому самому та не в його об'єктах, а в тому, що він є медіумом і засобом у важливій справі розповсюдження освіти» [4, с. 50].

Сучасний музей повинен чуйно вловлювати і враховувати інтереси аудиторії. Сьогодні одним з актуальних є питання про організацію різних форм діяльності, а також про об'єднання зусиль установ культури, науки, освіти й виховання з метою збереження і використання історико-культурної спадщини. Музей у зв'язку із цим є символом культури. Такий підхід характерний для концепції діяльності сучасного музею. Комунікаційний підхід у музеєзнавстві характеризується переважно як:

1. Антропоцентричний (оскільки ставить на перше місце людину).
2. Культурологічний (бо використовувані в комунікації знаки і символи існують у певному полі культурних значень

і суб'єкти комунікації виступають як представники певних культурних позицій).
3. Діалогічний (у комунікації беруть участь як мінімум два суб'єкти з різними культурними позиціями).
4. Аксіологічний (оскільки ціннісний аспект комунікації розглядається як провідний).

У західній музеєзнавчій літературі поняття «комунікаційний підхід» є одним із центральних. Слушною є думка одного з провідних діячів музейної справи в Європі К. Хадсона, що завданням музейної комунікації є створення «мосту готовності» між експозицією та відвідувачем. Цей міст починається при наближенні до місця експозиції, а закінчується безпосередньо перед самим музейним предметом [3, с. 21].

Виходячи з подібної настанови, можна розглядати музей як комунікативний простір — контакт публіки з мистецтвом і культурою через постійну музейну експозицію. Експозиція є одним з основних каналів музейної комунікації. Саме в музейній експозиції виявляється внутрішня і символічна, часто знакова, суть речей. У музейній експозиції предмет виступає як першоелемент, точка відліку до експозиційних фантазій, а чим експозиція ближче до «діалогу речей», тим вона глибше і концептуальніше. Особливість музейного речового світу полягає в тому, що його існування перевершує вік людини і постає конкретно-чуттєвим ланцюгом, який пов'язує історичні часи. Але тільки творча інтерпретація музейних пам'яток, підпорядкована інтелектуальним і художнім здібностям авторів, здатна виявити трансцендентну сутність речей, перемкнути кут зору сучасника з актуально-соціального на культурно-історичне і тим самим перетворити образне експозиційне середовище на канал комунікації.

Як і розмова, музейна експозиція має будуватися на співпраці та зважати на чотири важливі максими:

1. Кількість (настільки інформативно, наскільки цього потребують, але не більше, ніж треба).
2. Якість (правдивість).
3. Релевантність (показувати лише те, що важливе для комунікації).
4. Манера висловлювання (бути виразним) (Вайдахер Ф., стор. 174).

Сприйняття музейної презентації неоднорідне, бо відбувається всіма відчуттями, але перш за все візуально. При цьому виконуються три основні типи дій:

1. Увага.
2. Інтерпретація зафіксованих у пам'яті знаків та натяків.
3. Сприйняття загального значення.

Для більшості видів інформації існують різні канали надходження:

1. Візуальний.
2. Дотиковий.
3. Практичний.
4. Абстрактно-вербальний.

Розуміння передбачає пов'язування нової інформації з вже активною. Тож чим більше буде запропоновано можливостей, тим у різноманітніший спосіб можна буде сприймати, запам'ятовувати та розуміти інформацію.

При дослідженні специфіки комунікативних процесів у музейній сфері визначено, що протягом усієї історії формування експозиційного жанру відбувалася планомірна розробка «музейного образу» в його понятійній та предметній формі, розвиваючись від суто естетичних побудов у бік створення сюжетно-художніх концепцій [2, с. 50–51]. Мистецтво музейної експозиції, що вже остаточно утвердилося у статусі самостійного і самодостатнього жанру творчості, обумовлене багатьма історико-культурними передумовами. Насамперед, експозиційна творчість є нічим іншим, як моделюванням певного середовища. Якщо класичні експозиції за характером своїх побудов тяжіли до статичного типу, то сучасність внесла у музей або виставку динамізм авторської інтерпретації експозиційної теми. Крім того, сучасні експозиції характеризуються багатогранністю і складністю концептуальних рішень, гостротою і яскравістю концептуальних рішень, зближуючи експозиційний жанр зі специфікою театрального дійства, зі своєрідною стенографічною побудовою музейного середовища, яке все більшою мірою стає «грою». І якщо спочатку експонат «мовчав», то при включенні аудіовізуальних засобів і при відповідній драматургічній інтерпретації була внесена динаміка, і експонат немовби «оживав», розширюючи інформаційний лад експозиції в цілому. І як природне продовження цього поступового руху було поєднання експонування з театралізованим дійством. Саме цим можна пояснити проведення в музейній практиці спектаклів, музичних та літературних вечорів, темою безпосередньо зв'язаних з експозицією в цілому та окремими експонатами.

Еволюціонуючи в ході загального розвитку культури, музейна експозиція розвивається тими шляхами, що відповідають

вимогам часу і соціокультурній ситуації в цілому. Формоутворення і стилістика експозиції орієнтуються на панівні тенденції і критерії сучасного мистецтва: у авангардних експозиційних пошуках музейних співробітників чітко простежується вплив постмодернізму — колажу, кінетичного мистецтва [5, с. 112]. На сучасному етапі у створенні експозицій музеїв спостерігається розвиток, утвердження і реалізація теоретичних основ і принципів, розроблених у ході еволюції експозиційного майстерства в цілому. Якісно новий підхід виявився в рішенні образно-тематичної композиційної структури експозиції, більш сміливих і різноманітних прийомах архітектурно-просторової організації експозиційного середовища, в органічній єдності і цілісності всього експозиційного комплексу, значному підвищенні якісного рівня сучасного дизайну. Відкритість сьогоднішнього експозиційного проектування не тільки в його орієнтації на історичне й культурне просвітительство, але й у включенні в плинне соціокультурне життя суспільства, яке актуалізує експозицію, провокує до творчості екскурсовода, наукового співробітника, відвідувача.

Подібна комунікація має здійснюватися за таких умов:

1. Максимальне число експонатів передбачає інтерактивне спілкування у вигляді вікторин, творчих ігор з можливістю фото-, відеоперетворень експонатів, інших театральних, кліпових сюжетів із використанням експонатів експозиції.
2. Використання інформаційних технологій для отримання максимально повної інформації за темою експозиції, про окремі витвори.
3. Контакт через пошукові системи Інтернету, аудіовізуальний гід музеєм.
4. Можливість продовження спілкування з музеєм за допомогою домашнього Інтернету через музейні сайти.

Комунікація публіки зі співробітниками музею відбувається через:

1. Круглі столи.
2. Створення товариств «друзів музею» (не тільки спонсорів, а й представників науки і культури, різних громадських організацій).
3. Лекторії за напрямками музеєзнавчих досліджень.
4. Музеєзнавчі консультації.

Комунікація публіки між собою відбувається в музеї через дискусії, круглі столи, конференції з питань культури, вихован-

ня, освіти із залученням як вітчизняних, так і закордонних фахівців музейної справи.

Комунікація між окремими музеями відкриває можливості для:

1. Нових експозиційних проектів, виставок.
2. Взаємної презентації колекцій.
3. Проведення науково-дослідної та культурно-освітньої роботи.

Для реалізації комунікацій, про які сказано вище, потрібна адекватна сучасна інфраструктура музею:

1. Експозиційний простір, забезпечений інформаційними технологіями: екрани, монітори, аудіо-, відеообладнання інтерактивного використання.
2. Офісні приміщення із сучасною оргтехнікою.
3. Інтернет-бібліотека.
4. Творчі студії, дитячі кімнати для гри і відпочинку.

Таким чином, усіляка культурна діяльність у стінах музею, затребувана суспільством, можлива і необхідна. Музей — це не храм, а середовище спілкування та інновацій. Серед нових тенденцій розвитку музеїв, відмінних від класичного музею середини XIX ст., слід назвати:

1. Переміщення центру діяльності з музейного предмета на суспільство.
2. Розширення поняття музейного предмета до духовних форм культури.
3. Тенденція до збереження природного місцерозташування предмета і відкриття на його базі музеїв, збирання інформації про предмет.
4. Ідея децентралізації музеїв з інтегрованою тематикою замість повної концентрації культурних цінностей у великих центральних музеях.
5. Тенденція до концептуалізації (предмет утрачає своє значення на противагу ідеї, яка в ньому закладена).
6. Раціоналізація музейного менеджменту, що виникає в результаті скорочення фінансування та необхідності підприємницького способу мислення.

Сучасний культурний простір України характеризується потужним розвитком фестивального руху. Починаючи з 1990-х років фестивалі відбуваються майже в усіх українських регіонах. Так, наприклад, сьогодні відродився Сорочинський ярмарок, хоча нагадує тепер не так комерційний захід, як фестиваль, очолений всіма знаними гоголівськими персонажами: на високому

возі пливе пишногруда Хівря, поряд бредуть з жартівливими витівками бурсаки, і писар, і дяк, і кумедні рогаті мешканці пекла, потім веселим гуртом пропливають дівчата в стрічках та парубки в шароварах, а ось і бричка із самим М. Гоголем. До цих культурних заходів, відповідаючи попитові часу, активно долучається й музейна сфера (наприклад, достатньо відомим є музейний фестиваль у Дніпропетровську).

Щоб музей виконував, крім класичних функцій — збереження і презентації, також інноваційні завдання, він має приваблювати, мотивувати і супроводжувати сучасний культурний процес у своїх стінах. Із цією метою необхідно виділити й акцентувати напрямки музейної діяльності. Важливо надати також музейний простір для фахівців, творчих людей і організацій, що діють для підтримки і розвитку інноваційного середовища.

Таким чином, музейна діяльність пов'язана з процесом культурної комунікації, що має інформативно-знаковий характер і є наслідком безперервного процесу виникнення значень одних та втратою інших. Комунікативна функція музею полягає в цілеспрямованому виявленні комплексу значень, притаманних речі. Отже, музей можна розглядати як інститут, що виявляє культурно-формуючу функцію речі як посередника (знаку) в комунікативних процесах. Саме через предметно-речові форми культури передається значна частина інформації, необхідна для формування особистості. Таким чином, виникає необхідність залучення таких понять, як емоційне сприйняття, досвід, світогляд та тих інших аспектів, що відображують як значення музейної комунікації для різноманітних соціокультурних процесів, так і підтверджують антропоцентричність діяльності музею.

Література

1. *Велика Л. П. Музейне експозиційне мистецтво.— Х., 2000.— 160 с.*
2. *Розенблюм Е. А. Художник в дизайне.— М., 1974.— 175 с.*
3. *Хадсон К. Музей влияния // Мир музея.— 1993.— № 4 (132).— С. 19–23.*
4. *Шола Т. Предмет и особенности музеологии // Museum.— 1987.— № 1.— С. 49–53.*
5. *Юренева Т. Ю. Музееведение.— М., 2004.— 216 с.*

МУЗЕЙ — ЦЕНТР ЗБЕРЕЖЕННЯ І ПРЕЗЕНТАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРАЮ

А. В. Панченко,
зав. науково-методичного відділу ХІМ

Ставлення до пам'яток історії і культури є показником рівня розвитку держави та духовної зрілості її громадян. Цілеспрямована діяльність держави з охорони пам'яток для передачі культурних цінностей майбутнім поколінням та їх ефективного використання в суспільному житті сприяє самоідентифікації нації, уособлює її самобутність і має соціально значущу функцію підтримки стабільності і сталого суспільного розвитку. Україна є однією з провідних країн Європи за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини. Тільки за офіційними даними у фондах українських музеїв зберігається більш ніж 12 млн пам'яток історії. Майже 471 тис. із них зберігають музейні заклади Харківської області. Саме музеї на сьогодні є одним із головних соціальних інститутів, які виконують функцію формування історичної пам'яті українського народу, донесення до всіх українців і особливо молоді знань про минуле. За даними громадських експертів нині в Україні діє близько 5 тисяч музеїв (для порівняння: в Польщі — 1075, Австрії — 1600, Великобританії — 1811, Канаді — 2500). На жаль, слід відзначити, що потужний історико-культурний потенціал України не використовується повною мірою, у зв'язку з наявністю ряду значних проблем у даній галузі. До головних із них слід віднести недосконаліть законодавчої бази в сфері музейної справи, недостатність експозиційних площ, неналежний рівень охорони музейних експонатів, недостатній рівень кадрового та інформаційного забезпечення, брак актуальних інформаційних й інтелектуальних технологій. Недостатнє фінансування залишається хронічною проблемою музеїв усіх профілів. Більша частина бюджетного фінансування витрачається на видатки споживання (зарплата, охорона, комунальні платежі тощо), а видатки розвитку не лише не зростають, а навіть зменшуються останнім часом. За статистичними спостереженнями, 85% бюджету музею ідуть на зарплату працівників, 15% — на сплату комунальних послуг, тоді як у цивілізованих країнах на оплату праці виділяють лише 5–10% від загального бюджету. Тож за таких умов для виконання однієї

зі своїх основних функцій — залучення відвідувачів музеям необхідно проводити наполегливу роботу зі створення свого позитивного іміджу (тобто показати суспільству ефективність своєї роботи).

На Заході прийнято вважати успішним музей, який самостійно може сформувати близько третини свого бюджету. Зрозуміло, що це не можуть бути кошти тільки від реалізації вхідних квитків. Це також і доходи від культурно-освітньої діяльності, продажу видавничої та сувенірної продукції, дуже велике значення мають залучені кошти. Якщо музей має спонсорів, виграє гранти, значить він є активним. Адже спонсорська допомога свідчить про те, що в суспільстві сприймають такий заклад як успішний.

До такого розуміння успішності музею необхідно просуватися і нам.

Але зрозуміло, що заробляння грошей музейними закладами є дуже складним, насамперед через те, що музейний співробітник вже за своєю природою не може бути успішним підприємцем. Адже музей — це специфічний заклад, місія якого зберегти предмети старовини і без зайвих втрат передати їх нащадкам. Використання музейних фондів задля бізнесу не може бути завданням музею. Для музейних спеціалістів, зрозуміло, головне в музейному бізнесі не кон'юнктура ринку, не економічні розрахунки, не мода, не реклама, а музейний предмет. Крім того, підприємницький талант пов'язаний із прагненням заробляти гроші. У бізнесі успіху, як правило, досягають тільки ті, хто має якусь мотивацію. А музейні співробітники працюють на постійну (ще й дуже невисоку) зарплату, її розміри не залежать від прибутків, які може отримати музей. Ураховуючи розміри заробітної плати, музеї також не можуть винайняти професійних менеджерів високої кваліфікації.

Припустимо, що музей випускає друковану продукцію, сувеніри, CD-диски, які необхідно якомога ширше розповсюдити. Для цього необхідні склад, клієнтура, уміння активно представити товар в Інтернеті, а не просто надати інформацію на сайт. Крім цього, необхідно мати можливість доставляти замовлені книги та каталоги прямо на склад, магазин або додому, приймати оплату через Інтернет, мати оптові та роздрібні ціни. Зрозуміло, що це додаткове навантаження на бухгалтерів, яким це зайвий клопіт, і вони в цьому ніяк матеріально не зацікавлені. Тож вони використовують усі важелі, аби переконати директора цього не робити.

Тому дуже цікавим у цьому сенсі є досвід музеїв Франції. Вони самі не займаються підприємницькою діяльністю. Комерційні інтереси французьких музеїв представляє їх Об'єднання.

Це Об'єднання, за думкою його організаторів, повинно виконувати функції асоційованого комерційного агента національних музеїв Франції. Кожен музей-засновник підписав договір із цією організацією, згідно з яким передав їй усі авторські права на використання зображень музейних предметів та їх інтерпретацію.

Директори музеїв є членами ради директорів Об'єднання. Вони затверджують кандидатуру виконавчого директора, напрямки діяльності, заслуховують фінансовий звіт та приймають рішення про розподіл отриманого прибутку.

Але, оскільки Об'єднання є прибутковою організацією, з'явилася можливість укомплектувати його штат висококваліфікованими економістами, юристами, спеціалістами в галузі реклами та маркетингу.

Це дало змогу вирішити декілька проблем.

З одного боку, на гроші, отримані від продажу сувенірної та друкованої продукції (листівок, буклетів, путівників, альбомів, каталогів), Об'єднання закуповує для музеїв твори мистецтва та інші предмети, що поповнюють музейні колекції. Таким чином, вирішується одна з найболючіших на сьогодні музейних проблем: якісне поповнення музейних збірок та збереження культурної спадщини не в приватних, а в музейних колекціях.

З іншого боку, коли Об'єднання стало комплектувати єдиний пакет друкованої продукції, значно зріс тираж музейних видань, що дало змогу здешевити цю продукцію. А це, в свою чергу, розширило можливості популяризації музейних колекцій.

У Сполучених Штатах Америки дуже розвинута інша система: це залучення позабюджетного фінансування, як використання цільового капіталу. Це один із напрямків державно-приватного партнерства, коли різноманітними структурами створюються базовий капітал, який не просто направляється на окремі музейні проекти, а передається в керівництво грамотній фінансовій компанії, яка оперує цим капіталом, отримує прибуток і пускає його на підтримку тих чи інших музейних проектів. При цьому основний капітал залишається недоторканим. На жаль, усе це поки що для українських музеїв, у тому числі музеїв Харківщини, залишається недосяжною мрією. Що стосується музеїв Харківської області, то з 35 комунальних музеїв області лише 16 беруть плату за вхідний квиток та екскурсійне

обслуговування. Щодо інших додаткових джерел фінансування, передбачених законом, а саме: прибутки від реалізації сувенірної продукції, предметів народних художніх промислів, видавничої діяльності, то їх розвиток у музеях Харківської області є вкрай незадовільним. За останні 10 років тільки Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди та Зміївський краєзнавчий музей спромоглися випустити досить невибагливі значки. Трохи кращими є справи у сфері друкованої продукції: так, Харківський художній музей за допомогою спонсорів випустив два мистецьких альбоми та збірку мистецтвознавчих статей, щорічні збірки за результатами наукових конференцій випускають Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди, Харківський історичний та Харківський літературний музеї, Ізюмським краєзнавчим музеєм було підготовлено та надруковано два альманахи, 2009 року побачила світ книга «Зміївщина — Слобожанщини перлина», автором якої є директор Зміївського краєзнавчого музею М. І. Саяний, директор Валківського краєзнавчого музею Т. В. Поліщук за допомогою Асоціації дослідників голодомору в Україні випустила книгу свідчень очевидців голодомору «Столиця відчаю», рекламні проспекти, путівники, буклети видавалися Харківським історичним музеєм, Художньо-меморіальним музеєм І. Ю. Рєпіна, Національним літературно-меморіальним музеєм Г. С. Сковороди, Ізюмським та Балаклійським краєзнавчими музеями. На жаль, навіть ця невелика кількість музейних друкованих видань не надходить у продаж. Тільки Чугуївський художньо-меморіальний музей, музей Г. С. Сковороди та Ізюмський краєзнавчий музей продавали свої рекламні видання. Зрозуміло, що видавнича діяльність музеїв не повинна зосереджуватися тільки на випуску рекламної продукції. Дуже важливими є видання каталогів, мистецьких та фотоальбомів, наукових доробків музеїв, результатів досліджень музейних колекцій, путівників тощо. Саме така продукція, виконана на якісному, високохудожньому рівні, якнайкраще може презентувати музейні колекції, а отже — історичну та культурну спадщину краю на всіх рівнях. Такі видання, перш за все, можуть бути предметами культурного обміну як між музеями, так і між делегаціями представників влади різного рівня. У той же час слід відзначити, що будь-яка сувенірна або рекламна продукція користується величезним попитом у відвідувачів. Тим більше, що останнім часом все важливішу роль в економіці країни починає відігравати туризм. Масовий

туризм — масштабне явище останніх часів. Нові стандарти життя, швидкість пересування впливають на кількість людей, які відвідують об'єкти культурної спадщини. Для порівняння, у 1950 році, за даними Всесвітньої організації з туризму (WTO), у туристичних турах було 25 млн осіб у світі, у 1995 р.— 528 млн туристів. Це показує, що кількість туристів за 45 років зросла у 20 разів. У 2006 році міжнародні туристичні прибутки склали 733 млрд дол. США, або 2 млрд дол. на день, туризм надає близько 35% від експортних послуг у світі і близько 70% — у малорозвинутих країнах. Туризм уважається ключовою галуззю XXI століття. WTO прогнозує, що на 2012 рік кількість туристів може, за попередніми розрахунками, становити 940 млн осіб, а до 2020 року — 2,6 млрд. На сьогодні вже зрозуміло, що туризм як вид бізнесу є одним із найприбутковіших. Так, наприклад, у 1950 році туристи витратили 2,1 млн доларів; у 1993 році — 321 млн доларів (тобто в 160 разів більше).

Зрозуміло, що туризм не може існувати без культури, оскільки саме культура є одним із принципових мотивів для переміщення людей. Що краще, ніж туризм, сприяє взаєморозумінню між народами, викликаючи захоплення спільною природною і культурною спадщиною?

Невід'ємною складовою туристичного бізнесу є не лише організація перевезення, розміщення, харчування туристів, але й включення в програму туру знайомства з природою та історією, архітектурними пам'ятками, національними особливостями регіону, міста та села. Туризм — це також культурний обмін, за допомогою якого як туристи, так і місцеві жителі, сприймають і пізнають об'єкти культури, а також взаємодіють між собою. Зрозуміло, що особливу роль у цьому має відігравати музей як осередок, де в найбільшій повноті зібрані знання з усіх цих напрямків. Саме музеї опрацьовують, зберігають, експонують і пропагують історичні та духовні пам'ятки свого народу, регіону, населеного пункту. Тому саме музей може, за наявності відповідної інтерпретації, дати дуже цікаву пізнавальну й емоційну інформацію про культуру народу, коріння багатьох релігійно-міфологічних уявлень, допомогти зрозуміти джерела народної культури та засвоїти цю інформацію як частину історико-культурної спадщини. Крім цього, саме музей має унікальну можливість справляти емоційний вплив на відвідувача. Адже за своїми функціями музей можна порівняти із храмом. І там, і там предмет (реліквія або експонат) зберігається, вивчається,

експонується, тобто виставляється. Відбувається таке саме співпереживання, розкриття та демонстрація його сакрального або історичного змісту, його духовної або художньої цінності.

І хоча культурний туризм повинен стати вагомою формою музейної роботи, проте в більшості як українських музеїв, так і музеїв Харківщини цей напрям ще знаходиться в стадії формування, музеї продовжують лишатися ізольованими від загального туристичного простору. Недостатня взаємоінформованість між музейною і туристичною сферою, відсутність навичок у співпраці — ось питання, які потребують вирішення в першу чергу. Слід відзначити, що наслідком розуміння важливості цього питання стало проведення Харківського туристичного бієнале. Мета заходу — популяризація туристичного, історико-культурного потенціалу Харківщини, просування продукту суб'єктів туристичної діяльності регіону, обміну досвідом у сфері туризму напередодні проведення Євро-2012. У рамках виставки відбулися конкурси на кращий концепт-проект розвитку туризму в області, кращий туристичний маршрут і кращу презентацію туристичного потенціалу району. На виставці були представлені Харківський історичний музей та Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди. Активну участь у підготовці до презентації районів та міст у виставці взяли краєзнавчі музеї області. Учасники виставки показували відеопрезентації, роздавали буклети про визначні пам'ятки районів, представляли роботи народних майстрів — мешканців міст і сіл. У номінації «Кращий туристичний маршрут» був нагороджений проект, розроблений співробітниками Куп'янського краєзнавчого музею «По обидва боки Осколу».

Не можна не відзначити, що останніми роками музеї Харківщини все активніше включаються до розробок туристичних маршрутів до визначних місць та пам'яток регіону (Барвінківський, Валківський, Ізюмський, Балаклійський, Зміївський, Люботинський краєзнавчі музеї). Та, на жаль, зважаючи на українське законодавство із цього питання, музеям доведеться пройти через безліч бюрократичних перепон, отримати дозволи та ліцензії на ведення туристичного бізнесу, а найголовніше — вирішити протиріччя, оскільки музеї є неприбутковими організаціями, а туристичний бізнес є прибутковим. Тому, на сьогодні, більш зваженим рішенням є співпраця з туристичними фірмами. І тут слід ураховувати, що розв'язання питання про включення музею в туристичні маршрути, ступінь інтересу, який він

являє для туристичної фірми, залежить, перш за все, від якості музею.

Зрозуміло, що сьогодні, коли простір навкруг нас перенасичений новітніми інформаційними технологіями, коли Інтернет та телебачення дають можливість отримати будь-яку інформацію, коли мільйони туристів переміщуються з одного куточку світу в інший, щоб привернути увагу відвідувача — музей повинен відрізнятися своєю унікальністю та індивідуальністю, мати атрактивні експозиції, оснащені сучасним обладнанням та новітніми технічними засобами. Як, наприклад, Музей води в Києві, до якого вишиковуються багаточасові черги. У цьому музеї, що створений в одній із перших у місті водонапірних башт, майже з першого кроку відвідувач потрапляє в чарівний світ води: ось довжелезний акваріум з рибами, розписи на стіні, які імітують береги Дніпра (тут розповідають про життя ріки та її роль у житті людини), ось на ліфті з вікном відвідувач «спускається» під землю, вивчаючи структуру водоносного шару землі, ось він уже під землею — над головою висить коріння дерев. Далі відвідувач знайомиться з процесом очищення води, проходячи через каналізаційні канали різних часів, проходить біля водоспаду в печеру зі сталактитами та сталагмітами, пускає величезні мильні бульбашки тощо.

Та, на жаль, таких музеїв у нас поки що одиниці. Більшість музеїв в Україні та на Харківщині — це музеї, створені в 70–80-ті роки, із обладнанням, застарілим фізично і морально, музеї-близнюки, створені за єдиним тематично-хронологічним принципом, заповнені однаковими рушниками, сорочками, предметами побуту, посвідченнями й грамотами, фотографіями та фронтовими листами. Хоча в колекціях багатьох із них зберігаються справжні скарби з історії та культури народу. Одним із кращих музеїв Харківської області є Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна. І не тільки завдяки меморіальній садибі, у якій дбайливо відтворена обстановка 70-х років XIX ст., коли в садибі перебував художник із сім'єю. Великою популярністю користуються Галерея лауреатів премії ім. І. Рєпіна, де, крім живописних полотен, дбайливо зібрані розписи майстрів Хохломи, жостовські підноси, холмогорська різна кістка, унікальний своєю красою керамічний посуд гжельських майстрів, неповторні палехські шкатулки. 2010 року галерея переїхала в нове приміщення, у якому завдяки наполегливій праці співробітників удалося створити сучасну атрактивну експозицію. Своє

неповторне обличчя має Балаклійський районний краєзнавчий музей. Центральною частиною експозиції є розділ, присвячений видатній українській співачці О. Петрусенко. Завдяки надзвичайно вдалій роботі художників експозиція відтворює і дух театру, тонкий ліризм співачки, її нерозривний зв'язок із народом. Не менш вдалою є експозиція «Етнографія рідного краю», створена за художнім проектом І. М. Погорєлова. Камерність приміщень у даному випадку допомогла художнику відійти від звичного показу речей у вітринах, спеціальне обладнання та відтворення інтер'єрів дозволили створити в експозиції ефект присутності в тій епосі, про яку розповідається.

Недостатність експозиційних площ є загальною проблемою всіх музеїв Харківщини. Тим більше має значення, що музеї шукають і знаходять шляхи вирішення цієї проблеми. Одним із них є відмова від звичних для радянських та пострадянських музеїв великих вітрин. Цікавим у цьому сенсі є досвід Ізюмського краєзнавчого музею, який для своїх невеликих залів замовив спеціальні пласкі настінні шафи в комплекті з навісними вітринними столиками в дерев'яних рамах. Завдяки цьому експозиція набула затишного привабливого вигляду, а її камерність надихає на зосередження та вдумливість.

Безумовно, важливим фактором є використання в експозиції сучасного аудіо- та відеообладнання. Відповідний музичний супровід допомагає створити потрібний емоційний настрій, асоціативний ряд, а отже, сконцентрувати увагу слухача і допомогти краще засвоїти інформацію.

Така методика вже застосована в музеї «Меморіальний комплекс «Висота Маршала І. С. Конєва». Іншим вдалим прикладом використання технічних засобів в експозиції є демонстрація документального фільму «Свіча скорботи» на однойменній виставці Харківського історичного музею, присвяченій Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Фільм із двох частин — свідчення очевидців та витяги з документів — був створений за безпосередньою участю музею і став справжнім акцентом на виставці, даючи змогу відвідувачеві на емоційному рівні відчути трагедію голодомору.

Іншим напрямком створення позитивного іміджу музею є, безумовно, культурно-масова робота. Включення пам'яток, що зберігаються у музеях, до системи «експозиція — екскурсовод — екскурсія — відвідувач» на сучасному етапі, коли індустрія дозвілля буквально обрушує на молодь свої примітивні розваги, потребує від музеїв пошуку нових інтерактивних форм.

Слід відзначити, що харківські музейники добре розуміють важливість цього питання, постійно збагачуючи свій арсенал методів роботи з відвідувачами. Це майстер-класи в Красноградському краєзнавчому музеї ім. П. Д. Мартиновича, Харківському літературному музеї, Міській художній галереї ім. С. Васильківського, це фестивалі «Сьогодні — Купала, завтра — Івана» (Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди), «Меч Святослава» (Ізюмський краєзнавчий музей), інтелектуальні квести (Літературний музей та Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди).

Активно запроваджує нові форми роботи з аудиторією Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна. Співробітники музею починають працювати вже з дошкільнятами. Для цих дітей проводиться цикл занять «Абетка мистецтва». Метою цих занять є знайомство із жанрами мистецтва та народними промислами, що представлені в колекції музею. Кожне заняття обов'язково містить практичну роботу. Дітям пропонується самостійно розписати зображену на папері ложку елементами хохломського розпису, чашку — візерунками Гжелі, виконати орнаментальний розпис димківської іграшки. Співробітники музею налагодили тісний зв'язок із Чугуївським центром туризму і краєзнавства. Для дітей, що займаються в гуртках центру, підготовлено цикл лекцій «І оживають речі», кожне заняття якого проводиться на основі музейних колекцій та містить елементи гри й змагання. Під час святкування дня народження І. Ю. Рєпіна до музейних заходів залучаються члени військово-історичного товариства, які одягають уніформу чугуївського козацтва, що дає змогу відвідувачам відчути «дух епохи».

Ще одним складовим елементом діяльності музеїв, на якому слід зупинитися детальніше, є просування музейного продукту, що включає в себе рекламу та інформацію про музейні колекції й експозиції. На сьогодні музеї Харківщини розповсюджують інформацію про свою роботу шляхом організації та проведення таких заходів:

- пряма та опосередкована реклама — через розміщення рекламних блоків у засобах масової інформації, друкованих тематичних та туристичних виданнях;
- дні відкритих дверей — з нагоди дня музею, дня міста, певного свята чи врочистої дати, з нагоди відкриття нової експозиції;

- акції для певних цільових груп (дітей, студентів, пенсіонерів, інвалідів);
- презентації музею на туристичних та культурних виставках;
- створення інтернет-сторінки музею;
- розміщення інформації в каталогах, що присвячені місту, території, у тематичних та спеціалізованих журналах;
- інформаційні таблиці про музей, експозиції, інші музеї, які розміщуються при вході в музей;
- указівники на вулицях, що показують напрямок до музею;

До цієї добре налагодженої роботи бажано додати такі заходи:

- прес-конференції при відкритті нових експозицій;
- тематичні конференції з проблематики культурно-історичної спадщини регіонів;
- дні культури та історії (регіону, міста, села);
- проведення ознайомлювальних візитів для представників туристичних фірм регіону, країни та закордону;
- пряму поштову та електронну розсилку новин музею за адресами туристичних фірм, готелів, засобів масової інформації, представників органів місцевого самоврядування, центрів туристичної інформації, постійних відвідувачів музею, записаних у книзі відгуків та в базі даних відвідувачів;
- власні рекламно-інформаційні матеріали, відеоролики та компакт-диски;
- участь (на засадах членства) в профільних та туристично-громадських організаціях, що передбачено Законом України про музеї.

Усе вищенаведене можна охарактеризувати як дії, за допомогою яких музеї та заклади культури поширюють інформацію про себе, переваги свого музейного продукту та переконують цільових споживачів відвідати музей. Усе це сприяє бажанню завітати до музею, дізнатися більше про рідний край та збагатити себе духовно.

Звичайно, процеси розвитку музеїв, залучення додаткових коштів, так само як і ініціатива працівників музеїв, гальмуються недосконалим законодавством та недостатнім фінансуванням. Але, попри негаразди, теоретичний та практичний досвід поступово накопичується, і для кожного музею необхідно вирішити, чи хоче він працювати по-новому, йти в ногу із сучасними тенденціями світового суспільства. Якщо музеї та всі його

працівники зрозуміють потреби своїх споживачів, розроблять таку низку заходів та послуг, які будуть мати високий попит у відвідувача, грамотно розповсюдять інформацію та відповідно прорекламують ці заходи й послуги, саме тоді музей зможе адекватно представити скарби своєї колекції та гідно презентувати історію, духовну й матеріальну культуру свого краю.

Література

1. *Будко А. А. Об отношении музеев к действительности // Мир музеев.— 2007.— № 8 — С. 10–11.*
2. *Дукельский В. Конкурент или пешка в чужой игре? // Мир музеев.— 2007 — № 7.— С. 2–7.*
3. *Земко А. Знакомьтесь: Зарубежные музеи науки и научно-познавательные центры // Музей.— 2007.— № 4.— С. 63–70.*
4. *Каськун С. Малий музей в малому місті. Проблеми і перспективи // Музеї України.— 2010.— № 3.— С. 7–10.*
5. *Культурное наследие и туризм // Мир музеев.— 2007 — № 7.— С. 12–13.*
6. *Кусова И. Г., Козлов Е. А. Информационная служба музея. Задачи и реалии // Музей.— 2007.— № 5.— С. 55–61.*
7. *Попова Л. М. До деяких проблем музейного менеджменту, маркетингу, зв'язків з громадськістю (PR) в МНАПУ // Музеї України.— 2008.— № 3–4.— С. 6–9.*
8. *Чупрій Л. В. Стан та проблеми музейної справи в Україні // Музеї України.— 2010.— № 2.— С. 2–4.*

МЕТОДИКА ХУДОЖНЬОГО ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ

Ю. О. Тітінюк,
головний художник ХІМ

Сучасна роль художника у формуванні музейної експозиції не досить повно розкрита в популярній літературі. Творчі відношення історика-експозиціонера і художника-експозиціонера будуються спонтанно і залежать від активності та досвіду учасників творчого процесу. Труднощі творчої взаємодії полягають у різниці тлумачення обраних експонатів, естетичного та образ-

ного завдань майбутньої експозиції. Художник бачить в експонаті символ часу, його внутрішню семіотику та знаковість, з яких складається образ в експозиційному просторі, він переносить сучасне розуміння середовища й оточуючих предметів на історичну площину. Тому художник повинен переключити попередню функціональність експоната на більш високий ступінь сприйняття, розуміння його на естетично-символічному рівні. Процес художнього формування експозиції — це творчий процес цілої групи спеціалістів, які відіграють певну роль на тому чи іншому етапі створення музейної експозиції. Отже, прослідкуємо цей процес.

І етап. ПІДГОТОВЧИЙ
(ознайомлення з науково-проектною документацією майбутньої експозиції)

Процес художнього проектування експозиції починається зі знайомства художника-експозиціонера з науково-проектною документацією майбутньої експозиції, створеної істориком-експозиціонером (наукової концепції, де сформовані головна ідея та тематична структура майбутньої експозиції; а також тематико-експозиційним планом (ТЕПом) експозиції, у якому представлені всі експонати і додаткові музейні засоби згідно з тематичною структурою). Дана документація є частиною проектного завдання для художника-експозиціонера, що в подальшому має ще уточнюватися. Це залежить від необхідної широти розкриття заявлених тем, виховально-пізнавальної актуальності, естетичних та інформативних запитів відвідувача, площ, що мають бути виділені для експозиції, абстрагування від художніх засобів подачі матеріалів. Вдала робота експозиціонерів буде досягнута тільки у випадку взаєморозуміння проектного процесу, руху в одному напрямку, з'єднаних спільною ідеєю і концепцією.

Під час пізнавального процесу художник зобов'язаний візуально познайомитися зі всіма пропонованими до експозиції матеріалами. Звернути увагу на їх масштаб, об'єм, габарити, фактуру, колір, стан збереження, кількісну різноманітність для того, щоб ураховувати ці властивості й характеристики в подальшій роботі зі створення експозиції. Процес «входження у роль» припускає вивчення літературних джерел, аналогів вирішення експозицій за даною тематикою в інших музеях, знайомство з технологією виготовлення і процесів використання

експонатів, можливості проведення реставраційних робіт та очікуваність їх результатів.

Виконання експозиції на основі первісного ТЕПу призведе до стандартних варіантів викладки експонатів. Практика такого підходу зазвичай зводилася до самостійної викладки експозиції силами істориків-експозиціонерів музею, а художникам відводилася роль виготовлення підтекстовок, напису цитат і в кращому випадку — створенню ілюстративних малюнків, ескізів, картин, діорам, макетів і таблиць. Усе це вчорашній день. Сьогодні необхідно переходити до музейної експозиції як до різновиду мистецтва на рівні з театром, кіно, телебаченням. Синтез предметно-просторових мистецтв у експозиції повинен проходити ті ж самі творчі процеси (сценарій, режисура, постановка) з досягненням певних запрограмованих цілей та образів. Тому на підготовлений істориком-експозиціонером ТЕП художник дивиться як на програму-завдання для подальшого художнього проектування експозиції.

II етап. ФОРМУВАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОБМЕЖЕНЬ

Великий вплив на формування музейної експозиції мають: архітектурно-планувальні особливості представлених для експозиції площ; освітлення (штучне або природне світло); варіанти екскурсійних маршрутів, можливості задоволення ергономічних і протипожежних норм. На цьому етапі даються рекомендації стосовно: перепланування експозиційного простору, кількісного набору експозиційного обладнання і попереднього тематичного зонування майбутньої експозиції. Для цільового сприйняття експозиції відносно вікових груп відвідувачів та їх освітнього рівня також даються певні рекомендації, враховуючи, що: школярі можуть отримати естетичний доторк до історичної інформації; молодь — отримати можливість порівняння тем і образів з історією та естетикою інших регіонів і країн; відвідувачі середнього віку можуть поринути у світ нових відкриттів; старше покоління — відчути нотку ностальгії; наукові співробітники — забезпечити певну частку інформаційної новизни.

Підсумком даного етапу є рекомендації з використання площ, функцій та інформативності експозиції, етики та естетики сприяння, вікових запитів та інших обмежень.

III етап. РОЗРОБКА СЦЕНАРІЮ

Різні види мистецтва, у відповідності до своєї специфіки, припускають різний ступінь розвитку оповідального сценарію. Мистецтво музейної експозиції в цьому розумінні більш обмежене, але ширше використовує наочність за допомогою експонатів та естетично вживає психологічно-образні акценти. Це виявляється за допомогою експозиції в русі, в ліричних або трагічних переживаннях, змінах емоційного стану, внутрішній оцінці побаченого. Сценарій експозиції пишеться сценаристом спільно з істориком-музеєзнавцем як невеликий літературний твір з ідейно-психологічним підтекстом. Сюжет сценарію містить у собі передумови розвитку дії, які пов'язані окремими темами (образ — це динамічне співвідношення, меланхолічне гальмування, статичне повторення і т. д.), або спільним технологічним процесом, або стильовою направленістю, або групою персоналій, розкиданих у часі, але які мають спільність у єдиному творчому процесі. У цих випадках можна використовувати сюжет із попереднім напрямком тематичних акцентів, які об'єднані спільною стилістичною лінією, що береться з мистецьких течій, наприклад у напрямку відродження, ренесансу, романтизму, символізму і т. д.

Для сценаріїв у музейному мистецтві одним із засобів вияву зв'язків чуттєвих образів, досягнення художньої виразності є асоціативний підхід. Метод асоціацій дозволяє ефективно вживати в художньому контексті метафори і символи з одного боку, а з іншого — долати звичні шаблони стереотипного сприйняття. Тому естетичне сприйняття буде штовхати відвідувача до пізнання специфіки художнього асоціативного мислення.

У сценарії повинен бути закладений сюжет внутрішніх смислових сценічних образів та їх взаємодії на предметно-пізнавальному рівні демонстрації. Послідовність тематичних образів у взаємодії з ТЕПом та вирішенні на концептуальному рівні дозволить подивитися на майбутню експозицію як на витвір нового різновиду предметно-просторових мистецтв.

IV етап. РЕЖИСУРА ЕКСПОЗИЦІЇ

Після виготовлення «каркасу» експозиції — сценарію треба починати роботу над режисурою експозиції. На цьому етапі особливе значення має розробка методики подачі матеріалу з високою естетичною вибірковістю, асоціативністю й метафізичністю. Режисура зобов'язана підштовхувати відвідувача

до образно-чуттєвого пізнання світу. У цій низці завдань зосереджені такі поняття, як: національна свідомість людей, місцеві культурні традиції, семіотика, знаковість, образи часу. У роботі необхідно враховувати естетичні категорії відношень стосовно певного сценарію, вибір стилю і підбір психологічного комфорту. Тому режисер повинен володіти навиками в образотворчому мистецтві та архітектурі, історії та психології.

Обираючи художні прийоми вирішення цих завдань, необхідно звернутися до основ творчого підходу — до вибору стилю. При цьому слід розуміти стиль як спільність образної системи, засобів художньої виразності, творчих прийомів, обумовлених єдністю сценічного змісту.

Треба сказати, що стилі мають декілька рівнів:

- відповідно до епохи (готика, бароко, класицизм і т. д.);
- відповідно до художнього напрямку (імпресіонізм, конструктивізм, абстракціонізм, сюрреалізм, поп-арт);
- відповідно до індивідуальної манери автора (Гропіус, Татлін, Мельников, Клікс, Розеблюм).

Використання у творчій діяльності вже відомих в історії мистецтва художніх прийомів та стильових рис у новому контексті для досягнення певних естетичних цілей дозволяє розширити арсенал прийомів в експозиції. Стилізація дає можливість відтворити і лаконічними засобами передати атмосферу історичної і національної особливості середовища, при цьому слід спиратися на припустиму міру умовності при формуванні в експозиції реального простору. Це дозволить позбавитися негативного ефекту прямолінійного сприйняття експоната, який було фрагментарно вихоплено із середовища його реального використання.

У художній практиці використовуються декілька типів естетичного впливу на відвідувача з характерними особливостями:

- трагічний (протиріччя між вимогою та практичною неможливістю її втілення);
- драматичний (проміжна категорія між трагедією та комедією);
- романтичний (світогляд ілюзій);
- ліричний (особисті переживання);
- сатиричний (оцінка тіньових боків);
- комічний (претензії на суб'єктивні можливості);
- гумористичний (сполучення серйозного та кумедного);
- фантастичний (гра уявлень) і т. д.

Вибір напрямку емоційного сприйняття фрагмента або експозиції в цілому з перелічених категорій естетичного впливу дозволить внести нове бачення у формування експозиції.

В арсеналі художників-експозиціонерів є декілька прийомів подачі експозиції:

- карнавальна демонстрація експонатів, яка дозволяє розміщати експонат у не природних для нього ситуаціях, процесах, просторі;
- святкова демонстрація експонатів — активізує сприйняття експоната відвідувачем за рахунок активного середовища: повсякденно пізнаваний предмет розміщений у новій ситуації;
- міфологічний прийом у демонстрації експонатів — полягає в перетворенні предмета в інший образ, не властивий особисто експонату;
- фольклорний прийом у демонстрації експонатів — яскраво виражає етнічну своєрідність і т. д.

Подібні експерименти також можуть бути використані в режисерських задумах.

Керуючись режисерським задумом, знайденим стильовим, психологічним, емоційним малюнком, можна істотно підняти рівень показу експозиції. Успіх режисерського впливу на формування експозиції, обумовлений його професійною змістовністю і майстерністю, істотно підніме творчий рівень тематично-пізнавального, сюжетного та естетичного сприйняття експозиції.

Усі вищезазначені чотири етапи, по суті, є підготовчими у проектуванні експозиції. Основним завданням даних етапів є створення максимуму обмежень для художнього проектування експозиції. Практично дані матеріали-рекомендації є завданням на проектування для художника-експозиціонера та дизайнера.

V етап. РОЗРОБКА ХУДОЖНЬОГО ПРОЕКТУ

На даному етапі до проекту як складові частини входять: план тематичного зонування, план розміщення обладнання з габаритними розмірами, розгортки стін експозиції, основні конструктивні вузли, візуальні перспективи або макет та пояснювальна записка з описом основних художніх прийомів, оздоблювальних матеріалів, модульної системи та попереднього кошторису.

Методика попереднього аналізу полягає у вивченні попередньо розробленого та затвердженого завдання на проектування експозиції (ТЕП, функціонально-планувальні пропозиції, сце-

нарій, режисура). У подальшому ведеться пошук арсеналу можливих рішень і тематичного зонування, концепції дизайну, синтезу експозиції з просторовим середовищем та закріпленням у принципових композиційних зображувальних параметрах.

Гармонізація архітектурно-дизайнерських пропозицій охоплює параметри: співзвучності, синтезу візуальної організації експозиційного простору, що призводить до масштабної координації обладнання. Усе це вирішується через асоціативний аналіз початкового пошуку, який повинен відповідати результату — оригінальності та несподіваності об'ємно-просторового рішення. Структура, яка планується, повинна відповідати можливості реалізації сценарію через композицію сценічних образів і процесів сприйняття та їх матеріального втілення. Головний результат проекту — досягти емоційної організації простору. Процес складання композиції є не одномиттєвий акт, а багатосходова дія, яка уточнюється з кожним наступним етапом художнього проектування, з подальшим вибором домінант, акцентів, фонів, осей симетрії.

Друга частина проектування охоплює питання мови подачі експонатів. Тут вирішуються проблеми створення особливої виразності, емоційності, експресивності, розуміння змісту експозиційних матеріалів, переміщення сприйняття експонатів із побутового рівня до експозиційного образу. Мова мистецтва дуже багата, це:

- абстрагування (відволікання від несуттєвого);
- алегорія (переміщення розумових форм в образи метафоричної атрибутики);
- ілюзія (збагачення експонатів додатковими смислами);
- гіперболізація (навмисне перебільшення);
- деформація (перекручення форм);
- документальність (переміщення в інший час);
- іронія (прямий та схований змісти);
- колаж (натюрморт із різноманітних предметів);
- метафора (переміщення значення одного предмета на інший);
- монументальність (спрямування вгору, динаміка);
- ритм (повторність через окремі інтервали);
- симетрія (зведення структурних елементів до єдиної системи);
- тектоніка (варіювання пропорцій між усіма елементами);
- експресія (загострена виразність) і т. д.

Тут процес проектування полягає в протиставленні один одному почуття контрасту (смуги та радості, руху та спокою), вкладанні однонаціленних відчувань (піднесеного та святкового), які художньо стимулюють до єдиної ідейно-емоційної конструкції, що виражає образну суть експозиційного середовища. Планувальні рішення та емоційно-образні завдання, у міру виконання проекту, увесь час чергуються. При цьому треба проводити звірку отриманих результатів цілісності та виразності в проектних пропозиціях з ТЕПом, сценарієм, режисерськими межами і тематичним зонуванням. На цьому етапі проробляється кадрування подальшого сприйняття майбутньої експозиції.

Працюючи з експонатами, з одного боку, вирішується їх ритм, метр, шаг розміщення, з другого боку — програмується значущість експонатів, що використовуються (передній план, другий план, фон), з третього боку — виявляються та підкреслюються силуети, пропорції, фактура, кольорові характеристики, з четвертого боку — їх послідовність і місце показу, з п'ятого боку — їх тематична навантаженість і з шостого — їх емоційно-образне значення. І лише коли, на ескізному рівні, знаходяться всі поставлені завдання, художник-експозиціонер починає виконувати графічне подання проекту.

VI етап. ДИЗАЙНЕРСЬКЕ ОБЛАДНАННЯ

На основі художнього проекту розробляються елементи обладнання (вітрини, столики, тумби, подіуми, перегородки, декоративно-просторові установки, освітлення, вузли кріплення експонатів та підтекстовок). Визначаються конструктивні вузли, матеріали конструкцій, їх фактура і кольорова палітра — з одного боку, а з іншого — відпрацьовуються стилістичні елементи, відповідно раніш обраного стилю. Весь матеріал подається у графіці та кресленнях.

VII етап. МОНТАЖНІ ЛИСТИ

Відповідно художнього проекту та розробленого дизайнерського обладнання складаються масштабні розгортки площин, які призначені для розміщення експонатів. Під час компоновки матеріалів виникає композиційна необхідність доповнення або заміни експозиційних матеріалів (чергове уточнення ТЕПу). Тематика та стиль викладки експонатів зобов'язані відповідати сценарію, режисурі та художньому задуму майбутньої експозиції. Якщо досягається максимальне співвідношення цілей і можли-

востей, тоді виконуються графічні розгортки експозиційних площин із розміщенням на них експонатів, декору або супутніх елементів із формуючого історичного відрізка часу або процесу.

Комп'ютерні програми дозволяють робити пропорційне та масштабне збирання ілюстративно-текстового матеріалу для окремих плакатів-банерів. На основі монтажної сітки, обраної модульної системи та стильового декоративного напрямку в погодженні зі сценарно-тематичним планом складаються графічні композиції плакатів-банерів у габаритах виділених площин. Далі виконується друк.

Паралельно з виготовленням монтажних листів розробляються ескізи рекламної продукції до експозиції (плакат, буклет, запрошення), виявляються та виконуються реставраційні роботи запланованих до експозиції матеріалів.

VIII етап. ВИГОТОВЛЕНЯ ТА МОНТАЖ ОБЛАДНАННЯ

Дані роботи виконуються згідно з прийнятою проектною документацією при обов'язковому авторському нагляді. За автором, який керується збереженням образного, стильового й естетичного рівнів майбутньої експозиції, залишається право коректувати хід та якість монтажу, застосування або заміну конструктивних і оздоблюваних матеріалів.

IX етап. ВИКЛАДКА ЕКСПОНАТІВ

Викладка експонатів виконується на основі монтажних листів. Художнє формування натюрмортів, композицій і плакатів може вимагати заміни або доповнення експозиційних матеріалів. При цьому особливу увагу надають: досягненню ансамблевості (цілісності сприйняття конструктивів обладнання і декоративно-просторових композицій), гармонії (рівню впорядкування різноманіття композицій) та лаконізму (відсутності зайвого, почуттю міри). Як останні штрихи в живописі, ці заходи узагальнять сприйняття експозиції та підкреслять основні ідеї і акценти.

Фінальною частиною викладки експонатів та узагальнюючого сприйняття експозиції в цілому є корегування локальної системи освітлення.

На всіх перелічених етапах творчого процесу формування експозиції виконання обсягу робіт обов'язково розглядається і затверджується членами вченої ради музею.

У висновку можна стверджувати, що дана методика художнього формування музейної експозиції дозволить позбавитись аматорського підходу створення експозицій і довести професійний творчий процес до очікуваного, оригінального, високохудожнього, естетичного і емоційно запланованого результату. Використання методики запропонованого поетапного виконання робіт складає науково-творчий підхід формування експозиції. Досягнення цього процесу дає можливість розглядати його як окремий вид просторового мистецтва — МИСТЕЦТВА МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ.

Література

1. *Аронов В. Р. Художник и предметное творчество.— М., 1987.*
2. *Базазьянц С. Б. Художник, пространство, среда.— М., 1983.*
3. *Баешко Л. С., Гордиенко А. Н. Энциклопедия символов.— М., 2007.*
4. *Бархин М. Г. Метод работы зодчего.— М., 1981.*
5. *Беляева А. А. и др. Эстетика. Словарь.— М., 1989.*
6. *Борев Ю. Б. Эстетика.— М., 1981.*
7. *Глазычев В. Л. Гема Коперника. Мир науки в изобразительном искусстве.— М., 1989.*
8. *Громов Е. С. Начала эстетических знаний. Эстетика и искусство.— М., 1984.*
9. *Егазаров А. В. Иллюстрированная энциклопедия символов.— М., 2003.*
10. *Иконников А. В. Искусство, среда, время.— М., 1985.*
11. *Иконников А. В. Эстетические ценности предметно-пространственной среды.— М., 1990.*
12. *Левыкина К. Г. и др. Музееведение. Музеи исторического профиля.— М., 1988.*
13. *Литвинов В. В. Практика современной экспозиции.— М., 1989.*
14. *Мосин И. Г. Все о музеях мира.— СПб., 2007.*
15. *Некрасова М. А. Искусство ансамбля.— М., 1988.*
16. *Поляков Т. Последняя тайна гения, или Как Гоголь пришел в Пандемониум // Музей.— 2009.— № 7.— С. 60–67.*
17. *Поляков Т. Последняя тайна гения, или Как Гоголь пришел в Пандемониум // Музей.— 2009.— № 11.— С. 28–37.*
18. *Поляков Т. Двадцать лет работы, или Шесть уроков музея Маяковского // Музей.— 2009.— № 12.— С. 44–51.*

19. Раппапорт А. Г. Практика и теория средового подхода.— М., 1985.
20. Рожденственский К. И. Ансамбль и экспозиция.— Л., 1970.
21. Рожденственский К. И. Художник, вещь, мода.— М., 1988.
22. Рутинский М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство.— К., 2008.
23. Стародубцева Л. В. Архітектура постмодернізму.— К., 1998.
24. Шевченко В. В., Ломанчинська І. М. Музеєзнавство.— К., 2007.
25. Шишков В. Т. Архитектурно-дизайнерское проектирование. Основы теории.— М., 2006.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ВИСВІТЛЕННЯ ТА ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ПРИ СТВОРЕННІ ВИСТАВКИ «ХАРКІВЩИНА СУЧАСНА: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ. ДО 20-РІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ»

Л. М. Орел,
зав. 3-го науково-експозиційного відділу ХІМ

А. О. Фененко,
науковий співробітник ХІМ

20 років, що майже минули від того серпневого дня, коли Верховною Радою було прийнято Акт проголошення Незалежності України, ставлять питання щодо осмислення цієї події та шляху, пройденого країною від того дня і до сьогодення. Значну роль у процесах дослідження та висвітлення минулих подій відіграють заклади культури, у першу чергу музеї як зберігачі пам'яток тих подій, що стали історією. В арсеналі музею є засоби донесення наукового доробку дослідника до широкого загалу, своєрідної «каталізації» відвідувачів, які можуть згоджуватись або не згоджуватись із висновками дослідника, до власного осмислення представлених подій та формування власного відношення до представлених ситуацій. Роки Незалежної України хоча і відносяться до недавньої історії, однак за своїм історіософським значенням також підлягають експозиційному висвітленню. Сучасні особливості епохи, що настільки наближена до

нас, ставлять питання щодо прийнятної методології дослідження та висвітлення тематики.

За роки Незалежної України в Харківському історичному музеї було побудовано кілька виставок, які показували відвідувачам саме сучасний період української історії. Створювались вони, переважно, до певних ювілейних дат, що зумовлювало їх тематичну специфіку. Серед них можна виділити три великі, за масштабом висвітленої тематики, виставки:

1996 р. Виставка «Українське національно-культурне відродження: історія, традиції, сьогодення. До 5-ої річниці Незалежності України». Це перша виставка, що своїм розглядом захоплювала і період Незалежності. Розробка була ускладнена невеликим часом, що минув від серпневих подій 1991 р., а через це — складними умовами, у яких на той час перебувала держава, певною нестабільністю політичних та соціально-економічних умов і, звичайно, неможливістю повноцінного осмислення в житті країни подій, які відбулися. Тож, бажаючи відійти від гострих кутів, що розділяли суспільство, і натомість звернутися до соціально нейтральнішої тематики, експозиціонери виключили з розгляду соціально-економічні питання, політичну сферу і зосередили всю увагу на культурних питаннях. Висвітленню підлягали питання національно-культурного відродження та іманентне Харкову положення в ньому як регіонального осередку культурної думки держави від XVIII століття до 1996 р. включно.

Експозиційне відтворення епохи було продовжено та розвинуто наступною виставкою, створеною у 2001 р. до 10-ї річниці Незалежності України,— «Харківщина. Нова доба». Відступаючи від занадто обережного підходу до розкриття тематики попередніми авторами, експозиціонери, зважаючи на попередній досвід та відзначаючи відокремленість більшості відвідувачів від суто культурної тематики, переходять до висвітлення раніше випущених із розгляду тем. Експозиційному відтворенню тут підлягає уже як сам процес державотворення, перетворень, що охоплювали в попереднє десятиріччя економічну, соціальну та політичну сфери, так і вже згадувану культурну тематику як окремого елементу процесу становлення держави. Хронологічно висвітленню підлягав період 80–90 рр. XX ст. Територіально на виставці були представлені процеси та події, що розгорталися суто на харківському ґрунті, водночас на їх основі певною мірою висвітлювались і загальнодержавні процеси пе-

ретворень. Тим самим широта тематики визначала певну фрагментарність розгляду подій, чим була відзначена також і перша виставка, хоча і з інших причин. Водночас серед невдалих моментів можна назвати певні політичні «симпатії», відображені в експозиції, які викликали негативну реакцію значної частини музейної аудиторії. Досвід був урахований, і в майбутніх виставках від подібної політизації відійшли.

У 2006 р. експозиційне дослідження періоду було реалізовано у вигляді виставки «З вірою в серці...», створеної до 15-річчя Незалежності України, яка за своїм задумом та тематичною структурою практично повторювала попередню виставку «Харківщина. Нова доба», розглядаючи історію Харківщини хронологічно від отримання Україною незалежності до ювілейного року відповідно до трьох глобальних розділів — політика, економіка, гуманітарна сфера, водночас було додано і нову тему: засоби масової інформації та їх роль у формуванні громадської думки.

Побудовані за традиційним комплексно-тематичним методом із поодиноким використанням образних моментів, що мали урізноманітнити виставку та активізувати відвідувачів до певних роздумів, виставки фактично повторювали експозиційні розробки минулих років, не доповнюючи наступні певними новаціями, визначеними розвитком теоретичного музеєзнавства та специфікою розглядуваного історичного періоду. Через це представлені виставки, за особливостями побудови та засобами реалізації, практично не відрізнялися від інших виставок музею. Водночас широта тематики та малий розмір експозиційної площі часто викликали певне переобтяження експозиційного поясу експонатами. Хоча не можна не відзначити: дані тенденції були значною мірою зумовлені ситуативним та матеріальним становищем музейного закладу в ці роки.

Наступні виставки охоплювали лише певні частини тематичного різноманіття історичного періоду, іноді в контексті попереднього історичного розвитку, напрацьовуючи, таким чином, матеріал для глобального розгляду сучасної історії української держави та дозволяючи оцінити реакцію відвідувачів на певні теми чи експозиційні задуми. Однак, побудовані за тими ж принципами, що і попередні виставки, вони страждали тими ж недоліками, що певною мірою ускладнювало реалізацію завдань музею в сучасному суспільстві.

Тож при розробці майбутньої виставки, присвяченої 20-річчю Незалежності України, слід урахувати позитивний досвід, набу-

тий під час попереднього експозиційного висвітлення періоду, та відійти від тих недоліків, що були у більш ранніх виставках.

При побудові нової виставки, зважаючи на невеликі розміри експозиційної площі та різноманіття експозиційної тематики, повноцінне впровадження якої може призвести до переобтяження виставки предметами, постає питання щодо ідейного виокремлення для розгляду лише певних тем та тематичних комплексів, які розкривали б ідею виставки без упровадження всього різноманіття уже традиційних для експозиційного показу даного періоду тем.

Підходячи до питання щодо методів побудови майбутньої виставки, необхідно відзначити, що різкий перехід при побудові до зовсім нових методів та принципів побудови є досить ризикованим, оскільки це не завжди може викликати схвальну реакцію відвідувачів, не знайомих з такими новаціями. У той же час і побудова виставки повністю в традиційній манері є дорогою в глухий кут. Виходом є пошук при побудові золотої середини між традиціями і новаціями. Так, доцільно не відходити далеко від звичного тематичного методу, зручного для проведення навчальних екскурсій школярам, що складають значну частину сучасної музейної аудиторії, урізноманітнити експозицію образними моментами, що приносять в експозицію додаткове змістове та ідейне навантаження, і новими технічними засобами, що дають змогу вивести процес музейної комунікації на новий рівень.

Беручи за головне зміст ювілейної події, до якої буде побудовано виставку, її ідейною домінантою доцільно зробити образ держави, представлений у двох масштабах — глобальному та регіональному (у даному випадку — харківському).

Символічно ідея розкриватиметься через образну композицію «Україна на межі століть», що передаватиме історичний та ідейний характер сучасної української держави. Вона представлятиме собою велику карту сучасної України, на якій будуть розміщені фото визначних пам'яток різних місцевостей (наприклад, Харків буде представлено фотографією будівлі Держпрому, Київ — фотографією Софійського собору і т. п.), через що буде показане втілення історичного (пам'ятки різних часів — від Київської Русі до радянського періоду та сучасності) та регіонального розвитку окремих територій у сучасній українській державі. Над картою знаходитимуться зображення тризуба, герба Гетьманщини та герба радянської України, що знаменувати-

муть три основні періоди розвитку державності на території України. Увінчана карта буде іконою Спаса, що передаватиме чільне місце духовних традицій у житті народу від часів Київської Русі до сучасності. По обидва боки від карти будуть розміщені фігури давньоруського дружинника та козака — вони символічно передаватимуть державницькі традиції часів Київської Русі та Гетьманщини, що стали ідейним підґрунтям сучасної держави, та значення історичних традицій як захисника національного буття.

У першому розділі експозиції, що представлятиме глобальний рівень держави, мова піде про державотворчі процеси, що розгорталися в Україні після проголошення Незалежності.

Експозиційну розповідь слід розпочати з теми «Здобуття Незалежності і перші державницькі реформи», що є визначальною для подальшого розгляду і де, за допомогою експонатів, символічно буде показано процес становлення основних державних інституцій і атрибутів, притаманних кожній суверенній державі (тут можуть бути представлені Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України», зображення грошової одиниці — гривні, герб України — тризуб, паспорт громадянина України, емблема Збройних сил України, фото посольства України в США, знак Президента України) та демократичні засади незалежної української держави (предмети, пов'язані з демократичним волевиявленням громадян).

Детальне розкриття цих питань відбуватиметься в наступних експозиційних темах.

Друга тема — «Затвердження державної та регіональної символіки», у якій демонструватимуться документи, пов'язані з історією затвердження основних символів української держави — Державного Герба України, Державного Прапора України та Державного Гімну України, зображення символів та фотокадри офіційного їх використання, що демонструватиме місце даних реліквій у житті сучасної держави. Особливе місце займатиме місцева, регіональна символіка Харкова та області.

У третій темі, присвяченій створенню банківської системи та впровадженню власної грошової одиниці, висвітлюватимуться питання створення Нацбанку та банківської системи України як необхідних елементів існування кожної суверенної держави, а також упровадження української грошової одиниці — карбованця, гривні та копійок. Із цією метою будуть використані копії законів, відповідно до яких було створено банківську мережу та

введено грошову одиницю, а також примірники банкнот, розмінних та ювілейних монет, випущених Національним банком України.

Четверта тема розкриватиме процес формування Збройних сил України як гаранта зовнішньої безпеки держави через три основні пункти — створення прикордонних військ для охорони кордонів держави, розбудову та реорганізацію армії і спроби переведення армії на контрактні засади, а також участь українських військовослужбовців у миротворчих операціях. Тут будуть представлені особисті речі військовослужбовців, документи, що розкривають процес реформування військ, фото підрозділів, озброєння та військової техніки, що використовується у Збройних силах України.

Наступна тема розкриватиме процес розробки та прийняття Конституції України, як результату формування основних державних засад України і як підвалину для подальшого становлення державних інституцій. Як конкретну реалізацію конституційних засад наступна тема демонструватиме структуру владних органів на загальнодержавному та місцевому рівнях, що включає три гілки державної влади та органи місцевої влади.

Політичні партії як запорука демократичного формування влади та безпосередньо пов'язаний із державною владою елемент складатимуть наступну тему. Уникаючи надмірної політизації та політичних симпатій різні політичні сили демонструватимуться в рівних пропорціях.

Виключення окремих елементів цієї тематики, звичайно, унеможливило б повноцінний показ процесу становлення сучасної держави, тож основна проблема щодо відбору тем полягає саме в регіональному компоненті. Так, регіональний рівень можна розкрити через показ основоположних галузей, що є історично притаманними Харківщині — науки та вищої освіти, машинобудування, торгівлі та міжнародних контактів (однією зі складових є спортивна). Ці галузі є не лише головними для місцевої спільноти, але й посідають значне місце в загальнодержавній економічній системі, що визначає необхідність їх експозиційного розкриття. Так, науковий комплекс Харківщини, де будуть представлені вищі навчальні заклади та науково-дослідні інститути, є визначальним, оскільки Харків історично є науковим центром України, у тому числі і в наш час мережа наукових закладів міста є однією з найбільших у державі. Машинобудівний комплекс і зараз є провідною промисловою галуззю регіо-

ну, представленою підприємствами-гігантами, що з радянських часів були основою машинобудування республіки. Підприємництво і торгівля є важливою складовою сучасної економіки області та історично притаманним Харкову заняттям місцевих жителів. Їх кінцевим результатом є міжнародні контакти, що від торгівельної взаємодії перейшли на глобальний рівень. Тут будуть представлені побратимські зв'язки Харкова з містами Європи; спортивна взаємодія, зокрема значне місце займатиме підготовка до проведення футбольного чемпіонату Євро-2012 у нашому місті, а також нагородження Харкова чотирма відзнаками Ради Європи.

Значне місце у виставці займатимуть речі Героїв України, що мають відношення до Харківщини, представляючи, таким чином, певні досягнення регіону в розвитку різних аспектів державного життя. Речі будуть тематично розміщені відповідно до тих галузей, у яких Герої України працювали, наприклад у темі «Формування Збройних сил України» будуть представлені речі Героя України В. О. Мельникова, у підтемі «Спорт» — особисті речі Героя України Я. Клочкової і т. п.

У той же час при побудові експозицій та виставок, що зображують період сучасності, не можна обмежуватися традиційним для окремого музею набором експозиційних засобів, адже події сучасної історії розгортаються прямо перед обличчям тих людей, що складають музейну аудиторію, через що вони або знають, або вважають, що вже все знають про цю тему і цю епоху, і це знижує бажання відвідувати експозиції з даної тематики. У порівнянні з іншими виставками, що демонструють «старовину», минуле, те, що пересічний громадянин не зможе побачити зблизька у звичайному житті (а це часто і стає приводом для відвідин музею), дана експозиція програє. Тож виконання експозиції в манері інших музейних експозицій, за допомогою тих самих методів та засобів призведе до очікуваного результату — рівень відвідування експозиції падатиме, відвідувачі, навіть за наявності бажання відвідати музей, ітимуть із більшою охотою на ті виставки, де можна побачити раніше небачене, де можна, відволікшись від трудових буднів, перейти в історичну «казку», а не знову спостерігати прозу сучасного буденного життя, що і так уже могло набриднути.

Тож під час роботи над експозицією з даної тематики співробітникам слід якомога більше уваги приділити тим засобам, що зможуть виділити експозицію з лінійки інших експозицій

музею, зробити її більш атрактивною та емоційно вражаючою, що допоможе активізувати музейну аудиторію до відвідин саме цієї експозиції. Тому доцільно звернути увагу на ті знакові системи, що використовуються в музейній практиці рідше.

Засобами експозиційного мистецтва як самостійного і самоцінного жанру творчості, обумовленого сучасними естетичними та загальнокультурними передумовами, є різноманіття доступних мов, чи, радше, знакових систем або каналів експозиційної передачі інформації: мови музейних предметів, вербальних засобів, мови експодизайну, аудіовізуальних засобів, театралізації [3, с. 25], за допомогою яких реалізується завдання щодо комплексної побудови концептуально обумовленого середовища [2, с. 7]. Окремо можна виділити засоби інтерактивності, зокрема інтерактивні віртуальні системи, що дають відвідувачам змогу віртуально ініціювати двосторонню взаємодію між експонатом, певною історичною пам'яткою та самим відвідувачем. Наприклад, за допомогою цих систем відвідувачу можна зробити віртуальну подорож до якоїсь історичної пам'ятки чи просто до цеху з виробництва військової техніки (причому, на відміну від телевізійної мандрівки, де маршрут подорожі чітко визначений авторами, відвідувач тут може сам вибирати свій маршрут та рівень необхідної взаємодії), розглянути внутрішню будову технічного пристрою, віртуально випробувати роботу механізму, представленого в експозиції і т. п. Загалом варіантів використання цих систем дуже багато, тож зараз недоречно зупинятися на цьому питанні детально.

Однак можливість використання цих систем обмежена високою вартістю їх реалізації, часто недоступною для пересічного музейного закладу. Більш доступним є використання аудіовізуальних засобів для переносу додаткового смислового навантаження та формування певного емоційного фону, які можуть запропонувати елементи інтерактиву та динамічної образності, необхідні під час боротьби за увагу потенційної музейної аудиторії до музейного способу проведення дозвілля, а також дозволяють активізувати сприйняття, розуміння й пізнання музейних цінностей в історико-художньому та гуманітарному контексті, сприяють опредмеченню і візуалізації зустрічей, діалогу художніх образів і питань, ідей, думок, відчуттів, психічних реакцій людини [4, с. 99].

Їх використання обумовлене доступністю для музейного закладу необхідного обладнання. І, в той же час, навіть ці системи

дадуть змогу сформувати для відвідувача вже знайому йому динамічну модель комунікації [1], через яку, як через місток, людину поступово можна підвести до прямої комунікації зі статичним експозиційним образом.

Використання простих аудіовізуальних систем на виставці, присвяченій сучасності, буде доцільним для підкреслення сформованого образу сучасності, дозволятиме виділити експозицію серед інших музейних експозицій саме характером своєї реалізації, дасть можливість включення у розповідь раніше недоступних інформаційних джерел, передавання інформації, яку не в змозі донести традиційні експонати та допоміжний експозиційний матеріал, зокрема відеоматеріали, які зображують події сучасності, звук голосу видатних діячів, кінохронікальне зображення подій і т. п. У певні моменти екскурсії екскурсовод запускає відео- або аудіозаписи, що підтверджують або розвивають його розповідь. Так, розповідь про здобуття Незалежності можна доповнити фрагментами кінохроніки, записами спогадів сучасників і політичних діячів про ті події і т. п. Екскурсія, урізноманітнена відеофрагментами та акцентована звуковим супроводом, звичайно, справить більше враження на відвідувачів, ніж звичайна монологова розповідь. Доцільність цього використання саме в експозиції із сучасності зумовлюється великим різноманіттям доступної оригінальної відео- та аудіоінформації, що документує сучасні явища та події, у порівнянні з виставками та експозиціями, що відтворюють інші періоди історії, де кількість доступних відео- та аудіоматеріалів мінімальна, а якість багатьох доступних залишає бажати кращого. Крім цього, використання даного каналу передачі інформації дозволить передати інформацію в легкій для сприйняття формі, що спрощує розуміння й інших матеріалів, представлених в експозиції.

За допомогою даних технічних засобів можна створити майже повністю автоматизований екскурсійний процес, де роль екскурсовода виконуватиме «електронний гід», на плечі якого ляже проведення повних екскурсій для груп відвідувачів по всіх темах експозиції. Використання попередньо записаної екскурсії, виконаної високопрофесійним спеціалістом «розмовного жанру», стане доцільною заміною традиційної монологічної екскурсії, проведеної звичайною людиною-екскурсоводом, часто втомленою під час попередніх екскурсій, коли бажання проводити нову екскурсію на «високому емоційному рівні» переважно є незначним. Даний вид екскурсії дасть змогу, за допомогою

музичного супроводу, створити певний емоційний фон, підкреслити певні моменти екскурсійної розповіді, що при звичайній екскурсії зробити буде важче. Наприклад, розповідь про здобуття Незалежності можна підкреслити музичним записом урочистого характеру, розповідь про складні роки переходу до ринкової економіки — відповідним музичним супроводом і т. п. Однак до підбору звукового супроводу слід підходити дуже ретельно, оскільки неправильно підібраний звуковий супровід може не лише відволікти від екскурсійної розповіді, зіпсувати враження від побаченого, але й викликати певний дискомфорт у відвідувачів, роздратування від звукового тиску та «набридливої» мелодії.

Однак повністю автоматизованим зробити цей вид екскурсії неможливо, оскільки присутність звичайного екскурсовода обумовлена необхідністю діалогової комунікації з аудиторією у вигляді відповідей на питання відвідувачів після прослуханої екскурсії чи спільного обговорення тематики, а також спостереження за аудиторією під час екскурсії з метою фіксації реакцій на певні моменти екскурсійної розповіді, окремі експонати чи комплекси, що сприятиме розвитку дієвої двосторонньої взаємодії музей–відвідувач–музей, де можна перманентно зчитувати реакцію аудиторії і на основі отриманої інформації приступити до експозиційних модифікацій задля розширення моментів, що позитивно сприймаються аудиторією, і виключення чи переробки частин, що погано сприймаються або передають не в повному обсязі ту інформацію, яку в них закладав експозиціонер, чи викликають не те враження, яке автор очікував отримати.

Таким чином, використання даних експозиційних каналів передачі інформації дає музейним співробітникам змогу збільшити атрактивність експозиції та емоційний вплив на відвідувача, зменшуючи, у той же час, професійну втому співробітників, дозволяючи більш якісно та повноцінно взаємодіяти з музейною аудиторією, що сприятиме підвищенню зацікавленості відвідувачів у даній експозиції, дасть змогу зробити відвідання музею більш цікавим, а через практично нульовий рівень використання таких засобів у інших музеях сприятиме пасивній рекламі музею серед потенційної аудиторії.

У той же час при використанні цих технологій експозиціонерам слід бути обережними. Адже головним у музейній експозиції залишається сам музейний предмет — пам'ятка історич-

ної дійсності, і знакова мова музейного предмета є основною мовою експозиціонера, а всі інші засоби мають бути лише допоміжними і повинні слугувати розкриттю властивостей представлених музейних предметів, підкресленню необхідних характерних моментів даних предметів. Тож вони не повинні перекривати собою музейний предмет, затуляти невиразний музейний предмет яскравими допоміжними засобами, відволікати всю увагу відвідувачів на себе.

Таким чином, підготовка до святкування 20-ї річниці Незалежності України активізувала інтерес до осмислення та оцінки державотворчих процесів цього періоду, і значну роль у дослідженні цих подій відіграють музейні заклади. Корінні зміни в системі суспільних комунікацій останніх десятиліть поставили перед музеєм завдання щодо впровадження в музейну практику новітніх комунікативних засобів, зокрема мультимедійних систем, що можуть актуалізувати процеси апперцепції музейних експозиційних систем, поставивши музеї на належне їм місце в системі соціальних комунікацій.

Література

1. *Бойко А. Г. Музейно-педагогическая интерпретация психологической концепции визуального мышления [Текст] / Алексей Григорьевич Бойко // Художественный музей в образовательном процессе.— СПб.: Специальная литература, 1998.— С. 38–76.*
2. *Майстровская М. Музейная экспозиция: тенденции развития [Текст] / М. Майстровская // Музейная экспозиция. На пути к музею XXI века: сборник научных трудов.— М., 1997.— С. 7–22.*
3. *Никишин Н. Музейные средства: знаки и символы [Текст] / Н. Никишин // Музейная экспозиция. На пути к музею XXI века: сборник научных трудов.— М., 1997.— С. 23–32.*
4. *Столяров Б. А. Педагогика художественного музея: от истоков до современности [Текст]: учебное пособие для студентов гуманитарно-художественных факультетов.— СПб.: Специальная литература, 1999.— 222 с.*
5. *Юхневич М. Ю. Музейная аудитория и ее изучение [Текст] / М. Ю. Юхневич // Художественный музей в образовательном процессе.— СПб.: Специальная литература, 1998.— С. 77–95.*

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИВАТНИХ МУЗЕЇВ НА ОСНОВІ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЯК ОДНА З ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

О. В. Жукова,
канд. іст. наук, доцент ХДАК

Оцінюючи стан музейної справи в Україні, слід зазначити, що сучасна суспільно-культурна ситуація не сприяє розвитку музейної мережі, особливо музеєфікації об'єктів історико-культурної спадщини шляхом створення на їх основі нових музеїв. Відсутність широко розвиненої практики зростання музейної мережі за рахунок музеєфікації пам'яток і їх долучення до музейно-заповідної галузі пояснюється критичним становищем у музейній справі, відсутністю достатніх коштів на ремонт і відповідне функціонування вже існуючих музеїв.

Звісно, перспективи розвитку музейної мережі в сучасній Україні існують, але спираються вони переважно не на державну підтримку, а на діяльність приватних музеїв, існування та діяльність яких визначено Законом України «Про музеї та музейну справу» [3]. Відстежуючи цей напрям музейної галузі, необхідно зазначити, що на сьогодні розвиток приватних музеїв долучає до музейного будівництва пам'ятки історії та культури, музеєфіковані шляхом створення на їх основі музеїв переважно ансамблевого або середовищного типів. Така практика тим більш важлива, що вирішує одноразово й проблеми охорони історико-культурної спадщини й проблеми всебічного розвитку музейної мережі за рахунок найменш представлених у вітчизняному музейництві музейних типів.

Одним з прикладів приватних музеїв, створених на основі музеєфікації історико-культурних пам'яток, є Етнопарк «Радомисльська папірня» на Житомирщині, який розбудовує родина меценатів Богомольців–Шереметьєвих.

Родина Богомольців–Шереметьєвих відома своєю благодійною діяльністю в галузі відродження національної спадщини й здобутків української історії та культури. Протягом багатьох років родина займається благодійними культурними та соціальними проектами, дослідницькою та видавничою справою, освітніми програмами та мистецькими заходами з метою

підвищення рівня самосвідомості та життя українського суспільства.

Олексій Шереметьєв — відомий український меценат та колекціонер, засновник «Музею Шереметьєвих». Його колекція предметів мистецтва, старовини, етнографії та військової історії справедливо вважається одним із найавторитетніших приватних зібрань у світі. Ольга Богомолець — заслужений лікар України, професор, директор Інституту дерматології та косметології — володіє найбільшою в Україні колекцією української домашньої ікони, яка нараховує понад п'ять тисяч екземплярів [2].

На початку 2007 р., під час пошуку приміщення для створення Музею української домашньої ікони та воєнних раритетів, родина Богомольців–Шереметьєвих придбала в місті Радомишль на Житомирщині старовинну будівлю, де раніше містився міський млин [6]. У результаті дослідження було з'ясовано, що колишній млин становить значну історико-культурну цінність — на цьому місці, на гранітній скелі, що омивається з двох боків річкою Микою, була побудована в 1612 р. перша в Центральній Україні паперова фабрика.

У XVI ст. Радомисль (сучасний Радомишль) був невеличким містом і належав Києво-Печерській лаврі. Подальший розвиток поселення пов'язаний з архімандритом Києво-Печерського монастиря Єлисеєм Плетенецьким.

Цей визначний церковний діяч, письменник, просвітитель мав для України та історії церкви у XVI–XVII столітті велике значення. В 1599 р. Єлисея (Плетенецького) було обрано архімандритом Києво-Печерської лаври. За часів його управління в монастирі велась активна просвітницька діяльність. Було збудовано чималу кількість шкіл, створено типографію, розпочато видання просвітницької та полемічної літератури [1, с. 343].

В 1612 р. Єлисей Плетенецький у місті Радомисль заснував першу в Центральній Україні паперову фабрику, що мала на той час велике значення не тільки в історії м. Радомишля, але й усієї України. Це була перша папірня в центральній та східній Україні, яка виробляла папір для Лаврського монастиря. Фактично лише заснування цієї папірні уможливило початок книгодрукування в Центральній Україні. За свідченням З. Копистенського, яке збереглося в його проповіді з 1618 р., папірня була заснована «коштом немалим на здивування того краю як річ небувала» [4, с. 396].

Опікуном папірні й містечка став Єлисей Плетенецький, про що говориться в панегірику, складеному на його честь О. Ми-

торою і надрукованому 1618 р.: «Не мнєй свєдчит Радомисль, з ним Городок сполнє, як доми в них Божії збудувались гойнє» [4, с. 397].

На час виникнення Радомисльської папірні на теренах України вже існувала папірня Кмеллера у Львові з 1590 року. У місті Острозі князі Острозькі також мали папірню і заклали свою власну друкарню, в котрій друкували релігійні й світські книги [1, с. 254].

Папір у радомисльській папірні не вирізнявся якістю — він був темний, сіруватого відтінку, але дуже міцний. Про високу продуктивність папірні свідчить те, що Лаврська друкарня швидко стала найпродуктивнішою в Україні. Протягом перших 8 років свого існування вона видала більше книг, ніж друкарні всієї тодішньої України [4, с. 398].

Таким чином, папір, який виготовляли на цій фабриці, став основою всіх першодруків Києво-Печерської лаври протягом XVII ст. На кожному аркуші паперу виразно проглядають філігранні водяні знаки Радомисльської папірні з гербом Єлисея Плетенецького. Після його смерті це місце зайняв герб Зіновія Копистенського [1, с. 344]. З часом до виробництва паперу були залучені спеціалісти та майстри папірництва з Німеччини. Готовий папір доставляли з Радомисля до Києва спочатку річкою Микою, потім Тетеревом, а далі Дніпром.

Навколо Радомисльської папірні виникло село, яке дістало назву Папірня і було самостійною адміністративною одиницею аж до 60 років XX століття, коли з'єдналося з Радомишлем і стало його передмістям.

Під час визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Б. Хмельницького в місті та навколишніх селах спалахнуло повстання, унаслідок якого паперова фабрика була частково зруйнована, прийшла до занепаду та остаточно зупинилася наприкінці XVIII ст. У XX столітті на залишках паперової фабрики було створено млин, який функціонував за допомогою того самого механізму, що й папірня [4, с. 342].

У першій половині XX ст. цей млин мав велике значення для переробки зерна та вироблення високоякісного борошна. Млин було побудовано з червоної цегли на основі кам'яного фундаменту та частини кам'яних стін, що залишилися від папірні, на березі річки Мики, перекритої греблею, яка має великий став площею 90 гектарів. Млин був спочатку паровий, згодом переведений на електрику. Працювало на ньому 5–10 робітників.

На сьогодні старовинна багатоповерхова споруда колишнього млина-папірні — єдина вціліла історична пам'ятка Радомишля. Окрім величезного історико-культурного значення як перша папірня на теренах Центральної України, старовинна будівля має ще й значну архітектурну цінність.

Місце, на якому розташована пам'ятка,— це суцільне гранітне плато. Біля берегів річки й озера ці гранітні плити мальовничо виступають і створюють невеличкі водяні каскади та навіть водоспади.

Сама споруда з архітектурної точки зору унікальна. Фундаментом папірні слугувала гранітна скеля, тому нижні поверхи були просто вибиті в кам'яній породі. Скеля плавно проникає в будівлю, стає її складовою частиною. У деяких місцях зі скелі прямо в приміщення протікає вода.

Споруда має площу понад 2 000 м^2, висоту в найвищій точці — 30 м, але при цьому вона не має фундаменту в сучасному розумінні. За зовнішніми формами колишня папірня-млин більш схожа на середньовічний замок — має стіни товщиною в 1,2–1,4 метра, а з семиповерхової вежі, більше схожої на фортифікаційну, видно дорогу на десятки кілометрів навкруги [5, с. 212]. Такі архітектурні форми були зумовлені оборонними вимогами часу на початку XVII ст. та стратегічним значенням місця, на якому ченці Києво-Печерської лаври збудували папірню.

Унікальна як за своїм історико-культурним змістом, так і за зовнішніми формами пам'ятка, що могла б бути своєрідним символом української культури та духовності, була занедбана та покинута напризволяще. Старовинна будівля, чиї позначені слідами ударів куль і гарматних ядер стіни були зведені майже чотири століття тому, слугувала лише матеріалізованим утіленням байдужого ставлення до нашої славної історії. Такий стан речей досить звичний в українській галузі охорони пам'яток. Непересічні пам'ятки поступово руйнуються, фактично перетворюючись на сміттєзвалища, замість того, щоб стати унікальними музеями ансамблевого типу. Це одна з найгостріших проблем у галузі охорони пам'яток і музейної справи, які держава на сьогодні неспроможна вирішити. Навіть якби в Радомишлі знали про справжню історико-культурну цінність водяного млина, що перед тим був першою на теренах східної і центральної України папірнею, початок роботи якої дав поштовх розквіту книгодрукування в Києво-Печерській лаврі, більш ніж скромних

фінансових можливостей місцевого бюджету для музеєфікації пам'ятки було б недостатньо [6].

Тому діяльність приватних музеїв на основі музеєфікації пам'яток у сучасних умовах вважається перспективною. Так, саме зусиллями родини Богомольців–Шереметьєвих Радомисльська папірня сьогодні реставрується. На території пам'ятки створено не досить поки що поширений в Україні тип середовищного музею під назвою «Етнопарк «Радомисльська папірня».

Показово, що створення приватного музейного комплексу відбувається на високому науковому рівні — до реставрації будови були долучені спеціалісти: учені-історики, архітектори, реставратори, завдяки яким старовинний млин поступово набуває ознак величної споруди, що привертає увагу своєю архітектурою [2]. Відновлення вщент зруйнованого даху, дерев'яних міжповерхових перекриттів, майже трьох сотень вікон та реконструкція пошкоджених стін уже обійшлися нинішнім власникам споруди в понад 1 мільйон гривень [6]. На сьогоднішній день повністю відновлена трапезна з піччю-каміном, усередині якої вбудована місткість на 50 літрів для приготування їжі. В історичній будівлі планується також розмістити концертну залу на 150 місць.

Окрім реставрації старовинної споруди проводиться й реконструкція навколишньої території, що входить до музейного комплексу. Було розчищено озеро та річку, відновлено греблю та під'їзні містки.

Завдяки концепції етнопарку як території відродження української культури та духовності, місце колишньої Радомисльської папірні повертається до життя, оновлюючи свій історико-культурний зміст.

Одним із перших заходів в етнопарку стала популяризація ідеї цінності цього місця, адже заснування першої паперової фабрики на цих землях стало наріжним каменем у справі друкарства в Україні. І на честь визначного явища 29 жовтня 2009 р. на території етнопарку було відкрито пам'ятник архімандриту Києво-Печерської лаври Єлисею Плетенецькому — видатному церковному діячеві, письменнику, який усе своє життя присвятив служінню українському народові та Церкві. Пам'ятник увіковічнив фігуру монаха, який сидить у кам'яному човні зі свічкою та читає книгу. Човен символізує шлях, який кожному з нас потрібно пройти, а книга — знання.

Цей пам'ятник є єдиною в Україні кам'яною композицією, яка розташована на поверхні води. Для виготовлення скульптури були використані вітчизняні матеріали — габро та лабрадорит. Вага композиції без фундаменту складає 5,5 тонн. Довжина — 3,4 метра, висота — 1,7 метра. Для укріплення скульптури на дзеркалі водоймища було створено спеціальний фундамент, який заливався під водою [6].

Загальна площа споруд музею «Радомисльська папірня» — понад дві тисячі квадратних метрів. У давніх стінах розташувався унікальний музейний комплекс, який органічно вписався у відновленні старовинні інтер'єри папірні.

Оскільки одне із завдань середовищного музею — відтворення взаємозв'язків між елементами духовної та матеріальної спадщини, то на території етнопарку планується відновити унікальну технологію ручного виготовлення паперу з рослинної сировини. Реставрація проходить зі збереженням усіх старовинних ручних технологій. Тут можна буде виготовляти папір із льону, кропиви таким, яким він був колись,— товстим і міцним [2]. Несподіваною особливістю такого паперу виявився його особливий звук.

У спеціальній майстерні планується варити власні чорнила. Вже нині докладно з'ясовані особливості старовинної технології виробництва паперу та виготовлені спеціальні формисита для його «відливу», що дасть змогу кожному відвідувачу унікального музею отримати на згадку зроблений власноруч паперовий аркуш з «водяними знаками» у вигляді старовинного герба Радомишля, тим самим доторкнувшись до стародавніх традицій.

Шестиповерхова вежа історичної будівлі, схожа на середньовічний замок, перетворилася на виставково-культурний центр. Тут створено Музей української домашньої ікони, Музей раритетів родини Богомольців–Шереметьєвих, в експозиції яких виставлені експонати унікальної колекції українських домашніх ікон Ольги Богомолець, що нараховує понад п'ять тисяч експонатів, і старовинних військових карт та раритетів часів Козаччини Олексія Шереметьєва.

В одному з виставкових залів розгорнуто виставку «Військова слава України», створену на основі зібраної родинної колекції. Розповідає вона як про добу Козаччини, так і про призабуті сторінки воєнної історії аж до початку Першої світової війни. У приміщеннях виставково-культурного центру експонувати-

муться й інші експозиції. Наприклад, наразі на другому поверсі можна побачити виставку старовинних гуцульських скринь.

Одна з форм роботи середовищного музею «Етнопарк «Радомисльська папірня» — проведення семінарів для тих, хто виготовляє предмети народного побуту, та різноманітних майстрів: скульпторів, художників тощо. Виставки їхніх витворів проводяться тут же, на території музейного комплексу.

Забуте на довгий час унікальне за своєю історією місце народження першої в Центральній Україні паперової фабрики Києво-Печерської лаври в місті Радомишль зараз повертає свій величезний історико-культурний зміст як музейний комплекс, перетворившись на справжню окрасу міста.

Розглядаючи перспективи музейного будівництва через призму розвитку музейної мережі в Харківській області, слід зазначити, що саме розглянутий напрям буде тут найбільш ефективним.

По-перше, Харківщина на сьогодні досі не має достатньо розвиненої музейно-заповідної мережі, що не відповідає ні історико-культурному значенню регіону, ні його масштабам, ні наявності історико-культурних пам'яток. У музейній структурі області повністю відсутні такі типи, як ансамблевий та середовищний музеї, що на сьогодні визнані міжнародним співтовариством як найперспективніші напрямки розвитку музейної справи.

По-друге, Харківська область має достатній історико-культурний потенціал для створення тут музеїв як ансамблевого, так і середовищного типів. Це значна археологічна спадщина, унікальна культура Слобожанського регіону, ряд архітектурних пам'яток, що давно вже потребують уваги та включення в музейну мережу України.

Ці передумови вимагають організації музею саме ансамблево-середовищного типу на базі об'єктів історико-культурної спадщини. Найбільш оптимальними для реалізації такого завдання є пам'ятки садибної архітектури, що збереглися на Харківщині (пам'ятки палацово-паркової архітектури в Люботині, Старому Мерчику, Шарівці).

Останнім часом ці об'єкти знаходяться в центрі уваги науковців, представників сфери охорони пам'яток, громадськості, але так і не отримали належного соціокультурного використання, як того вимагає статус пам'ятки [3].

Загалом Харківська область не володіє багатим розмаїттям історико-архітектурних пам'яток, особливо такого атрактивно-

го виду, як палацово-паркова архітектура, тож усі зусилля повинні були б бути спрямовані на збереження цих поодиноких комплексів, їх музеєфікацію, що здатна створювати та тиражувати привабливий для населення, туристів та інвесторів образ Харківщини. Але, на жаль, у Харківській області не склалася сприятлива ситуація для музеєфікації історико-культурних пам'яток і тим самим — розвитку музейної мережі.

Світова практика побудови ансамблево-середовищних музеїв демонструє широкий набір методів створення музеїв на базі пам'яток палацово-паркової архітектури. Це і садиба-музей з відновленням усіх взаємозв'язків між елементами комплексу, це й історико-культурний парк, у якому всі елементи консервуються в тому стані, у якому є зараз, це й екомузей, що залучає до збереження історико-культурної спадщини місцеве населення, це й музей відновлення пам'ятки, де головним демонстраційним моментом є процес відтворення складових елементів садибного комплексу із залученням до нього різновидових категорій музейних відвідувачів у рамках спеціально розроблених музейних програм.

Аналізуючи ситуацію, яка склалася навколо пам'яток палацово-паркової архітектури Харківщини, слід зазначити, що найменш ефективним методом музеєфікації для них буде традиційний колекційний музей. Цей метод потребує вкладення значних коштів на реставрацію будівель та їх подальше пристосування до музейних функцій. Тоді як ансамблевий або середовищний музеї відкривають більш широкий дієвий простір, заснований на ідейній музейній концепції, що здатна ставити перед собою зовсім інші завдання, ніж колекційний музей.

В умовах, коли державна монополія на музеї та музеєфікацію об'єктів історико-культурної спадщини вичерпала себе, залучення приватних інвестицій або навіть створення приватних музеїв здатні вирішити проблеми збереження та соціокультурного пристосування садибних комплексів Харківщини, а з іншого боку — збагатити музейну мережу Харківщини ансамблево-середовищними музеями.

Більші можливості та відповідна свобода у виборі методів музеєфікації, залучення науковців, здатних розробити унікальну концепцію для кожного окремого випадку, дозволяють приватним музеям створювати якісні музейні комплекси, що можуть стати яскравим явищем у музейному житті України.

Реалізація цього напряму щодо садибних пам'яток Харківщини цілком можлива, адже з кожним роком в Україні з'являється

все більше приватних музеїв на основі музеєфікації історико-культурних пам'яток. І музей ансамблево-середовищного типу — «Етнопарк «Радомисльська папірня» на Житомирщині лише яскравий приклад гармонічного синтезу ідеї, пам'ятки архітектури та приватних інвестицій.

Отже, на сьогодні, коли державна сфера не здатна забезпечити багатогранний розвиток музейної мережі Харківщини, діяльність приватних музеїв може бути однією з перспектив розвитку музейної мережі області, збагачуючи її унікальним, яскравим елементом у вигляді ансамблевого чи ансамблево-середовищного музею.

Література

1. *Грушевський М. Історія української літератури.— Т. 6: Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.— К.: АТ «Обереги», 1995.— 452 с.*
2. *Гурець Ю., Кочубей В. Меценати, яким не байдуже // Краса Православ'я.— 11 листопада 2009.— С. 2.*
3. *Закон України «Про музеї та музейну справу» // Відомості Верховної Ради України.— 20 червня 1995.— № 25.*
4. *Огієнко І. Історія українського друкарства.— К.: Либідь, 1994.— 448 с.*
5. *Пам'ятки архітектури і містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тимашович та ін.— К.: Техніка, 2000.— 664 с.*
6. *Шпак В. Етнопарк «Радомисльська папірня» // Урядовий кур'єр.— 4 травня 2010.— С. 4.*

ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

ДОСВІД ТА АНАЛІЗ РОБОТИ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ У ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ РОБОТІ ХІМ

А. В. Соколов,
зав. відділу технічних засобів ХІМ

С. М. Дейнеко,
ст. науковий співробітник ХІМ

Технічні засоби в роботі сучасного музею займають важливе місце. Провідні музеї світу витрачають великі суми на оснащення своїх експозицій різноманітним обладнанням, за допомогою якого можна донести до відвідувача максимальну кількість інформації. Сучасні технології дозволяють всебічно показувати рідкісні предмети, які з низки причин не можуть бути експоновані в традиційний спосіб, ознайомлювати широкий загал з результатами науково-дослідної роботи музею з відтворення подій і обставин минулого в доступній формі макетів, аудіо-, відеореконструкцій.

Мета даної роботи — показати та проаналізувати роботу відділу технічних засобів, окреслити перспективи його розвитку.

До 1991 р. технічні засоби Харківського історичного музею являли собою продукцію вітчизняних підприємств. Це були касетні магнітофони «Весна», телевізори «Березка Ц 208», відеомагнітофони «Електроніка ВМ 12», які використовувались для доповнення експозиційного ряду стаціонарних та пересувних виставок (присвячених подіям з життя СРСР, з'їздам КПРС, партконференціям), на експозиціях, присвячених героїчним сторінкам Великої Вітчизняної війни (спогади ветеранів, очевидців подій окупації та визволення від нацистських загарбників).

Ці засоби, які й досі знаходяться в розпорядженні відділу, вже не відповідають технічному рівню, необхідному для створення сучасної експозиції. Однак часто невідповідне технічне оснащення матеріальної бази ХІМ компенсувалося ентузіазмом співробітників. Наприклад, для створення технічного забезпечення виставки «Таємничі скарби» (1992) співробітниками відділу, спільно з автором виставки Л. П. Великою, була проведена робота, наслідком якої став монтаж та подальше використання світломузичної апаратури, також для звукового забезпечення змонтували та записали аудіодорожки. Під час роботи регулярно використовувалися слайдпроектори; частину слайдів, які демонструвалися на виставці, виготовили співробітники відділу технічних засобів.

Технічні можливості відділу збільшилися з появою в 1993 р. в ХІМ нової апаратури: відеомагнітофонів Funai та відеокамери Panasonic. Зокрема на виставці голограм «Арсенал» (1995 р.) використано змонтований співробітниками музею відеофільм, який розповідає про виникнення, історію та використання холодної зброї в X–XIX сторіччях. У подальшому ці напрацювання в царині використання апаратури використовувалися на багатьох стаціонарних та пересувних виставках у Харківському історичному музеї. У співпраці з однією з телекомпаній Харкова в 1993 р. створено відеофільм на етнографічну тематику, який потім неодноразово демонструвався на виставках ХІМ. На стаціонарній виставці «Харьков в 1941–43 гг.» співробітниками відділу проводилася робота з монтажу та використанню аудіо та відеоапаратури; застосування даної техніки суттєво розширило межі ознайомлення відвідувачів із маловідомими подіями Великої Вітчизняної війни.

Одним зі структурних підрозділів відділу технічних засобів була голографічна лабораторія. Її створили завдяки зусиллям адміністрації музею. У 1985–1986 рр. велику підтримку в створенні даної лабораторії надав депутат Верховної Ради СРСР, поет Євген Євтушенко. Одночасно аналогічна лабораторія почала працювати у Львові.

На базі голографічної лабораторії співробітниками відділу створено декілька стаціонарних виставок: «Об орденах, о доблести, о славе!» (1993), «Слава казацкая» (1994), «Арсенал» (1995), в яких технічні можливості співпрацювали з нестандартними підходами та оригінальним інженерним рішенням запропонованого завдання. Виставки надавали можливість відвідувачам

не тільки ознайомитися з музейними експонатами, але й завдяки сучасній техніці побачити тривимірне зображення предмета при його фактичній відсутності. Розширенням експозиційного ряду голографічних знімків на виставці «Арсенал» співробітниками відділу створено в центральній частині експозиції так званий Універсальний голографічний виставочний комплекс (УГВК). Він складався з трьох призматичних секцій, що надали ефект збільшення кількості музейних предметів, використаних на виставці, у три рази.

Принцип роботи голографічного зображення дозволяв активне ви користування їх не тільки як частину стаціонарних виставок, але і як наочний посібник, оглядовий матеріал, що паралельно використовувався музейними співробітниками під час виїзних виставок.

У період 1996–1998 рр. співробітниками відділу технічних засобів успішно розроблена та випробувана технологія створення голографічних пластин, яка не вимагала застосування срібла. Її основою стали методи використання желатинних емульсій. Подібна технологія дозволяла при роботі з музейними предметами обходитися без імпортованих із Російської Федерації спеціальних скляних пластин, які на той час дуже дорого коштували, а в Україні не вироблялися. В період з 1998 по 2001 р. співробітники відділу працювали не тільки над створенням власних виставок, але й брали участь в міжнародному фестивалі «Интермузей». Експоновані голограми викликали у відвідувачів велику зацікавленість.

Значна частина відеороликів, які використовувались на виїзних виставках ХІМ в 1998–2002 рр., змонтована та озвучена працівниками музею, за активної участі співробітників відділу науково-технічних засобів. Мета використання цих відеоматеріалів полягала в розширеному ознайомленні відвідувачів з історією Харкова та колекцією Харківського історичного музею. У цей період працівники відділу також брали активну участь у створенні рекламної продукції музею (буклети, календарі).

Разом із тим на виставках, присвячених техніці, наприклад, «Электронное Рождество — 2000» демонструвалися не тільки розробки відділу (відеофільми, голограми), але й експонати з фондів музею, що показують розвиток техніки та технологій (радіоприймачі, патефони, механічні рахівниці та ін.).

На даний момент методи фіксації музейних колекцій за допомогою цифрових фотоапаратів або планшетних сканерів, що

вже стали традиційними, мають низку недоліків, які іноді не дозволяють отримувати електронні копії цінних оригіналів. Основні недоліки планшетних сканерів такі: не забезпечується збереження матеріалів у процесі сканування, дуже низька швидкість, неточна передача кольору, контактне сканування, потужні системи освітлення з сильним інфрачервоним випромінюванням. У той час як сучасні технології дозволяють використовувати для сканування рідкісних книг та документів безконтактний сканер ЕЛАР План Скан, якого ХІМ на сьогодні не має.

Взагалі застосування сучасних якісних електронних технологій забезпечує вирішення широкого спектру актуальних завдань у різноманітних сферах діяльності музею:

- музейні інформаційно-пошукові системи;
- створення електронних колекцій та каталогів;
- віртуальні експозиції;
- створення сайту музею.

Останнім часом музею вдалося суттєво збільшити й оновити технічну базу, придбано низку потужних комп'ютерів, відеокамеру JVC, фотоапарат CANON. Саме за допомогою цього сучасного цифрового обладнання, використовуючи напрацювання попередніх часів, співробітниками музею створено цілу низку відеоматеріалів, які популяризують історію Слобідського краю в цілому та колекцію Харківського історичного музею зокрема. Так, популярність серед відвідувачів музею отримала фотопрезентація «Стрілецька зброя першої половини XX сторіччя», яка повністю виготовлена на експонатурній базі ХІМ та демонструється за допомогою плазмової демонстраційної системи «Samsung». Відеоматеріали, створені на основі музейних колекцій, активно використовуються співробітниками музею як допоміжний матеріал при проведенні виїзних виставок. У подальшому в роботі відділу планується створення єдиного центру управління мережею технічних засобів, розташованих в експозиційних залах стаціонарних виставок.

СТВОРЕННЯ МУЗЕЙНОГО САЙТУ — НЕОБХІДНА СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ МАРКЕТИНГОВОЇ СИСТЕМИ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ

І. П. Шевцов,
співробітник 3-го науково-експозиційного відділу ХІМ

Створення музейного ***інтернет-представництва*** (сайту) — проект, що повинен мати місію, цілі та алгоритм реалізації. Інтернет-представництво (вебсайт) має бути складовою *єдиної інформаційної системи* закладу, що ґрунтується на послідовній та логічно несуперечливій ***концепції***.

Місія інтернет-представництва — це ***підвищення ефективності*** виконання функцій установи (музею), передбачених установчими документами.

Базою концепції вебсайту є чітке визначення ***цілей***, для реалізації яких він створюється. Виходячи із цього, можна визначити його *структуру* та *принципи* роботи, *стратегію* розвитку.

Оскільки основні завдання та функції музею викладені в його статуті, то вебсайт як «відображення» музею в інформаційному просторі, має виконувати ті ж самі функції, що й установа в «реальному житті».

Музей призначений для вивчення, збереження та використання пам'яток матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини [3]. Очевидно, що *віртуальне представництво* в мережі Інтернет (вебсайт) дозволяє зробити більш ефективним ***інформаційний обмін*** зі споживачами такої інформації (клієнтами, відвідувачами).

До основних напрямів музейної діяльності відносяться науково-дослідна, культурно-освітня діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, пам'яткоохоронна робота. Усі напрями роботи можуть бути **оптимізовані** за допомогою інформаційного представництва, оскільки їхньою сутністю є *збирання*, *обробка*, *зберігання* та *розповсюдження* інформації (зокрема, про музейно значущі предмети).

Науково-дослідна робота. Використання фондових колекцій свого та інших музеїв може бути значно ефективнішим за допомогою сучасних інформаційних технологій. Необхідною

є ***інтеграція*** власної ***бази даних предметів*** до бази національної (передбачається Національною програмою інформатизації [2]). Це дозволить отримати швидкий доступ до фондових колекцій інших музеїв, а отже, проводити науково-дослідну роботу за визначеною темою, використовуючи *загальнонаціональні бази даних.*

У разі інтеграції інформаційної системи обліку музейних предметів із використанням Інтернету науковий опис фондів, атрибуція музейних предметів можуть здійснюватися за допомогою веб-інтерфейсу (клієнтська програма, у якій клієнтом виступає браузер, а сервером — веб-сервер).

Розробка наукових концепцій, тематико-експозиційних планів, науково-методичних питань за допомогою *віртуального представництва* може узгоджуватися з колегами, враховувати думку громадськості (форум, системи прийняття рішень). Створюються передумови для легкого доступу до науково-методичних джерел.

Фондова робота здійснюється з метою формування музейної збірки, забезпечення збереження музейних предметів і колекцій та створення умов для їх використання [3]. Оскільки ***електронні системи придбання предметів*** достатньо добре розроблені (on-line магазини, аукціони), то цю схему теоретично можна використовувати для формування музейних фондів. Перевага такої системи на сайті — необмежена кількість потенційних контрагентів, автоматизація роботи із колекціями.

Окрім придбання предметів для фондових колекцій, музей також здійснює закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти. Ця процедура, відповідно до законодавства, проводиться шляхом **тендерів** (редукціонів). Використання інформаційних технологій може пришвидшити пошук продавців, необхідних музею товарів і послуг, а отже — створює передумови для ***кращого використання фінансових ресурсів***.

Експозиційна робота музею полягає в організації наукових та художньо оформлених демонстрацій музейних предметів і колекцій, створенні постійно діючих та тимчасових експозицій і виставок, організації відкритих фондів [3].

Експозиційний напрям роботи є базовим для інтернет-представництва. ***Реальні експозиції музею мають бути відображені у віртуальному просторі*** (реалізація політики вільного доступу до інформації [1]). Рівень відображення експозицій має бути *максимально можливим.* Теза про зникнення інтересу до ре-

альної експозиції після відвідин віртуальної — хибна (аргумент — наявний рівень технологій не дозволяє *повністю* відтворити реальну експозицію).

Для підвищення сприйнятливості використовуються засоби емоційного впливу, що є однією з важливих функцій мультимедіа. Інтеграція **комп'ютерної графіки**, анімації, технології **віртуальної реальності** створює передумови для досягнення високоемоційних вражень у відвідувачів. Таким чином, зростає їх інтерес до головних тем (messages) експозиції [3, 14].

Мультимедійні технології (насамперед, аудіовізуальні (наприклад, Macromedia Flash, Microsoft Silverlight)) дозволять впливати на аудиторію ***атрактивними*** засобами, разом із тим виконуючи освітні завдання. Найважливіша технологія для віртуальних експозицій — ***інтерактивна***, що передбачає комунікацію між мультимедійною системою та її користувачем (відвідувачем, клієнтом), де користувач контролює послідовність і відображення інформації [4, 29].

Перенесення експозиційної роботи у **віртуальний простір** створює ряд нових можливостей, недосяжних для звичайної експозиції. Віртуальна експозиція може бути інтегрована в ***багаторівневу інформаційну систему музею***. Можна використати (звичайну для Інтернету) систему перехресних посилань, пов'язавши експозиції між собою за темами, хронологічними періодами тощо. Оскільки матеріальна база експозиції — музейні предмети, то віртуальна експозиція може бути **інтегрована** із системою обліку предметів.

Один музейний предмет може використовуватися в декількох віртуальних експозиціях одночасно. Інформація про кожний експонат має міститися в електронній базі даних музейних предметів (рис. 1).

Додаткова можливість інтернет-представництва — це створення ***віртуальних експозицій*** музею. Наявні фонди експонуються без використання експозиційних площ музею (проблема *дефіциту площ*). Створення віртуальних експозицій потребує вирішення питання ***візуалізації***, ***дигіталізації*** (переведення інформації про об'єкт у форму дискретних цифрових сигналів) музейних предметів.

Водночас експозиційний напрям роботи інтернет-представництва є частиною *маркетингової* діяльності закладу, оскільки таким чином рекламуються послуги зі *створення виставок на замовлення.*

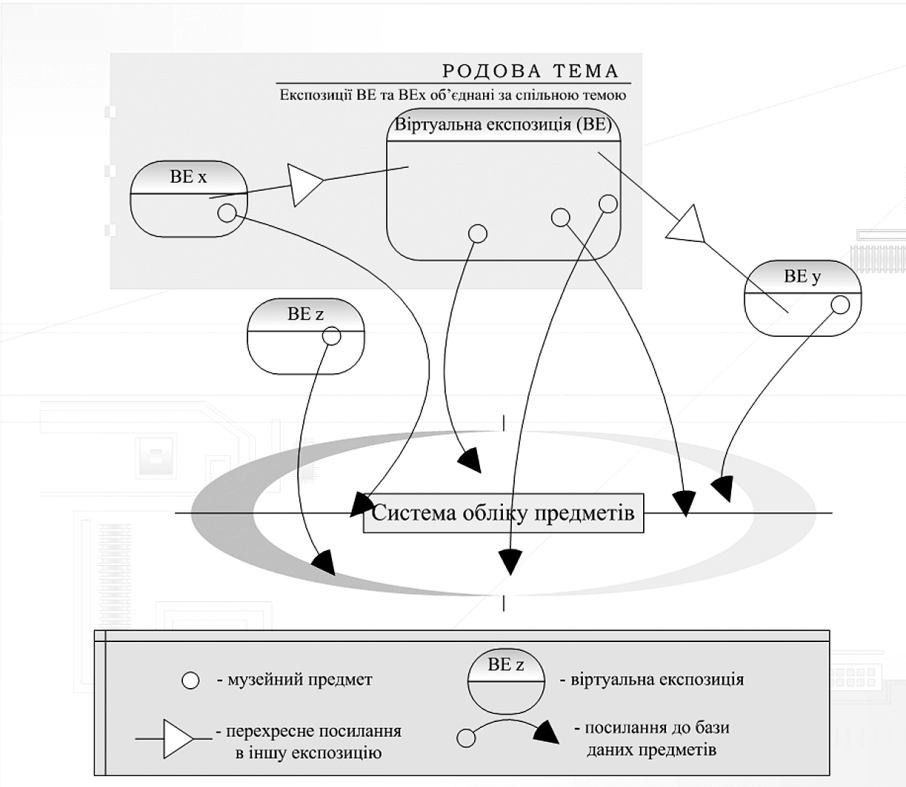

Рис. 1. *Схема багаторівневої системи віртуальних експозицій (БСВЕ)*

Науково-освітня робота спрямована на прилучення людини до історико-культурних цінностей, що мають виняткове значення для відродження української національної культури і мови, вивчення історії і матеріальної культури краю, на патріотичне, моральне, естетичне виховання. Цей вид роботи має бути ***віртуалізований*** (перенесений в інтернет-простір), оскільки це дозволить охопити більшу кількість користувачів з освітніми потребами.

Оскільки музей є **науково-методичним** центром [3], інтернет-представництво має передбачати можливість надання консультацій та/або методичної допомоги в режимі он-лайн (доступ до інформаційної мережі, при якому обробка запитів користувача виконується в режимі реального часу), а також зво-

ротної взаємодії патронатних установ із базовою. Мають бути реалізовані зберігання та пошук методичних матеріалів.

Отже, враховуючи перехід до системи інтерактивної роботи в галузі культури та освіти (надання послуг відповідно до запитів споживачів), обов'язковим є використання інтернет-представництва як **маркетингового інструменту**. Застосування сучасних інформаційних технологій дозволить краще визначити потреби клієнтів та корегувати діяльність закладу відповідно до ***запитів***, що існують на ринку культурних послуг.

Література

1. *Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України від 01.12.1992.— 1992.— № 48.— Стаття 650.*
2. *Закон України «Про національну програму інформатизації» від 04.02.1998 № 74/98-ВР // Відомості Верховної Ради України від 17.07.1998.— 1998.— № 27.— Стаття 181.*
3. *Статут Харківського історичного музею.*
4. *Шевцов І. П. Сучасні мультимедійні технології в оформленні музею-філії «Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років»: втілення і перспективи // 12-ті Сумцовські читання.— Х., 2007.*
5. *Шевцов І. П. Деякі аспекти інтеграції Інтернету в музейній діяльності // 13-ті Сумцовські читання.— Х., 2007.*

НОВІ АСПЕКТИ В ПІДХОДІ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ «ХАРКІВЩИНА В ПЕРІОД 1945–1991 рр.»

В. О. Казус,
зав. науково-експозиційного відділу

Харківський історичний музей є багатофункціональним інститутом соціальної пам'яті, скарбницею духовних і матеріальних цінностей, зберігачем для усіх поколінь реліквій, які розповідають про найважливіші процеси суспільного розвитку України та Харківського регіону. Як учить історія, у виробленні і здійсненні національно-державного курсу, виборі геополітич-

них орієнтацій і соціально-політичних перспектив важливо ефективно використовувати повчальні уроки історичного досвіду, уникати повторення допущених раніше прорахунків і помилок, узяти на озброєння досягнення вітчизняної суспільно-політичної думки минулого, усталені національні традиції і в поєднанні з творчим використанням кращих світових зразків і сучасних надбань історичної науки впевнено рухатися вперед.

В історії України XX ст. події 1945–1991 рр. займають одне з важливих місць. Коли настала нова політична реальність — «перебудова», колектив Харківського історичного музею розгорнув діяльність зі створення нової, відмінної від часів «застою» експозиції з радянського періоду, яка власне і стала складатися з кількох виставок. Але перебудова експозицій проходила в світлі вимог XXVII з'їзду та XIX Партконференції до музеїв. На що ж потрібно було спиратися при підготовці нової експозиції чи корінної перебудові діючої? У першу чергу «науковий зміст експозиції повинен відповідати методологічним принципам марксистсько-ленінської діалектики». Розробка ж концепції нової експозиції не уявлялась без праць В. І. Леніна та партійних документів, особливо виділялося питання про місце і роль партії в житті країни, про повернення до ленінської концепції ролі партії як політичного авангарду суспільства [1.7]. Поряд із роботами В. І. Леніна приділялась велика увага роботам М. С. Горбачова «Перестройка и новое мышление для нашей страны и всего мира», а також його доповіді «Об аграрной политике КПСС в современных условиях».

Після проголошення Україною незалежності Харківському історичному музеєві в 1997 р. надають інше приміщення, і перед колективом постає надзвичайно складне й відповідальне завдання — поновити свої експозиції на нових площах. Для цього в структурі музею пройшла реорганізація: два відділи «Історія радянського суспільства (1917–1962 рр.)» і «Історія радянського суспільства (1962–1991 рр.)» були злиті в один науково-експозиційний відділ (1917 р.— сучасність), який згодом був реорганізований. Саме співробітниками цього відділу, незважаючи на складне матеріальне становище Харківського історичного музею, були створені нові експозиції: «Харківщина в період 1917–1940 рр.» (2009 р.) та «Велич подвигу народного» (2005 р.), які охоплювали період з 1917 до 1945 років. Та вони не дають можливості в повному обсязі відобразити «добу радянського періоду». Для цілісного сприймання цього періоду не-

обхідно створити повнопрофільну стаціонарну експозицію, яка б не тільки висвітлювала цей неоднозначний період, а й популяризувала б усіма доступними засобами музейні зібрання.

Попередні експозиційні розробки зазначеного історичного періоду були ускладнені тим, що радянська історіографія створила однобоку концепцію вітчизняної історії. Вона стала додатком партійно-державної машини. Канонізована офіційна концепція історії стала обов'язковою для всіх дослідників. Під впливом вказівок «згори» та в світлі вимог чергових з'їздів і пленумів КПРС до ідеологічних, масово-просвітницьких закладів за затвердженими канонами будувались і музейні експозиції з історії радянського суспільства. Все вищевикладене відносилося і до експозицій Харківського історичного музею. Перш за все виділялося питання про місце та роль партії в житті країни, республіки, ленінської концепції ролі партії як політичного авангарду суспільства. Приділялась велика увага політичним особистостям — керівникам країни та республіки, які час від часу змінювалися, а їх фотографії, книги, погруддя, цитати тощо ставали небажаними в експозиційних залах музею. Пропагувалися лише успіхи країни, республіки, підприємств, була відсутня єдина наукова концепція та єдине художнє рішення. Стіни експозиції прикрашали цитати зі з'їздів КПРС, які повинні були донести до відвідувача, що неодмінною умовою втілення в життя накреслених заходів партією та урядом для підвищення добробуту радянського народу є подальше невпинне зростання матеріального виробництва, його ефективності та продуктивності суспільної праці. Були присутні схематизм, однобокість у висвітленні історичних процесів, замовчування багатьох проблем історії, знеособлювання її, лакування окремих боків будівництва соціалізму, доволі слабко були висвітлені негативні аспекти розвитку суспільства. Експозиція носила ілюстративний характер, вона була погано забезпечена текстами, анотаціями, етикетажем. Музейна збірка поповнювалася лише предметами, які належали відомим людям: передовикам праці, ударникам чергової п'ятирічки, нагородженим урядовими нагородами тощо. Не було повних видань, які охоплювали б всю історію України, містили багато фактів, імен, подій, а також серйозних доробків з історії Харківщини. Вочевидь, вимальовувався той «вопиющий факт», що більшість експозицій, присвячених радянському періоду явно програвали порівняно з експозиціями дореволюційного періоду за ступенем предметної атрактивності [1, 6].

За останні роки з'явилась численна нова наукова та художня література, періодичні видання з історії України та Харківщини.

Документальною базою для майбутньої експозиції буде фондове зібрання Харківського історичного музею та документи з ДАХО. Це велика кількість персональних та ряд документів державного рівня, фотографії, плакати, грамоти, нагороди, подяки, виготовлена продукція та макети (лопатки турбін, доїльні апарати, шестерні, свердла, прапори, вимпели, особисті речі тощо). Але вони потребують нового прочитання.

У світлі нових історичних досліджень ці матеріали можуть бути використані в експозиції для розкриття багатьох тем з нового боку. Але не слід применшувати історичних, трудових досягнень та всього того позитивного, що відбувалося в Україні, а зокрема на Харківщині в період 1945–1991 рр. Щодо предметної бази експозиції, треба зазначити, що не всі намічені проблеми можуть бути розкриті різноманітними експозиційними матеріалами. Для повноти розкриття цих проблем потрібно буде використати різні методи показу: створити художній образ, використати технічні засоби з демонстрацією відеоматеріалів.

XX століття ще довго буде жити в особистих спогадах, оскільки багато подій радянської епохи пройшли повз увагу тих, хто живе й нині. І тому для підтримання достатнього рівня музейної експозиції з тематики недалекого минулого великого значення набуває архітектурно-художнє оформлення. З метою підвищення атрактивності майбутньої експозиції хотілось би широко використати в її побудові елементи ансамблевого методу. Залучення до експозиції різноманітного матеріалу дасть змогу створити яскраві образи минулого за допомогою кількох комплексів — таких як: «Куточок цілинників», «Роль Харкова в розвитку космонавтики», «Розвиток культури», «Матеріальний рівень життя трудящих», «Локальні конфлікти». А музейні предмети зможуть демонструватися ніби у своєму середовищі.

Майбутня експозиція буде розміщена на площі близько 200 кв. м. Передбачається, що вона почнеться з теми повоєнних років. Війна з гітлерівською Німеччиною згуртувала навколо радянського уряду всі народи СРСР, включаючи український. Перемога у війні переважно поколіннями людей, які були вихована радянською владою, дала друге дихання сталінському режиму. Тому, перш за все, у новій експозиції треба приділити увагу ціні перемоги над фашизмом: матеріальним та людським утратам України, а також важким наслідкам окупації для Хар-

ківщини. Важким іспитом для країни став голод 1946–1947 рр. Поряд із цим необхідно проаналізувати рівень матеріального та духовного життя народу-переможця. Адже досягненні успіхи у відбудові народного господарства були затьмарені новою хвилею репресій проти солдат Червоної Армії, тих, хто пройшов катівні фашистських концтаборів; боротьбою з проявами «буржуазного націоналізму», космополітизму в літературі та мистецтві, посиленням ідеологічного тиску на видатних науковців.

Смерть Сталіна в березні 1953 р., а одразу за нею кампанія «десталінізації» і період «відлиги», пов'язаний з ім'ям М. Хрущова, яскраво характеризують наступний розділ експозиції. Під час роботи над цим розділом необхідно також не забувати і про соціально-економічне становище Харківщини у першій половині 1950-х років. У цей час загострилися кризові тенденції, сільське господарство області, як і всієї країни, знаходилося на межі занепаду. Особливе місце в історії радянської доби посідає XX з'їзд КПРС. Він легітимізував розпочату наступниками Й. Сталіна кампанію боротьби з «культом особи», тобто засудив одноосібну сталінську диктатуру. Портрети, погруддя, прапори з образом Й. Сталіна змінювалися фотографіями М. Хрущова на тлі безкінечних полів кукурудзи. В експозиції доцільно показати курс на демократизацію як у суспільному житті, так і в економіці. Ці питання можна висвітлити на прикладі діяльності Харківського раднаргоспу (використовуючи документи, фотографії, газети). Висвітлюючи його позитивні боки, необхідно підкреслити й негативні тенденції, такі як: руйнація внутрішньогалузевих зв'язків, відсталість у науково-технічному прогресі. Не можна обійти стороною і зміни в аграрній політиці: «експерименти» у сільському господарстві, тиск на особисті присадибні господарства, «кукурудзяна кампанія». Період, який публіцисти, услід за Еренбургом, назвали «відлигою» мав подвійний характер: з одного боку, запропоновані М. Хрущовим реформи були непослідовними, суперечливими, часто породжували нові проблеми, продовжувала діяти цензура, переслідувалися будь-яке інакомислення, дисидентство, але в країні відбулися зміни. Припинилися репресії, мертвим повертали чесні імена, матеріальний рівень життя народу значно підвищився, на ідеях критики культу особи зародилося «шістдесятництво», швидкими темпами розвивалася наука — найважливішим її досягненням був початок освоєння космосу [1, 4]. Доцільно буде розширити

в новій експозиції показ теми «Космонавтика», оскільки багато харківських підприємств розробляли устаткування для космічних досліджень, чимало космонавтів закінчили Харківське вище авіаційне училище ім. С. І. Грицевця. Обов'язково треба відмітити участь молоді Харківщини в освоєнні перелогових і цілинних земель, масштабне будівництво в нашому регіоні.

Диктатура М. Хрущова виявилась ефемерною: його ж висуванці дочекалися сприятливого моменту, щоб організувати змову в жовтні 1964 р., звинуватити свого патрона у волюнтаризмі й відправити його на пенсію. Два наступних десятиліття (середина 60-х рр.— квітень 1985 р.) характеризувалися відмовою від реформ і були названі публіцистами епохою «застою». Виявилося, що в умовах науково-технічної революції командна економіка СРСР безнадійно відстає від ринкової країн Заходу. Епоху «застою» уособлювала фігура генерального секретаря КПРС Л. Брежнєва, який був політичним довгожителем і виконував функції координатора в системі влади. Той етап еволюції, який брежнєвські пропагандисти називали «розвинутим соціалізмом», підтримувався з боку держави індивідуальним терором, спрямованим проти не згодних із радянським способом життя.

Але термін «період застою» не можна було застосувати до всіх сфер життя суспільства: країна не стояла на місці — розвиток був, але темпи його поступово знижувалися і не відповідали зростаючим потребам суспільства. Реальні важелі влади були зосереджені, як і раніше, у руках партійно-державного апарату, мали місце розрив між словом та ділом, а насамперед — відставання в науково-технічному відношенні, залишковий принцип соціального розвитку. Використовуючи загальноукраїнський та місцевий матеріал, необхідно розкрити в експозиції суперечливі процеси цього періоду. Потребують переосмислення теми «Підтримка національно-визвольної боротьби народів світу» та «Боротьба за зміцнення миру», які ґрунтувалися «на відданості принципам пролетарського інтернаціоналізму, коли СРСР, УРСР та інші соціалістичні країни подавали всебічну допомогу молодим незалежним країнам». Важливо всебічно розкрити ці теми: з одного боку, технічна допомога в будівництві підприємств та інших об'єктів, підготовка національних кадрів, технічних і наукових працівників; з іншого — уторгнення військ Варшавського Договору в Чехословаччину, допомога військовою технікою та участь радянських військовослужбовців у локальних конфліктах другої половини XX ст. (Лаос, В'єтнам, Алжир,

Ангола, Ефіопія, Афганістан та ін.). Особливу увагу потрібно приділити подіям в Афганістані, про які знає більша частина нашого суспільства, і де загинуло 3208 військовослужбовців із України. Найбільш складними в експозиційному рішенні будуть:

- спочатку показ уповільнення економічного розвитку, а потім і занепаду вітчизняної економіки;
- незадовільний стан в аграрному секторі — криза колгоспно-радгоспного ладу;
- складні та суперечливі процеси в сфері освіти й культури.

Необхідно донести до відвідувачів, що криза, яка охопила країну, вимагала відповідальних, справді історичних рішень і країна стояла на порозі кардинальних змін. Глухе незадоволення відсутністю демократичних свобод, власним становищем і станом справ у країні проявилося в усіх верствах суспільства. Зародився відкритий опозиційний рух, який не був однорідним — у ньому було кілька течій, що відрізнялися одна від іншої метою та ідейним спрямуванням; з'являються «дисиденти», які виступають проти брежнєвського «застою»; створюється Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська Група); виникає Ініціативна група захисту прав людини, членом якої був наш земляк Г. Алтунян. Важливо підкреслити в майбутній експозиції, що загальноукраїнський опозиційний рух, який виник на ґрунті національно-визвольного руху та опозиційного комуністичній ідеології інакомислення, разом з іншими чинниками привели Україну до незалежності.

Перша спроба реальної демократизації політичного режиму в СРСР під час горбачовської «перебудови» закінчилася розпадом самої КПРС, а також комуністичного ладу як усередині самої країни, так і в країнах соціалістичної співдружності. Була створена нова політична реальність, хоча її ще не усвідомлювали в повному обсязі ні всередині країни, ні за її межами. Радянські, державні, адміністративні органи влади, як і раніше, чекали керівних вказівок від секретарів компартійних комітетів.

Самостійного експозиційного рішення потребує період із квітня 1985 р. до грудня 1991 р., коли почався «новий етап розвитку радянського суспільства», який пов'язували з квітневим Пленумом ЦК КПРС. Одним із найвідоміших гасел того періоду було «прискорення», що орієнтувало трудящих на різке підвищення продуктивності праці, на впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу тощо. Висувалися

грандіозні плани: за 1986–2000 рр. створити виробничий потенціал, що дорівнював би створеному за всі попередні роки радянської влади. Економічна реформа передбачала розширення сфери кооперативів та індивідуальної трудової діяльності. Але окремі зрушення в запровадженні нових форм і методів господарювання в промисловості та сільському господарстві не привели до очікуваного перелому. Середньорічні темпи приросту національного доходу в республіці дедалі зменшувалися, зростав товарний дефіцит, посилювалася інфляція. Верховна Рада УРСР приймає концепцію переходу УРСР до ринкової економіки, та вона виявилася неефективною: з'являються величезні черги, запроваджується продаж продовольчих і промислових товарів та продукції виробничо-технічного призначення з використанням картки споживача з відривними купонами. В основному цей період представлений листівками, фотографіями, газетами, посвідченнями, невеликою кількістю речових експонатів.

Доцільно також відобразити під новим кутом зору тему аварії на Чорнобильській АЕС. Чорнобиль — катастрофа, грізне попередження усьому цивілізованому людству. Ця катастрофа призвела в Україні до страшних наслідків: погіршилося здоров'я близько 3 млн людей, багато з яких продовжували жити на забрудненій території, лише прямі збитки склали 10 млрд доларів. І в цей же час, коли радіація перевищувала допустимі норми, у Києві була проведена першотравнева демонстрація. Аварія на Чорнобильській АЕС підірвала довір'я до радянської системи, стала жорстоким випробуванням для гласності, пробудила усвідомлення національних інтересів українського народу і перетворилася на могутній політичний чинник суспільного життя. Вагоме місце в експозиції повинна зайняти розповідь про харків'ян — пожежників, робітників, учених, військовослужбовців, будівельників, церковнослужителів, які брали участь у ліквідації наслідків аварії та будували нове житло на Харківщині для переселенців із Зони відчуження.

І останньою, заключною і стержневою темою в новій експозиції стане «Початок революційних змін і національне відродження українського народу». Це нова тема, яка до цього часу ніколи не була представлена в експозиції музею, і тому її розкриття потребує важкої, кропіткої праці співробітників.

У 1987–1989 рр. в Україні з'явилися тисячі різноманітних неформальних організацій, громадських об'єднань, товариств. До-

сить значною за своїм впливом і роллю виявилася Харківська міська організація Всеукраїнського культурно-освітнього і благодійного товариства «Меморіал», заснованого восени 1988 р. Було розпочато публікацію «Мартирологу» харків'ян — жертв політичних репресій, обнародувано наявність масового поховання радянських і польських громадян у 6-му кварталі Лісопарку м. Харкова. У республіці стихійно виникають перші масові мітинги. 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові, вперше з початку перебудови, було піднято синьо-жовтий прапор. Починається страйкова боротьба робітничого класу. Поряд з економічними вимогами починають з'являтися політичні — розпуск КПРС, вихід України з СРСР. Кульмінацією цих процесів стало прийняття найголовнішого документа Верховної Ради — Декларації про Державний суверенітет України, прийнятий 16 липня 1990 р. Текст цього документа повинен буде зайняти одне із центральних місць у майбутній експозиції. З розкриттям музейними засобами цієї підтеми, стануть зрозумілими подальші події в історії нашої країни, які привели Україну до Незалежності.

Новим аспектом у побудові експозиції також буде показ національного відродження українського народу: боротьба за піднесення статусу української мови, поява нової символіки, повернення історичної пам'яті, забутих і репресованих діячів української культури, розкриття «білих плям» в історії України. Важливою складовою частиною національно-культурного відродження було відродження церкви, зокрема заборонених Української греко-католицької та Української автокефальної православної церкви.

Для надання експозиції закінченості, атрактивності, образності кожний розділ повинен буде супроводжуватися пояснювальними текстами, таблицями, лозунгами, фотографіями великих розмірів, як фон і символічний образ епохи, контрастної у своїх звершеннях, досягненнях. Для розвантаження зорового сприймання документальних матеріалів доцільно буде використовувати музичне та освітлювальне оформлення.

Співробітники музею використають увесь накопичений досвід для створення експозиції та її популяризації серед мешканців Харківщини та гостей нашого міста.

Література

1. *Зыкова Т. Приметы советской епохи // Журнал «Музей».— 2007.—№ 2.— С. 27–34.*
2. *Історія міста Харкова XX століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.— Х.: Фоліо, 2004.— 686 с.*
3. *Калініченко В. В., Рибалка І. К. Історія України. Частина ІІІ: 1917–2003 рр.— Х.: ХНУ, 2004.— 628 с.*
4. *Лаас Н. О., Крупина В. О. Проблеми історії України 1945–1991 рр. на сторінках «Українського історичного журналу» // Український історичний журнал.— 2006.— № 6.— С. 142–166.*
5. *Литвин В. М. Історія України. Том ІІІ. Новітній час (1914–2004).— К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005.— 832 с.*
6. *Поляков Е. П. Смерть музея, или Музейная экспозиция как феномен отечественной культуры пришлого века // Журнал «Музей».— 2007.— № 5.— С. 74–88.*
7. *Совершенствование экспозиций по истории советского общества (инструктивно-методическое письмо).— Харьков, 1989.— 14 с.*
8. *Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби.— Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009.— 526 с.*

ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ «ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ XX СТ.» У НОВІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ

І. О. Роман,
ст. науковий співробітник ХІМ

Найближчим часом у музеї планується створення нової повнопрофільної експозиції «Харківщина в період 1945–1991 рр.». У зв'язку із цим виникла нагальна проблема в об'єктивному висвітленні деяких процесів та суперечливих моментів, які відбувалися в ці часи, правдивому відображенню їх у новій експозиції. Особливо це актуально при розкритті такої неоднозначної теми, як участь радянських військовослужбовців у локальних воєнних конфліктах другої половини XX ст.: війни в Кореї, В'єтнамі, у ряді африканських держав, «Карибский кризис» на

Кубі, події в Угорщині та Чехословаччині, а також воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані.

В основі цих військових конфліктів були геополітичні хитросплетіння у протистоянні двох держав того часу: СРСР та США, що одержало назву в історії «холодна війна». У 1990-х — на початку 2000-х років було випущено цілий ряд доволі об'єктивних військово-історичних досліджень та військово-мемуарних праць, художньої літератури. Вони висвітлювали деякі проблеми локальних війн за участю в них Збройних сил СРСР у другій половині XX ст., переосмислюючи події і факти, ґрунтуючись на новітніх підходах військово-історичної науки, політології, відступаючи від стереотипів і усталених штампів.

Проте, на жаль, неупереджений показ цих трагічних подій в експозиції музею обумовлений деякими труднощами, і перш за все — недостатньою тематичною базою музейних предметів у фондах закладу. Таке становище пояснюється передусім тим, що політична кон'юнктура броньованим щитом закривала історизм та об'єктивність при висвітленні даних подій не тільки в радянську добу і часи перебудови, а навіть після розпаду СРСР, оскільки ця інформація замовчувалася. Процес подолання упереджених оцінок та стереотипних позицій, які базуються на ідеологічних постулатах радянської доби щодо участі СРСР у локальних війнах, на жаль, продовжується і дотепер.

Тому єдиним джерелом придбання необхідних матеріалів залишаються учасники тих подій та їх спогади.

У своєму розпорядженні фонди музею мають велику кількість матеріалів про спецоперацію СРСР в Афганістані 1979–1989 років: фотографії учасників, їх документи, значки, нагороди, агітаційні листки, спогади, книги, фотоальбоми, фрагменти боєприпасів, військове спорядження тощо. Фактично такого комплексу більш ніж достатньо для повноцінного відображення трагічних подій військового конфлікту в Афганістані, і варто зупинитися на ньому детальніше.

Слід зауважити, що воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані 1979–1989 рр. майже вдвічі перевищила термін найжорстокішої в історії людства Другої світової війни (1939–1945) і була найкровопролитнішою із понад 20 локальних війн та збройних конфліктів за участю радянських військ за кордоном у другій половині XX ст. Це специфічне, інтегроване явище всесвітньої історії другої половини XX ст.— перший двобій світової спільноти з міжнародним тероризмом, ісламським

екстремізмом, наркотероризмом під час кульмінаційного зіткнення СРСР та США у межах «холодної війни», яка закінчилася поразкою СРСР та світової соціалістичної системи, що призвело до глобальних геополітичних трансформацій на планеті.

За час спецоперації в Афганістані в бойових діях брали участь понад 160 тис. вихідців з України. Загинули, померли від ран і хвороб 3 280 чоловік. Пропали безвісти — 80. Стали інвалідами — 3560. Серед них є вихідці з Харківщини, матеріали про яких і будуть представлені в експозиції.

Новим аспектом майбутньої експозиції стане показ наслідків війни для тисяч радянських сімей, що втратили на війні синів, батьків, чоловіків. Афганська війна, як і взагалі всі інші воєнні конфлікти, стала епопеєю трагізму для тих, хто брав у ній участь, та для їх сімей. На їх долі, окрім цього, випала ще й трагедія нерозуміння тієї війни та її учасників окремою частиною суспільства.

У експозиції також планується висвітлити участь прикордонних військ у спецоперації СРСР в Афганістані (інформація про це у радянські часи замовчувалася), оскільки музейна колекція за останні роки поповнилася матеріалами харків'ян — прикордонників, що брали участь у цій війні (плакати, документи, фотографії прикордонників та їх особисті речі).

При побудові експозиції можна створити образно-сюжетний комплекс, присвячений участі харків'ян у локальних війнах XX ст., у якому планується поєднання найбільш інформаційних та атрактивних музейних предметів основного фонду з науково-допоміжними матеріалами. Наприклад: на фоні великої карти світу, де будуть виділені країни, пов'язані з локальними конфліктами чи військовими діями, дати доповнення фотографіями, газетами, документами, гаслами радянського періоду та пояснювальними текстами, увести використання предметів речового фонду. Для посилення емоційного впливу застосувати збільшені фото реальних подій в Афганістані, задіяти манекени у військовому спорядженні, розмістити столики, у яких будуть представлені зразки зброї, фрагменти боєприпасів тощо. Можливе навіть створення невеликої діорами та, як доповнення, задіяння аудіоряду. Першочерговим же завданням для експозиціонерів залишається збір необхідних матеріалів, які розповідатимуть про інші локальні конфлікти XX ст., спогадів учасників тих трагічних, суперечливих подій, що дасть змогу для повноцінного та широкого розкриття цієї неоднозначної теми.

Таке неупереджене висвітлення трагічних для нашого народу сторінок історії має виховне, патріотичне і науково-просвітницьке значення, передусім — для молодого покоління, яке відвідуватиме наш музей. Для більшості з них ці події, на жаль, маловідомі, і така експозиція допоможе їм заповнити існуючі прогалини у знанні історії радянського періоду, осмислити наслідки локальних конфліктів XX ст.

З ДОСВІДУ РОБОТИ ПЕРЕСУВНИХ ВИСТАВОК ХІМ (1991–2011 рр.)

І. О. Роман,
ст. науковий співробітник ХІМ

Серед різноманітних форм музейної діяльності у сфері популяризації музейних колекцій важливе місце займають пересувні виставки, покликані вирішувати завдання і проблеми сьогодення.

Для їх вирішення в музейній практиці склалися такі основні типи пересувних виставок:

- тематично-освітні — для шкіл та інших навчальних закладів;
- спеціалізовані — для участі музею в комерційних та туристичних виставках.

У залежності від типу виставки визначається її призначення, головні завдання. Наприклад, якщо виставки першого типу несуть на собі науково-освітнє та пізнавальне навантаження, то мета комерційних виставок — зорієнтувати інтерес громадян, гостей і учасників комерційної чи туристичної виставки до відвідин музею, як невід'ємної частини історичного і туристичного Харкова, а також надати всім бажаючим інформацію про музейні колекції та діючі виставки музею. А оскільки не всі цікаві для відвідувача музейні здобутки представлені на стаціонарних виставках музею (за недостатністю експозиційних площ, наприклад), то пересувні виставки покликані заповнити і цю прогалину.

Починаючи з 1991 р., в нових історичних умовах незалежної України, діяльність історичного музею зазнала деяких змін у плані популяризації музейних колекцій на пересувних виставках.

Звільнившись від ідеологічного пресу, музей застосовує різні форми роботи попередніх років, доповнюючи їх новітніми концептуальними засадами експозиційної творчості. Протягом останніх двох десятків років створюються повноцінні пересувні виставки до святкових дат, історичних і суспільно-політичних подій, меморіальні, етнографічні тощо. Цілий ряд пересувних виставок різної тематики експонувався в навчальних закладах, організаціях і музеях області та міста: «Слобідські візерунки», «Партизанська слава», «Чорнобильські дзвони», «Довіку в пам'яті людей», «Чорні жнива», «До дня Захисника Вітчизни» і т. д.

Крім тематичних пересувних виставок, починаючи з 1998 р. і по сьогодення, музей бере участь у спеціалізованих комерційних виставках міста у співробітництві із виставковою фірмою «К. І.» — «Kharkiv Info Expo» («БудЕкспо», «Засоби зв'язку», «МАКС», «Енергозбереження», «Машинобудування» та ін.).

У цьому ж році був покладений початок участі музею в роботі щорічного Міжнародного фестивалю «Світ книги».

Починаючи із 1999 р. виставкова діяльність ХІМ виходить далеко за межі Харківщини. Музей брав участь у роботі Московського міжнародного фестивалю «Інтермузей-99», де експонувалася виставка «Харківський історичний музей: колекції, експозиції, нові інформаційні технології», що стала лауреатом у номінації «Співдружність».

Вступаючи в нове тисячоліття, Харківський історичний музей переносить акценти на максимальну інтегрованість своїх колекцій і зібрань, починає ще активніше брати участь у різних міжнародних і міжрегіональних заходах міста та в спеціалізованих комерційних виставках. Він позитивно зарекомендував себе, наприклад, у туристичній виставці-презентації «Харків: партнерство в туризмі», на якій були представлені унікальні комплекси музейних предметів із фондів ХІМ: чоловічий і жіночий слобожанський одяг, що побутував на Харківщині у ХІХ ст., мальовничі рушники, предмети господарчого обладунку і хатнього начиння. Виставка створила незабутнє враження як у харків'ян, так і у гостей Харкова з міст-побратимів країн Європи: Німеччини, Польщі, Чехії та ін. Взагалі виставки етнографічні користуються попитом у відвідувачів, захоплених естетикою народного одягу, майстерністю та вишуканістю його оздоблення. (Наприклад, виставки колекцій чоловічого і жіночого одягу з фондів ХІМ «Міський та сільський костюми кінця ХІХ — початку ХХ сторіч» на міжрегіональній виставці «Світ моди та кра-

си»; «Слобожанський костюм» на виставці «Феєрверк моди та краси» та ін.

Музей постійно розширює коло своєї виставкової діяльності: у 2010 р. музей уперше став учасником фестивалю «Печенізьке поле», де теж була представлена етнографічна колекція слобожанського одягу, рушників, предметів побуту .

Створення спеціалізованих виставок дещо відрізняється від побудови тематичних пересувних музейних виставок.

Вони створюються з урахуванням тематики і концепції тих заходів (міських, обласних, міжрегіональних) чи виставок (туристичних, комерційних, політичних, святкових, ювілейних тощо), у яких музей бере участь. При цьому зберігаються всі принципи побудови стаціонарної виставки. У залежності від площі, яка виділяється під музейну експозицію, формуються експозиційні комплекси та підбирається спеціальне обладнання — вітрини, спеціальні столики, універсальні модульні каркасні системи, комбіновані конструкції тощо. Відбираються найбільш інформативні, атрактивні музейні предмети, не використані на стаціонарних виставках музею, здатні привернути до себе увагу найбільшої кількості присутніх на даному заході.

Своєрідність і неповторність цих виставок позначена ще й тим, що відбираються до них музейні предмети минулих століть. На фоні новітніх технологій такі «ретро-комплекси» яскраво виділяються і викликають у відвідувачів та учасників цих виставок захват, зацікавленість, бажання спілкування, а опісля — і бажання відвідин, наприклад: пересувної виставки «Інтер'єр минулого століття» з фондів ХІМ (у рамках комерційної виставки «МебліЕкспо-2006», були відібрані меблі та предмети інтер'єру кінця ХІХ — початку ХХ ст. (фото)); виставки «МАКС» — посуд та кондитерські упаковки кінця ХІХ — початку ХХ ст.; спеціалізованої виставки «Комп'ютерні технології та засоби зв'язку» — матеріали, які уособлюють засоби зв'язку минулого століття: телефонні та телеграфічний апарати початку ХХ ст., ряд приймачів 1940–1970 рр. як вітчизняних, так і закордонних виробників, рації, агітаційні та рекламні матеріали, присвячені засобам зв'язку тощо. Оригінальною була виставка зразків продукції та обладнання харківських заводів 1950–1980-х рр. у макетах із колекцій ХІМ, підготовлена до спеціалізованої виставки «Машинобудування. Металургія. Металообробка».

Але якщо підготовча експозиційна робота проходить практично бездоганно, у співпраці з багатьма відділами музею, то

технологічні можливості показу відібраного з фондів матеріалу та наповнення інформаційним рекламним і сувенірним матеріалом залишаються проблемою, яка потребує якнайшвидшого розв'язання. Адже наша участь — це реклама самого музею, а тим паче на таких заходах кількість відвідувачів за один робочий день сягає від 3 до 10 тисяч чоловік. І якщо пересувна виставка буде якісно й естетично виділятися поміж інших, привертаючи увагу не тільки унікальними експонатами, а і їх повноцінним показом — це дасть поштовх для відвідувачів прийти у сам музей і подивитися його експозиції, тобто це автоматично збільшить кількість відвідувачів музею. Для цього необхідне створення або закупівля повноцінного технічного устаткування для подібних виставок. Що ж до розробки музейних каталогів, проспектів, інформаційних листків, запрошень та іншої сувенірної продукції, то в цьому плані музей має багатий і позитивний досвід (наприклад, каталог до виставки «Харків 1941–1945» 1999 р., «Мій світ без війни» 2007 р., про творчі шляхи художника М. Ф. Овсянкіна, щорічний випуск рекламних проспектів «Харківський історичний музей» з інформацією про діючі виставки музею тощо).

На жаль, не всі фондові колекції можна задіяти для експонування на пересувних виставках (скло, кераміку, дорогоцінні монети, зброю тощо). Та, у світлі новітніх технологій, доречним буде показ відеоряду необхідних колекцій на фоні рекламних музейних щитів, банерів, доповнених аудіозаписами і т. п., з мінімальною кількістю оригінальних музейних предметів. Одним із прикладів такого гармонійного поєднання була етнографічна пересувна виставка, підготовлена до «Харківського туристичного бієнале», що проводилось у приміщенні ХАТОБу під патронатом Харківської обласної держадміністрації у 2010 р. Співробітники історичного музею, які брали участь у цьому заході, ще раз підтвердили, що музейні колекції унікальні, а музейні виставки завжди у центрі уваги відвідувачів. І якщо вирішити всі актуальні для музейної практики проблеми сьогодення, то в рамках туристичної програми до Євро-2012 Харківський історичний музей посяде гідне місце, тим більше, що знаходиться він у центрі Харкова і, по суті, є його духовним серцем, від якого ведуть шляхи до всіх культурних, архітектурних та історичних пам'яток не тільки міста, а й усієї Слобожанщини.

Таким чином, підсумовуючи багаторічний досвід виставкової діяльності ХІМ за межами закладу, можна з упевненістю

стверджувати про доцільність і необхідність подібних виставок для максимальної інтегрованості в суспільство культурної спадщини, осередком якого є музей, та для виконання наукових, духовних і просвітницьких завдань на Харківщині.

ВИСВІТЛЕННЯ УЧАСТІ ХАРКІВ'ЯН У ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ АВАРІЇ НА ЧАЕС У ВИСТАВКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ХІМ

А. О. Мельникова,
мол. наук. співробітник ХІМ

Трагічний день 26 квітня 1986 р. назавжди увійшов в історію як всенародна трагедія, що забрала й продовжує забирати життя багатьох людей. Героїчний подвиг ліквідаторів аварії залишається невичерпним джерелом патріотизму та віри у сили людства.

Проблема висвітлення цієї трагедії у всій її складності та гостроті постала вже у квітні 1986 р. Особлива роль у цій важливій справі належить саме такому ефективному засобу культурно-освітньої та виховної роботи у масах, як музейна справа.

Виходячи із цього, співробітники Харківського історичного музею вивчили та проаналізували опубліковані документи, наукові статті та популярну літературу, що дало змогу підготувати в 1989 р. виставку «Чернобыль — горькая полынь». На ній були представлені плакати, брошури, які розповідали про аварію на Чорнобильській АЕС та її наслідки.

У наступні роки дослідження теми Чорнобилю було продовжено. Експедиція, організована у с. Вільче Вовчанського району, дала змогу познайомитися з чорнобильськими переселенцями, які тепер мешкають у Харківській області, і записати їхні спогади про цю біду, та зібрати необхідні матеріали. З'явилася можливість для спілкування з безпосередніми учасниками ліквідації аварії.

У 2001 р. у музеї була створена виставка, присвячена 15-й річниці аварії на Чорнобильській АЕС, на якій експонувалися документи, плакати, брошури, що розповідали про трагедію, фото з місця аварії, особисті нагороди, документи і речові експонати ліквідаторів катастрофи та потерпілих.

У 2006 р., до 20-ї річниці чорнобильської трагедії, у Харківському історичному музеї була організована виставка «Чорно-

бильські дзвони», де вперше була широко висвітлена роль харків'ян у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Тут були представлені матеріали із фондів музею — документи (листівки, дипломи, картки переселенців), фотографії та особисті речі ліквідаторів аварії — наших земляків.

На цій виставці були представлені фото харківських пожежників (ФтД-88, ФтД-556) — курсантів Харківського пожежно-технічного училища та солдатів Харківського батальйону пожежної охорони, які разом із колегами з інших областей відкачували важку воду, гасили вогонь у навколишніх просякнутих радіацією лісах, евакуйовували з території атомної станції зруйновану вибухом техніку — машини, трактори.

Експонувався комплекс льотчика І. В. Рузайкіна, який із літака засипав верхню частину реактора шаром з піску, глини, бору, доломіту, вапняку, свинцю [2; с. 1] для зменшення радіоактивного виходу: лист подяки від командування військової частини за достойний внесок у справу ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (Д-28466), індивідуальний дозиметр Д-2Р3 (Р-1757) та респіратор «пелюстка» для захисту органів дихання від радіаційного пилу (ТК-5042). Окреме місце займала почесна грамота за бездоганне виконання службового обов'язку в період ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС командира корабля АН-2 А. В. Іванова (Д-27697).

Ряд матеріалів виставки розповідав про посильну допомогу в боротьбі з атомом, яку надавали усі небайдужі: почесні грамоти за участь у роботах, пов'язаних з ліквідацією аварії на Чорнобильській АЕС, співробітників ХДУ (Д-28679, Д-28680).

Був представлений ряд матеріалів, що розповідали про масштабне переселення жителів 2 міст і 74 сіл [3; с. 60] на нові місця проживання у зв'язку з радіаційним забрудненням. Харківщина стала новою батьківщиною для сотень переселенців із зони екологічної катастрофи. Демонструвалися картки переселенців із Чорнобильської зони (Д-343, Д-344), заява С. М. Комаренка про надання житла у Харківській області (Д-342).

На виставці також експонувалися документи, які висвітлювали роль харківських підприємств у ліквідації наслідків аварії та наданні матеріальної допомоги потерпілим: дорожній лист вантажного авто для перевезення вантажу в м. Кагарлик Київської області для надання допомоги у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС (НВФ-11235), рознарядка на поставку Чорнобильській АЕС обладнання Харківським заводом ПТО ім. Леніна

(Д-28754), диплом Міжнародної асоціації «За допомогу родинам Чорнобиля», виданий підприємству «Кріас-1» (Д-1065), лист подяки директору заводу «Радіодеталь» М. Ципкіну за оздоровлення дітей із Київської області (Д-1306).

Для того, щоб розкрити перед відвідувачами масштаби катастрофи та велич подвигу людей у боротьбі з її наслідками, демонструвалася книга «Чорнобиль. Книга пам'яті» (КБ-318), листівки «Хто, якщо не ми?», «Місце подвигу — Чорнобиль» (Л-9185, Д-285), фотоальбом «Під полиновою зорею» з бібліотеки Харківського історичного музею.

У 2007 р. виставка ХІМ «Чорнобильські дзвони» була доповнена роботами фотохудожників Ю. Ворошилова та В. Оглобліна, які були на ЧАЕС невдовзі після катастрофи. Вони представили унікальні фотознімки з місця трагедії, наприклад, зображення четвертого реактора Чорнобильської АЕС після вибуху. Окрім фотоматеріалів, демонструвалися також документи, речові експонати з фондів ХІМ, зокрема, комплекс начальника Управління пожежної охорони, підполковника внутрішньої служби В. В. Єлізарова: фото (Фт-555, Фт-558), почесна грамота за участь у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, гасіння лісу (Д-28526), індивідуальний дозиметр (Р-6).

У квітні 2011 р. буде вшановуватися 25-та річниця чорнобильської трагедії. Співробітники ХІМ планують провести ряд заходів, щоб показати різні аспекти діяльності наших земляків, спрямованої на усунення наслідків чорнобильської катастрофи, розкрити масштаби самопожертви ліквідаторів аварії. Планується створення пересувної виставки, яка буде містити комплекси харків'ян — пожежників, робітників, учених, військовослужбовців, церковнослужителів, які брали участь у ліквідації наслідків аварії та будували нове житло на Харківщині для переселенців із Зони відчуження. На виставці будуть також представлені фотографії сучасного вигляду міста Прип'яті та покинутих сіл у 30-кілометровій зоні, нові урядові документи щодо статусу чорнобильців, буде показане будівництво об'єкта «Укриття» над четвертим реактором Чорнобильської АЕС, допомога іноземних держав у ліквідації наслідків цього лиха.

Крім того, тема Чорнобиля увійде у відповідний розділ повнопрофільної стаціонарної експозиції «Харківщина в період 1945–1991 рр.», яку планується створити у Харківському історичному музеї.

ОДИН ІЗ АСПЕКТІВ ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ «ЖІНКА НА ВІЙНІ» В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ РОБОТІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «ВИСОТА МАРШАЛА І. С. КОНЄВА»

Г. В. Родак,
мол. науковий співробітник Національного меморіального комплексу «Висота маршала І. С. Конєва»

Одна із найтрагічніших сторінок історії Харківщини — німецько-фашистська окупація. Страшною бідою для молоді стала масова депортація на примусову працю до Німеччини. Загалом із території Харківської області було вивезено на рабську працю 164 045 бранців [1, с. 41]. Невільників зі Сходу за людей не вважали — вони були для німців живим знаряддям праці. Гіркі, понівечені долі, втрачене здоров'я. А скільки їх загинуло по дорозі на чужину, від знущань, голоду, хвороб у нацистських концтаборах»?!

Вижити у неволі було неймовірно важко, особливо юним дівчатам та жінкам. Війна і жінка — поняття не сумісні. Війна — це смерть, жінка — нове життя. І вижити у фашистському концтаборі означало перемогти смерть. Саме цій темі присвячено один із розділів виставки «Ми перемогли смерть», яку було створено у музеї «Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» у 2010 р.

Типова доля жінки-в'язня представлена на виставці на основі спогадів та фотоматеріалів харків'янок — колишніх в'язнів нацистських концтаборів В. Пономаренко, М. Клименко та М. Іванової.

Серед тих, кого забрали до неволі, була студентка 4-го курсу Харківського текстильного інституту Валентина Пономаренко [2]. У кінці червня 1941 року вона разом з іншими студентами рила окопи в с. Ріпки, працювала на спорудженні протитанкових ровів у Зачепилівському районі, і тому евакуюватися з родиною не змогла, залишилася в окупованому Харкові. Бідувала, як і основна маса харків'ян: голодувала, жила в холоді, але працювати на німців Валентина не йшла. В квітні 1942 року вона була примусово вивезена до Німеччини у товарних вагонах, як худоба. Потрапила дівчина на завод «Фріц Вернер» у Берліні.

Отримувала 200 грамів хліба на день та тарілку баланди. Жила разом з іншими невільниками у недобудованому бараці. Проте Валентина і на чужині прагнула допомогти своєму народу здолати ненависного ворога. І, не вагаючись, взяла участь у роботі Берлінського підпільного комітету ВКП(б). Не маючи в руках ні зброї, ні чітких вказівок, робила все за покликом серця. В березні 1944 року дівчину затримали з листівками і відправили в поліцію м. Галле. Спочатку були допити, потім — штрафтабір із побоями до втрати свідомості, проте Валентина трималася мужньо і нікого не видала. Вирок був такий: довічне ув'язнення «за підрив основ рейху». Так і опинилася Валя в фашистському концтаборі для жінок Равенсбрюк, який знаходився за 80 км від Берліна. В концтаборі невільники не мали ні імені, ні прізвища, а лише номер. Отримала свій номер і Валентина — 37219. Далі був інший концтабір — Бухенвальд. Тяжка непосильна праця в нелюдських умовах, нескінченні побої, приниження, холод, голод — буденна картина нацистського концтабору.

10 квітня 1945 року Валентина разом із трьома подругами здійснила втечу з концтабору. Нелегкою була дорога додому. Лише в червні 1945 року, після численних перевірок, фільтрації, принижень, Валя повернулася до Харкова.

Марія Олексіївна Клименко з дитинства мріяла стати вчителем [3]. І ось, нарешті, вона — студентка Харківського державного університету ім. Горького. Навчалася добре, мріяла про щасливе майбутнє, будувала плани, але в червні 41-го всі її мрії і плани перекреслила війна. Евакуюватися дівчина не змогла, бо допомагала збирати врожай хліба в радгоспі під Ізюмом, тому й залишилася разом з мамою в окупованому Харкові. А в травні 1942 року її насильно вивезли до Німеччини. Спочатку був невільницький базар, де німці-господарі вибирали собі робітників — рабів, яких оглядали, як худобу. Марія потрапила до поміщика, тяжко працювала в полі, потім стала хатньою служницею. Вставала о п'ятій ранку, виконувала найважчу і найбруднішу роботу. За невиконану вчасно роботу дівчину били. А коли вона після чергових побоїв відмовилася працювати, її відправили спочатку до в'язниці на Александрплац у Берліні, а потім у фашистський концтабір Равенсбрюк — фабрику смерті. Тепер вона була вже не Марія Клименко, а номер — 15059. Через цей концтабір пройшло 132 тисячі жінок і дітей більше ніж 20 національностей, 90 тисяч знайшли в ньому свою смерть [4, с. 83]. У концтаборі все було спрямовано на приниження

людської гідності. Радянські дівчата і жінки розуміли, що тільки перемога над фашистською Німеччиною принесе їм визволення, і всіма силами підтримували одна одну, намагалися залишатися людьми. Так, навіть в неволі, відзначали радянські свята, співали пісні. 1 травня 1943 року Марія разом з іншими дівчатами вирішила випустити стінгазету до свята Першотравня, але їх хтось видав і кожна отримала по 25 ударів по оголеному тілу. На початку весни 1945 року дівчина була настільки знесилена, що вже не тільки не могла працювати, а навіть не мала сил підвестися — все тіло було вкрите ранами. Довгоочікуване звільнення відбулося 2 травня 1945 року. У серпні 1945 року дівчина нарешті добралася до Харкова, з підірваним здоров'ям, понівеченою долею. Після повернення з неволі брала участь у відбудові рідного міста, працювала на заводі. Та мрія дитинства — стати вчителем, не залишала її. І вона заочно продовжила навчання та здійснила свою мрію — стала вчителем. 24 роки Марія Олександрівна навчала дітей у школі, «сіяла розумне, добре, вічне», але спогади про молодість, знівечену війною, назавжди залишилися у її пам'яті.

У грудні 1942 року сімнадцятирічну харків'янку Марію Іванову [5] фашисти відправили на примусову роботу до Німеччини. Спочатку дівчина працювала на фабриці «Іотто-Шпінерай» в м. Герсфельд. Через приниження, важку працю, голод юна дівчина здійснила втечу у грудні 1943 року, але Марію невдовзі спіймали. Вирок — фашистська в'язниця, а у квітні 1944 року дівчину відправили до концтабору Равенсбрюк, де вона отримала номер 29299 [4, с. 56–58]. У березні 1944 року Марію разом з 50 іншими жінками вивезли до одного із філіалів Равенсбрюка на території Чехії. Працювала тяжко по 12 годин і завжди була голодна. У концтаборі Равенсбрюк над Марією фашистські нелюди проводили медичні експерименти, в результаті яких вона вже ніколи не могла мати дітей. Визволення прийшло 9 травня 1945 року. Марію два тижні виходжувала чеська сім'я. А потім була нелегка дорога додому, в рідний і такий далекий Харків. Марія вижила «всім смертям на зло», але війна вкрала не лише її юні роки, а й материнство. Вона змінила її життя на стільки, що до цього часу нічого не забуто...

Тема «Жінка на війні» — один із пріоритетних напрямків науково-дослідної та експозиційної роботи Меморіального комплексу «Висота маршала І. С. Конєва». У сучасній історіографії висловлюється припущення, що загальна кількість жі-

нок, залучених до бойових дій на боці СРСР, складає близько 800 тис. чол. [6, с. 256]. Жінки замінили чоловіків на виробництві, складали більшість медичного персоналу військових госпіталів, виконували допоміжні роботи в діючій армії, входили до складу партизанських загонів і, нарешті, воювали нарівні з чоловіками на передовій. Героїчна репрезентація мужніх санінструкторів, льотчиць і жінок-партизанок не може адекватно передати всю повноту жіночої військової повсякденності. Жіночі спогади про війну поки що залишаються лише окремими фрагментами, не перетворившись у групову, колективну пам'ять про велику війну. Наше завдання — зберегти у генетичній пам'яті поколінь правду про всі жахи, породжені коричневою чумою, донести до кожного відвідувача біль усіх тих, хто пройшов через фронти Великої Вітчизняної війни, пережив окупацію, нацистські концтабори, щоденно зазнавав фізичної та моральної наруги і, попри все, переміг смерть.

Література

1. *Книга скорботи України: Харківська обл. / Головна ред. кол.: І. О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: В. Г. Дулуб (керівник) та ін.— Х.: Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 2003.— 496 с.*
2. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 856.*
3. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 942.*
4. *Мы победили смерть: Воспоминания харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей.— Львов: Кальварія, 2005.— 192 с.*
5. *Фонди меморіального комплексу, фото.— Вст. 364.*
6. *Иванова Ю. Храбрейшие из прекрасных: Женщины России в войнах.— М.: РОССПЭН, 2002.— 272 с.*

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО АЕРОКОСМІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. М. Є. ЖУКОВСЬКОГО «ХАРКІВСЬКИЙ АВІАЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ»

С. В. Лосінська,
зберігач фондів
Меморіального музею-квартири
сім'ї Гризодубових

Україна — одна з не багатьох країн світу, в яких створюється і виробляється авіаційна і космічна техніка, а також готуються висококваліфіковані фахівці для цієї галузі. Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (ХАІ) є провідним навчальним закладом у системі державної освіти України, який випускає фахівців даного профілю [13, с. 10].

Харківський авіаційний інститут був заснований ще у 1930 р. за наказом ВРНГ № 1240 на базі авіаційного відділення Харківського технологічного інституту [11, арк. 1]. За роки свого існування університет сформував власні традиції по підготовці кваліфікованих фахівців, він пишається своїми науковими школами, які були створені в його стінах, відомими далеко за межами України, співпрацею із багатьма авіаційними і ракетно-космічними конструкторськими бюро та підприємствами України, Російської Федерації і зарубіжними країнами.

Структурним підрозділом Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ» є Музей історії ХАІ, який діє в структурі навчально-виховної роботи університету, та є осередком збереження пам'яток його історії, науки, техніки, матеріальної та духовної культури [8, арк. 2].

Музей засновано відповідно за наказом ректора ХАІ № 91 від 29 травня 1992 р. «С целью системного представления и использования в учебном процессе истории института и истории развития авиации на Украине, обеспечения рекламы для привлечения молодёжи республики и других государств СНГ в ХАИ и воспитания студенческой молодёжи на исторических традициях института Приказываю: 1. Организовать музей истории ХАИ на базе бывшего кабинета коммунистического воспитания и выставки «ХАИ — народному хозяйству» с 01.06.1992 г.» [9, арк. 1]. Також музей має й свідоцтво № 20-05

про відомчу реєстрацію при закладі освіти системи Міністерства освіти і науки України, видане Головним управлінням освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації 15 листопада 2001 р. [10].

Утворенню музею сприяла велика робота викладачів, співробітників та студентів ХАІ з вивчення, пошуку й збирання матеріалів, які відтворювали основні віхи історії ХАІ [1, с. 9]. Сьогодні експозиції музею відображають історію та найновіші досягнення університету, діяльність його випускників, історію розвитку інженерно-конструкторської думки в області повітроплавання, авіації і космонавтики.

Складовою частиною експозиційної роботи Музею історії ХАІ є підготовка та проведення виставок, які значно підвищують культурно-просвітницьку роль музею, збільшують кількість відвідувачів, сприяють відпрацюванню і удосконаленню методів експозиційної та культурно-виховної роботи музею. Теми виставок розширюють напрямки діяльності музею і дозволяють вийти за межі даного профілю. Саме тому при музеї історії ХАІ 29 травня 2000 р. [12, арк. 1] був відкритий виставковий зал, в якому співробітниками музею організовуються та проводяться виставки з метою сприяння естетичному вихованню студентів університету [2, арк. 2].

«Перша виставка самодіяльних художників ХАІ була організована до 70-річчя університету. Вона мала такий резонанс, що обласне телебачення створило 40-хвилинну передачу про музей і виставку. Ось тоді й було вирішено один із залів музею віддати під виставковий» [5, с. 3].

За останні роки у виставковому залі Музею історії ХАІ відбулося близько 70 різних виставок — наукових, виставок-персоналій та художніх [6, с. 11], які поєднали в собі технічну й художню творчість.

Найпопулярнішими стали виставки-персоналії, присвячені ювілейним датам:

- До 130-річчя Г. Ф. Проскури — академіка і засновника ХАІ [4, с. 36].
- До 100-річчя авіаконструктора О. К. Антонова «Творець крилатих Анів» [7, с. 116].
- Науково-технічна спадщина К. О. Калініна і розвиток авіації на Україні.
- До 100-річчя з дня народження Г. Є. Лозіно-Лозінського «Патріарх вітчизняної авіаційно-космічної техніки».

- До 100-річчя з дня народження професора І. П. Голдаєва «Вчений, педагог, дослідник».
- До 100-річчя з дня народження Р. В. Піхтовінкова «Родоначальник використання імпульсних джерел енергії в промисловості».
- До 160-річчя з дня народження М. Є. Жуковського «Засновник сучасної аеродинаміки».
- До 100-річчя з дня народження А. М. Люльки.

Співробітники музею організовують виставки-персоналії і відомих художників Харківщини:

- Виставка одного із самобутніх художників України Е. А. Лещенка «Космічне мистецтво».
- Виставка картин живописця без обох рук, заслуженого художника України П. І. Вітренка [4, с. 37].
- Виставка робіт класика українського авангарду П. Брозголя.
- Виставка члена Союзу художників України В. Стародубцева «Джерело прекрасного».
- Виставка майстра народної творчості М. І. Білоусова «Нехай планета стане краща».

«Радует нас то, что художники охотно идут на контакт с музеем и совершенно бескорыстно участвуют в приобщении наших студентов к прекрасному. После окончания каждой выставки студенты обязательно встречаются с художниками, происходит обмен мнениями. А под впечатлением увиденного наши студенты пытаются создавать прекрасное сами. Об этом свидетельствует недавно прошедшая выставка студенческой фотографии» [7, с. 116–117].

І насправді, серед викладачів, співробітників та студентів університету є багато обдарованих і талановитих людей, тому дуже часто проводяться виставки їх аматорських робіт. Так, були організовані: ювілейна виставка художника, викладача, доцента кафедри фізичного виховання ХАІ М. І. Шафігуліна [4, с. 37]; виставка співробітниці ХАІ Т. Г. Красовської «Зима, зігріта коханням» тощо.

Уже традиційними стали виставки, які проходять у святкові дні:

- До Дня Китайської Народної Республіки «Китай давній та сучасний». На стендах були представлені матеріали, які надали китайські студенти. Вони також стали екскурсоводами цієї виставки та організаторами «чайних церемоній» для всіх бажаючих.

- До Дня 8 березня у 2007 р. були представлені картини, вишивки, вироби із бісеру, зроблені руками жінок ХАІ, «Я руки жіночі цілую» [4, с. 37]. У 2010 р. до цього свята була відкрита художня виставка «Простір, наповнений весною», на якій були представлені квіткові фантазії художників ХАІ: доцента кафедри фізичного виховання М. Шафігуліна, співробітниці профілакторію «Авіатор» С. Скринник, випускниці університету Т. Красовської тощо [3, с. 8].
- До Дня космонавтики у 2007 р. на виставці експонувались фотографії зроблені телескопом NASA у відкритому космосі. Виставка була представлена у співпраці з Харківським планетарієм.
- До Дня архівної інформації «Партнерство архіву та вищого навчального закладу: співробітництво Центрального державного науково-технічного архіву України і Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ».
- До Дня студентів відкрита виставка студентських фотографій, комп'ютерної графіки, факультетських газет тощо.

У виставковій практиці Музею історії ХАІ склався такий основний вид музейних виставок, як тематичні, в основі яких лежить певна тема. У 2010 р. були відкриті виставки «Дизайн у сучасній авіації», «Харків — місто студентів і кохання» та інші.

Також виставки присвячуються і ювілейним датам:

- До 35-річчя Дельта-клубу ХАІ, на якій відвідувачі мали можливість побачити один із перших діючих дельтапланів, побудованих в ХАІ.
- До 50-річчя Студентського конструкторського бюро (СКБ) ХАІ.
- «Події 20 років» до виводу радянських військ з Афганістану.
- До 80-річчя ХАІ.

«В процессе проведения выставок выяснилось, что выставочный зал приобрел ещё одно значение — это психологическая релаксация. Картины, цветы, музыка помогают снять напряжение, получить эмоциональный положительный заряд» [4, с. 37].

У сучасних умовах успіху досягає той, хто пропонує щось принципово нове, нетрадиційне і тим самим формує попит, а не тягнеться за ним. Саме тому сьогодні експозиційна, а тим самим виставкова діяльність музею набуває особливого значення.

Завдяки залученню співробітниками музею до роботи з організації та проведення виставок викладачів та студентів університету, дозволяє останнім відчути свою причетність до історії і традицій ХАІ, відкрити в собі дещо важливе та значуще для свого майбутнього.

Виставкова робота значно розширює можливості комунікаційної діяльності музею, збільшує коло його зв'язків з іншими вищими навчальними закладами, підприємствами, організаціями тощо, з'являються нові однодумці і прихильники, які згодом стають відданими друзями Музею історії ХАІ.

Література

1. *Безручко К. В. Музей — це матеріалізована історія / К. В. Безручко, О. Я. Кузьменко, О. І. Фірсов // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: 3-тя Всеукр. наук.-практ. конф., 20–21 трав. 2004 р.— К., 2004.— С. 9–11.*
2. *Концепція музею історії ХАІ // Архів Музею історії Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ».— 5 арк.*
3. *Кузьменко Е. Я. Простор, наполненный весною / Е. Я. Кузьменко // За авиакадры.— 2010.— № 4.— С. 8.*
4. *Кузьменко Е. Я. Социокоммуникативная деятельность музея Национального аэрокосмического университета / Е. Я. Кузьменко // Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України: 2-й Круглий стіл, 23–24 лист. 2007 р.: тези доп.— К., 2007.— С. 34–37.*
5. *Кузьменко О. Я. Вірність традиціям і завжди в пошуку / О. Я. Кузьменко // За авиакадры.— 2001.— № 1.— С. 3.*
6. *Музей истории ХАИ // За авиакадры.— 2010.— № 5.— С. 11.*
7. *Невичерпне джерело духовності: Нариси про діяльність музеїв історії вищих навчальних закладів м. Харкова / [за заг. ред. В. І. Астахової].— Х.: Вид-во Народної української академії, 2003.— 140 с.*
8. *Положення про Музей ХАІ // Архів Музею історії Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ».— 3 арк.*
9. *Приказ № 91 от 29.05.1992 г. «Об организации музея истории института» // Архів Музею історії Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ».— 2 арк.*

10. *Свідоцтво № 20-05 від 15 листопада 2001 р. «Про відомчу реєстрацію музею при закладі освіти системи Міністерства освіти і науки України» // Архів Музею історії Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ».— 1 арк.*
11. *Статья ректора ХАИ, профессора Кононенко В. «ХАИ» для 2-го изд. Украинской Советской энциклопедии // Основний фонд Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових.— Кн. 6.— Вст. № 2152.— С. 95.*
12. *Уніфікований паспорт музею за 11.02.2010 р. // Архів Музею історії Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ».— 2 арк.*
13. *ХАИ — 70: Очерки истории / под общ. ред. В. С. Кривцова.— Х.: РИП «Оригинал», 2000.— 320 с.*

РОМАНТИЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ЕКСПОЗИЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЇВ XIX СТ.

А. О. Сошніков,
канд. філософ. наук, доцент кафедри філософії і політології ННІ ПМК ХНУВС

Формування експозицій основних українських музеїв припадає на XIX ст.— період, відомий в історії культури як романтизм. Саме епоха романтичного захоплення в Україні вилилася у спробу створення власної історико-культурної концепції. До того ж романтики відкидали раціоналістичну регламентацію у мистецтві, вбачали джерело натхнення у здобутках далекого минулого, народного побуту і тим самим створювали емоційно-піднесену атмосферу для реалізації нових музейних задумів.

Поява організованих музейних осередків пов'язана з причорноморською археологією як характерним для XIX ст. захопленням античністю. Так, романтичним ореолом археологічних відкриттів, далеких мандрівок учених овіяні експозиції пам'яток античності та середньовіччя в музеях Північного Причорномор'я — Керченському, Феодосійському, Одеському, Херсонському, Миколаївському. Особливістю їх образної структури було примхливе переплетіння вишуканої кераміки, зброї,

монет, прикрас, скульптури, які презентували досягнення єгипетської, еллінської, римської, візантійської, генуезької, вірменської, татарської, турецької культур. Ці яскраві оригінальні речові композиції вабили глядачів своєю потаємністю, викликали різні образні асоціації.

Протягом першої половини XIX ст. при Харківському та Київському університетах, які стали центрами освіти і культури великих регіонах (навчальних округів), були створені та успішно функціонували художні, історичні, природничі музеї. Так, 1807 р. формується музейна збірка університету Харкова — були відкриті Археологічний, Зоологічний і Мінералогічний музеї, а також Музей образотворчих мистецтв [4]. У 1833–1934 рр. виникли музеї при Київському університеті — Музей Старожитностей, Нумізматичний і Зоологічний музеї, Музей образотворчих мистецтв [1, с. 66–76].

Діяльність цих музеїв регламентувалася університетськими статутами. Музеї вищих навчальних закладів мали статус навчально-допоміжних установ, тобто їх основне завдання полягало в забезпеченні якості навчального процесу. Безпосереднє керівництво музеями здійснювали представники музейної професури, такі знані вчені, як В. Антонович, В. Данилевич, О. Потебня, Є. Редін, М. Сумцов. Їхня діяльність сприяла піднесенню музейних закладів на достатньо високий організаційний та науковий рівень. Викладачі університетів одержували можливість демонструвати унікальні музейні експонати на лекціях, проводити заняття на базі експозицій і фондів музеїв, що значно поглиблювало знання студентів, створювало сприятливі умови для активізації їх пізнавальних здібностей, збагачувало емоційні враження.

Великий розвиток мали церковні музеї. Зокрема, 1872 р. при Київській духовній академії був відкритий церковно-археологічний музей, який став першим суто релігійним музеєм не лише в Україні, але й на всій території Російської імперії. Водночас із музеєм створювалася спеціальна церковно-археологічна комісія, головна мета якої полягала в пошуку, зібранні та експертизі майбутніх експонатів нового музею. Невдовзі Комісія перетворилася на Церковно-археологічне, а згодом Церковно-історичне та археологічне товариство, і поле її діяльності суттєво розширилося — вона стала фундаментальною науковою організацією, що займалася дослідженням значного кола історичних питань, серед яких церковна історія України становила хоча й пріоритет-

ну, але не найбільшу частку. Разом із Товариством розростався й Церковно-археологічний музей. За першим своїм Статутом, що був затверджений на початку 1873 р., музей поділявся на відділи:

1. Рукописів та різноманітних рукописних актів.
2. Стародруків і гравюр.
3. Церковної архітектури.
4. Живопису та скульптури.
5. Церковного начиння.

У тому ж Статуті було вказано три способи придбання експонатів — покупкою, обміном та пожертвуваннями, а також три джерела залучення експонатів — академічна бібліотека, церковні та монастирські різниці та бібліотеки, приватні колекції. Але обміном та за гроші до музею надійшло обмаль предметів, і викликане це було, головним чином, недостатнім фінансуванням музею, який, за Статутом, повинен був існувати на добровільні грошові внески академічної професури, представників духовенства та любителів церковної давнини. Саме переважно добровільними внесками й склалася музейна колекція християнських культових старожитностей. Серед творців музейної колекції слід відзначити Порфирія Успенського, який подарував музею свою славетну збірку з 42 давніх ікон із Синаю, Афону, Єрусалима V–XI ст.; архімандрита Антоніна Капустіна, який передав сюди знамениті «Київські глаголичні листки»; відомого мандрівника О. О. Муравйова, котрий заповів музею 190 культових предметів і бібліотеку у 1740 томів; М. О. Леопардова, який залишив музею всю свою колекцію — понад 9 тисяч експонатів; княгиню Є. П. Демідову-Сан-Донато, яка передала колекцію у 200 екземплярів церковних коштовностей, у тому числі — хрест, яким за легендою преподобний Сергій Радонезький благословив перед Куліковською битвою князя Дмитра Донського; першого голову Київського Церковно-археологічного товариства Філарета Гумілевського, який на всі свої збереження купив для музею велику колекцію (більше 200 екземплярів) стародавніх ікон, головним чином, північно-східного письма. Не менш цінні внески, хоча й не такі численні, робилися іншими любителями української церковної давнини. Поповнювалася колекція також у результаті досліджень давніх християнських пам'яток України, що проводились членами Церковно-історичного та археологічного товариства. Так, унікальні речі культового вжитку давньоруського часу було знайдено під час дослідження Успенського собору та Троїцької надбрамної церкви

Києво-Печерської лаври, Михайлівського собору, Борисоглібської церкви у Вишгороді тощо. На початку XX ст. у Церковно-археологічному музеї зберігалося близько 30 тисяч пам'яток духовної та матеріальної культури. Експонати музею, починаючи з 1878 р., розміщувалися у 8 залах першого поверху Мазепиного корпусу та тематично розподілялися по 12 відділах:

1. Первісні та історичні старожитності, переважно дохристиянського характеру.
2. Знімки з архітектурних будівель, будівельні матеріали, гравірувальні дошки, акварелі, гравюри, літографії.
3. Муравйовська колекція старожитностей та святинь.
4. Приладдя християнського богослужіння й обрядів.
5. Ікони, образки, хрестики.
6. Філаретівська колекція ікон.
7. Картини і портрети.
8. Статуї.
9. Пам'ятки медального мистецтва.
10. Зразки письма та друку.
11. Бібліотека музею.
12. Леопардівська колекція [4, с. 25–27; 5].

У 1849 р. в губернському місті Катеринославі за ініціативою губернатора А. Я. Фабра і при підтримці місцевого населення був створений Громадський музей Катеринославської губернії. Роботу по упорядкуванню музею очолив директор училищ Катеринославської губернії Я. Д. Грахов. В 1860–1900 рр. цей музей уже не підтримувався місцевою владою та не набув статусу губернського. Але цікавість до історії і древностей у Катеринославі не переривається, тут формується декілька цінних приватних колекцій: Г. П. Алексєєва, П. О. Гана, В. Я. Левенсона, І. Я. Акінфієва, П. П. Проніна. Безумовно, найкрупнішим, різноманітним і науково класифікованим було зібрання О. М. Поля, який у 1887 р. відкрив у Катеринославі перший приватний музей, що був розташований у чотирьох великих кімнатах і складався з таких розділів:

1. Кам'яна доба.
2. Бронзова доба.
3. Залізна доба (скіфський та давньоруський періоди).
4. Козацько-запорозький період.
5. Автогравюри та портрети найбільш видатних діячів Новоросії.
6. Загальний відділ, в якому були зібрані речі, що не належали ні до одного з попередніх відділів [2, с. 18; 3].

Десь із останньої третини XIX ст. цікавість до народних виробів як мистецьких витворів починає проявлятися у колах міського населення, передусім інтелігенції. Організовуються виставки кустарних промислів, які знайомлять громадськість зі своєрідним мистецтвом народних умільців. Так, незмінний успіх мали твори Олеся Бахматюка, експоновані у Відні (1873 р.), Львові (1877 р.), Коломиї (1880 р.). Земства починають організовувати закупку і продаж виробів кращих майстрів через свої магазини-склади у багатьох великих містах. Наприклад, у Петербурзі продавалися твори Каленика Масюка з Дибинці (Київщина) та Якова Бацуци з Адамівки (Поділля).

Таким чином експозиції вітчизняних музеїв XIX ст., які яскраво демонстрували самобутність українського народу, стали важливим засобом піднесення національної свідомості. Саме в експозиціях українських музеїв XIX широко представлена багатовікові традиції, матеріалізована історія українського народу. У цей час поступово збільшується вага музеїв у контексті виховних завдань, музеєзнавство розглядається як невід'ємна галузь не тільки культури, але й науки і освіти.

Література

1. *Антонович В. Музей // Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учереждениях императорского университета Святого Владимира.— К., 1884.— С. 60–76.*
2. *З минувшини Подніпров'я.— Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1995.— 177 с.*
3. *Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля.— Екатеринослав: Типография губернского правления, 1916.— 426 с.*
4. *Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи.— Дніпропетровськ: РВВОП «Дніпропетровська книжкова друкарня», 1999.— 177 с.*
5. *Петров Н. И. Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1897.— 292 с.*
6. *Фогт К. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года.— Харьков, 1859.— 170 с.*

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ТА НОВІ АСПЕКТИ МУЗЕЙНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРІЇ ХАРКОВА XIX СТ. НА ВИСТАВЦІ «ХАРКІВ. ІСТОРИЧНІ ЕТЮДИ»

О. А. Желтобородова,
зав. 1-го науково-експозиційного відділу ХІМ

Сучасний стан розвитку музейної справи в системі культурних комунікацій орієнтує та корегує напрямки музейної діяльності. Перш за все це стосується науково-експозиційної роботи.

Одним із пріоритетних напрямків експозиційної роботи Харківського історичного музею є створення виставок по історії Харківщини. Вони підвищують доступність та суспільну значущість музейних фондів, упроваджують у науковий і культурний обіг пам'ятки, сприяють відпрацюванню та вдосконаленню методів експозиційної та культурно-освітньої роботи музею, розширюють географію його діяльності [9, с. 206].

Сьогодні у Харківському історичному музеї не існує стаціонарної експозиції, де висвітлювалося б історичне минуле нашого краю у XIX ст. Знаходячись у стані постійних розробок та інтерпретуючись у тематичні виставки, цей розділ так і не набув усебічного висвітлення. Протягом останніх десятиліть була запроваджена система побудови короткочасних виставок, присвячених окремим темам з історії Слобожанщини: «Старий Харків», «Церковна старовина», «Світ минулого», «Харків на рубежі XIX–XX ст.», ювілейні виставки. Тому проблема експозиційного вирішення є однією з нагальних у науково-експозиційній роботі музею.

У Харківському історичному музеї одним із важливих кроків на шляху до побудови повнопрофільної експозиції з історії краю стане створення виставки: «Харків. Історичні етюди», присвяченої історії Харкова у XIX ст. Вона буде відкрита на третьому поверсі у виставковій залі. Виставка покликана ознайомити відвідувачів — харків'ян та гостей міста — з періодом суттєвих історичних перетворень. Саме в XIX ст. Харків укріпився на позиціях торгово-промислового, політичного, громадського та культурно-освітнього центру [1, с. 651].

Зазначені хронологічні рамки виставки обумовлені часом найбільшого зростання та розвитку міста. Не лишався Харків

осторонь і від політичних тогочасних реалій, а виступав активним учасником подій, навіть міжнародного значення.

Обраний період дуже важкий, складний та багатовекторний. Тому, звичайно, виникає ряд труднощів щодо інтерпретації його музейними засобами. По-перше, багато питань, які слід предметно показати, стосуються загальнодержавних суспільно-політичних та соціально-економічних змін, перетворень — це війни, реформаторська політика уряду та її наслідки, процеси наукового та культурного розвитку. Їх не можна оминути, оскільки всі мали резонанс у нашому краї і стали корегуючими у розвитку регіону. Але в свою чергу, вони представляють великий інформативний пласт, який перевантажує насиченість виставки і відволікає увагу від основних аспектів. По-друге, у рамках однієї виставки дуже складно охопити всі ланки місцевої історії. Кожна є показовою та доленосною в тій чи іншій сфері життя.

Виходячи із цього, головним принципом побудови виставки «Харків. Історичні етюди» є комплексно-тематичний із застосуванням ансамблевого методу.

Провідною ідеєю виставки є особливості висвітлення загального процесу еволюціонування та розвитку міста Харкова як центру в регіоні. Одним з аспектів слід показати значення Харкова як своєрідного осередку культурної та прогресивної думки України. Адже саме тут на певних етапах історії спостерігався сплеск національної та державницької свідомості, а просвітницькі та мистецькі традиції мали історично обумовлені глибокі українські корені [4, с. 33].

Крім того, на думку автора, регіональну історію запропоновано відобразити як історичні нариси, етюди. Відповідно до цього принципу, на виставці буде розкрито наступний ряд питань:

1) Державотворчі процеси та їх регіональні особливості на прикладі Харківщини.
2) Адміністративно-політичний статус міста Харкова та Харківської губернії у XIX ст.
3) Реформи на Харківщині у II половині XIX ст.
4) Воєнно-політичне становище регіону у XIX ст.
5) Економічний розвиток Харківщини у XIX ст.
6) Розвиток освіти і культури у краї.
7) Суспільно-політичний та національно-культурний рухи на Харківщині.

У проектовану виставку «Харків. Історичні етюди» планується включити наступні розділи тематичної структури.

Тематична структура
до виставки: «Харків. Історичні етюди»

Розділ І. Місце Слобідської України у політичному житті Російської імперії у XIX ст.

Тема 1. Слобідські полки в період Наполеонівських війн.

Тема 2. Декабристський рух на Харківщині.

Тема 3. Часи реакції. Політика уряду Олександра І. Повстання військових поселенців.

Тема 4. Герої-харківці російсько-турецьких воєн XIX ст.

Тема 5. Криза самодержавства. Реформа 1861 року.

Розділ ІІ. Харків — центр Слобідської України.

Тема 1. Соціальні стани харківського суспільства.

Підтема 1. Харківське дворянство.

Тема 2. Харків — економічний.

Підтема 1. Ярмаркова та магазинна торгівля.

Підтема 2. Міські банки та акціонерні товариства.

Тема 3. Промисловий розвиток Харківщини.

Підтема 1. Промислові гіганти.

Підтема 2. Легка промисловість Харкова.

Підтема 3. Залізничний транспорт.

Тема 4. Містобудування у Харкові.

Підтема 1. Архітектурні скарби Харкова.

Розділ ІІІ. Доба просвітництва.

Тема 1. Харківський імператорський університет та заклади вищої освіти.

Тема 2. Розвиток початкової та середньої освіти на Харківщині.

Підтема 1. Х. Д. Алчевська — видатний педагог.

Тема 3. Видатні особистості. Харківська інтелігенція.

Підтема 1. Технологічні досягнення харківських учених та їх міжнародне визнання.

Тема 4. Громадські рухи у Харкові. Харківська просвіта.

Розділ ІV. Харків — культурна столиця Слобідської України.

Тема 1. Харківський театр.

Підтема 1. Видатні актори.

Підтема 2. Музичні вечори, їх роль у культурному житті міста.

Тема 2. Музичні та образотворчі шедеври світового значення.

Тема 3. Розвиток української літератури та періодики.
Тема 4. Мистецтво фотографії.

Важливим аспектом у побудові даної виставки є забезпечення окреслених тематичних розділів оригінальними музейними предметами.

Музейна колекція Харківського історичного музею складається переважно з предметів XIX–XX ст., налічує велику кількість історичних матеріалів (документи, книги, монографії, фотографії, літографії тощо), етнографічних (одяг, взуття, посуд, предмети інтер'єрів, ремісничі вироби), нумізматичних, фалеристичних, меморіальних предметів, які належали видатним діячам Харківщини, предметів, пов'язаних із воєнними подіями.

Отже, історія Харківщини XIX ст. є одним із найбільш насичених і перспективних періодів щодо музейного висвітлення [4, с. 32].

Критерії відбору та оцінки експозиційних матеріалів будуть ґрунтуватися на науковій основі, з урахуванням їх значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного та культурного розвитку Слобідської України. Автор пропонує використати якомога більшу кількість унікальних матеріалів із різних колекційних груп, що дозволить подати історичну інформацію в доступній емоційній формі. Рухаючись у цьому напрямку, важливим для наукової презентації виставки стане використання предметів речового фонду, наприклад меморіальних речей та документів.

Основною структурною одиницею створюваної виставки стане тематико-експозиційний комплекс, музейні предмети в якому об'єднані за змістовним наповненням, за здатністю виступати наочним підтвердженням певного концептуального положення [10, с. 112]. Наприклад, цікавими будуть представлені комплекси зброї та нагород Вітчизняної війни 1812 року, російсько-турецьких воєн другої половини XIX ст. Яскраво відобразять світське життя Харкова інтер'єри: вітальня у дворянському помешканні, частина концертної зали, літературного зібрання. Для висвітлення промислового розвитку Харкова будуть представлені комплекси матеріалів по заводам: Харківському паровозобудівному, Гельферіх Саде, Мельгозе, пряничноцукеркової фабрики Д. Крамського. Цікавими для відвідувача стануть реконструкції, що дадуть змогу заглибитися у торгівельне життя Харкова — Слобожанський ярмарок, крамниця,

приміщення з акціонерного товариства «Силікат», рекламні щити [3, с. 110]. Вони сприятимуть посиленню емоційного сприйняття експозиції, забезпечать умови для акцентованої подачі реліквійних матеріалів.

Розкриваючи питання музейної інтерпретації першого розділу, домінанту виставки складатимуть унікальні документи епохи Наполеонівських війн початку XIX ст. (Заклик священного Православного Синоду піднятися на боротьбу з Наполеоном (№ 9192)), оригінальні дворянські грамоти (Грамота благоденственная за усердие в организации земского войска, 1808 р. (Д-16357), Грамота про права та привілеї слобідського дворянства, 1801 р. (Д-16356)). Особливе місце посідають зброя та комплекси цивільних і військових нагород. Наприклад, у колекції ХІМ є дві рідкісні медалі «За взяття Парижа 19 березня 1814 р.» (ОМЗ-2209, ОМЗ-2192), передані відомим російським колекціонером В. М. Устиновським [7, с. 165]. Унікальні музейні експонати будуть подані в супроводі літографій, листівок і творів живопису відповідної тематики.

Другий розділ виставки — один із найскладніших, тематично-навантажених. Питання про соціальне розшарування, економічні та промислові перетворення будуть розкриті за допомогою великої кількості експонатів різних музейних груп. Особливу увагу слід приділити показу атрактивних предметів у інтер'єрах: меблів, предметів одягу та повсякденного вжитку, знарядь праці, фрагментів банківського та промислового обладнання тощо. Наприклад, це можуть бути предмети з елементами різних стилів XIX — початку XX ст.: годинник у стилі ампір, канделябри змішаних стилів бароко та рококо, портретні фоторамки та посуд у стилі рококо.

Для наочного встановлення смислових зв'язків між окремими групами предметів в експозицію вводяться науково-допоміжні матеріали: карти, схеми, плани забудови міста Харкова відповідно до Міських Положень XVIII–XIX ст., таблиці динаміки росту та розвитку харківських ярмарків, підприємств важкої та легкої промисловості та інші [5, с. 129].

Наступні — третій та четвертий — експозиційні розділи мають на меті висвітлення однієї з провідних ідей виставки — національно-культурне відродження Харківщини, та значний внесок видатних особистостей — науковців, митців, новаторів — у продуктивний стрімкий ріст регіону. Передбачається широке використання меморіальних речей: комплекси матеріалів

Х. Д. Алчевської, М. Д. Раєвської-Іванової, О. Потебні, Л. Гіршмана, В. Я. Данилевського, М. Трінклера, М. Ф. Сумцова, М. І. Дмитрієва, О. Бекетова, С. Васильківського, М. Кропивницького, П. Грабовського, кожна з яких сама по собі є раритетом. Розповідаючи мовою музейного предмета про культурні надбання Харкова, слід зробити акцент на внеску громадських і музейних установ у справу збереження та витоків популяризації вітчизняної спадщини. У виставковому просторі цього можна досягти демонстрацію унікальних речей зі збірки ХІМ, створивши реконструкцію зали засідання літературного клубу, художньої галереї. Окрасою останньої слугуватимуть живописні полотна наших земляків: С. І. Васильківського, П. О. Левченка, О. І. Волошинова та справжній шедевр — єдина у колекції ХІМ робота І. Ю. Рєпіна — портрет харківського історика Д. І. Багалія.

Чільне місце відводиться мистецтву створення фотографії. На даній виставці у великій кількості будуть представлені авторські роботи та фото відомих харківських фотографів: Іваницького, Федескі, Овчиннікова, Скассі.

В експозиційному показі використовуватиметься велика кількість фотографічних видів Харкова, панорам, будинків. Такий прийом виконує дві умови: по-перше, знайомить харків'ян із виглядом Харкова ХІХ ст., бо саме в цей час велася активна забудова; по-друге, відвідувач зможе відтворити в своїй уяві старий Харків. Крім того, широкоформатні фотографії створять ефект присутності відвідувача на вулицях старого міста і, фактично, нівелюють різницю між архітектурними шедеврами ХІХ ст. та його сучасними виглядами.

Особливе місце в експозиції належить текстам — заголовні, провідні, пояснювальні, етикетаж та показники — по можливості мають бути лаконічними, чіткими, доступними для всіх категорій відвідувачів [6, с. 7]. Заголовні тексти міститимуть назви тематичних розділів, експозиційних комплексів. У провідному тексті буде виражено основну ідею експозиції. Пояснювальний текст виступатиме анотацією до теми, комплексу або ж до окремого експоната. Він містить інформацію, що розміщена за межами зорового сприйняття експонатів.

На виставці будуть використовуватись як оригінали (документи, книги, газети, журнали, зброя, медалі, гроші, знаряддя праці, предмети побуту, одягу, зразки продукції, картини тощо), так і додаткові музейні засоби, необхідні для кращого розкриття тем, забезпечення експозиційними матеріалами [9, с. 211].

Основу художньої інтерпретації змісту виставки «Харків. Історичні етюди» складає її архітектурно-художнє рішення, покликане відтворити неповторні образи епох, із кульмінаціями, за допомогою яких історія Харківщини матиме специфічний колорит. Центральною образною композицією виступатиме метафорична колона створена за допомогою конструкції з вітрин та подіумів, виокремлених та оформлених за допомогою тканини й освітлення. Експонатне наповнення вітрин художньо складатиме кульмінацію — найцікавіші раритети, комплекси нумізматичних, фалеристичних предметів. Крім того, вітрини, розташовані по центру, тематично відповідатимуть експозиційним розділам, розташованим напроти.

На думку автора, для створення художнього образу виставки можна використати тканину у спокійній кольоровій гамі. Як варіант, це можуть бути кольори символіки Харкова — зелений, жовтий; для створення просторових акцентів — золотавий.

Для ліпшого засвоєння інформації планується використання аудіо- та відеозасобів, мультимедіа, що посилять враження від виставки на музейних відвідувачів: відеопроекторів, фонозаписів тощо. Останніми роками в експозиційних залах музеїв дедалі ширше застосування знаходять фонокоментарі. Екранізуватимуть історичне минуле Харківщини старовинні хроніки, звукозаписи, природні шуми. Можна також запустити слайдовий ряд експонатів виставки: державні цивільні та військові нагороди, холодна зброя часів Вітчизняної війни, медалі сільськогосподарських виставок у Харкові та інше з текстовими поясненнями.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, ураховуючи побажання та можливості музею, виставка «Харків. Історичні етюди» стане важливим кроком до створення повнопрофільної експозиції з історії краю. Сподіваємось, що ця робота стане однією зі сходинок у вирішенні питання популяризації вітчизняних надбань та досягнень, на шляху виховання любові й патріотичних почуттів до рідної землі.

Література

1. *Багалій Д. І., Міллер Д. П. Історія міста Харкова за 250 років його існування (з 1655 по 1905 рр.).— Т. ІІ.— Х., 1993.— 982 с.*
2. *Велика Л. П. Музейне експозиційне мистецтво.— Х., 2000.— 160 с.*
3. *Довідник «Весь Харьков».— Х., 1914.— 276 с.*

4. *Желтобородова О. А. До питання створення стаціонарної експозиції Харківського історичного музею «Наш край у IX — на початку XX ст.» // Шістнадцяті сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, Харків, 16 квіт. 2010 р. / Харківський історичний музей.— Х.: Оригінал, 2010.— С. 30–35.*
5. *Музеєзнавство. На шляху до музею XXI ст. // Збірник наукових праць НДІ культури.— М., 1989.— 224 с.*
6. *Патріс Руа. Показники в музеях // Museum.— № 3.— 1992.— С. 7–9.*
7. *Пашкова Г. В. Медаль «За взятие Парижа 19 марта 1814 г.» Шістнадцяті сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, Харків, 16 квіт. 2010 р. / Харківський історичний музей.— Х.: Оригінал, 2010.— С. 164–167.*
8. *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін.— Х.: Фоліо, 2004.— 750 с.*
9. *Шевченко В. В. Музеєзнавство: Навчальний посібник для дистанційного навчання // В. В. Шевченко, І. М. Ломачинська.— К.: Університет «Україна», 2007.— 288 с.*
10. *Якубовський В. І. Музеологія: Навчальний посібник-практикум.— Кам'янець-Подільський, 2006.— 272 с.*

ДОСВІД ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ РОБОТИ ХІМ З ІСТОРІЇ ХАРКОВА XIX СТ. І ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ

Ю. А. Конюшенко,
ст. науковий співробітник ХІМ

Протягом 90-річної історії Харківський музей був і залишається своєрідним форпостом у справі збереження і популяризації історико-культурної спадщини не лише нашого регіону, а й загальнодержавної історії. Після відновлення Українською державою незалежності для працівників музеїв актуальності набуло вивчення й об'єктивне висвітлення музейними засобами малодосліджених і суперечливих сторінок вітчизняної історії. Сьогодні пошук нових форм організації експозиції, її сучасної

ідеології продовжується. Цей процес ускладнюється відсутністю загальноприйнятої концепції історичного розвитку та методологічною кризою історичної науки і суспільства в цілому [5, с. 6].

Історія експозиційного будівництва у Харківському історичному музеї — складна й багатогранна. З часу заснування Харківського державного історичного музею ім. Г. С. Сковороди в його структурі одне з провідних місць займав відділ феодалізму [6]. У період незалежності цей відділ було перейменовано у І-ий науково-експозиційний [3], що плідно функціонує і зараз. Одними з основних напрямків відділу були науково-дослідна та науково-експозиційна робота періоду IX–XIX ст. Так, на основі музейних колекцій, архівних матеріалів, публікацій першоджерел та наукових досліджень результатом роботи співробітників було створення стаціонарних експозицій та тимчасових виставок: «Старий Харків» (1991 р.), «Церковна старовина» (1992 р.), «Світ минулого» (1993 р.), «Старый Харьков» (1995 р.).

З кінця 90-х рр. XX ст. по 2003 р. ХІМ пережив важкий довготривалий період, пов'язаний із переїздом у нову будівлю [4], у зв'язку з чим існуючі стаціонарні експозиції, у тому числі й з історії краю (IX ст.— 1917 р.), були демонтовані. Для освоєння нових приміщень необхідний був час і матеріальні можливості. Незважаючи на всі ці обставини, у рамках науково-дослідної і науково-експозиційної роботи продовжувалася розробка комплексних проблем і тем, пов'язаних із питаннями розвитку краю. Так, із метою поширення знань з історії Харкова XIX ст., поваги до народних звичаїв та традицій було підготовлено тематичні виставки: «Вікна» (2006 р.), «Харків і харків'яни» (2007 р.), «Архітектура м. Харкова у листівках. Поч. XX ст.» (2007 р.), «Сіячі освітянської ниви: просвітителі Слобожанщини кінця XIX — початку XX ст.» (2007 р.); «Відзначення зимових свят на Слобожанщині» та «Корифей українознавства: академік М. Ф. Сумцов» (2007 р.); «Світ жіночої краси» (2008 р.); колекційна виставка «Перлина Слобожанщини: порцеляна та фаянс Кузнєцових у колекції ХІМ» (2008 р.); ювілейні виставки, присвячені роковинам від дня народження видатних українців та харків'ян: «Мальовнича Слобожанщина» до 150-річчя С. І. Васильківського (2004 р.) і «Харківщина очима митця пензля. До 150-річчя П. О. Левченка» (2006 р.); «Історія та сучасність» до 120-річчя Харківського міського художньо-промислового музею (2006 р.); «До 225-річчя з дня народження Г. Ф. Квітки-Основ'яненка»

(2003 р.) та «До 230-річчя з дня народження Г. Ф. Квітки-Основ'яненка» (2008 р.); «Моїм землякам» до 155-річчя з дня народження М. Ф. Сумцова (2009 р.); «Пам'яті кобзаря» до 195-річчя Т. Г. Шевченка (2009 р.); «Поза часом» у рамках виставки «До 90-річчя Харківського історичного музею» (2010 р.) та інші. Кожна з них була неповторною, мала свій колорит і своє художнє рішення.

Перелічені експозиції й виставки, створені співробітниками ХІМ, висвітлювали лише окремі сторінки історії розвитку міста, деякі події, що відбувалися на території нашого краю, вибірково відображали історичні долі визначних особистостей, пов'язаних із нашим містом, але повної картини історії Харкова ХІХ ст. так і не було представлено. Довгий час необхідність створення повнопрофільної стаціонарної експозиції з історії нашого міста була актуальною [7, с. 21–22]. Співробітниками ХІМ проводилися маркетингові й соціологічні дослідження, які підтверджували бажання відвідувачів більш докладно ознайомитися з історією нашого міста [1, с. 29]. У тематичних збірниках наукових праць ХІМ «Сумцовські читання» були апробовані варіанти експозиційної побудови виставки зазначеної тематики [10, с. 13].

Музейна експозиція — це візитівка будь-якого музею. Вона визначає музей як особливий заклад культури, де знаходяться «живі свідки минулого». У музейній експозиції виявляється внутрішня і символічна, часто знакова, сутність речей. Вона являє собою текст особливого характеру, в якому через музейні речі передані відчуття людей, які жили давно, а через тексти, реконструкції тощо передані ідеї та думки авторів експозиції [9, с. 97]. На жаль, у вітчизняній практиці експозиційного будівництва продовжують домінувати тенденції підпорядкування змісту експозиції формі, що продиктовано декількома факторами, серед яких не останню роль відіграє недостатній рівень фінансування.

Останніми роками, у зв'язку зі швидким розвитком наукових технологій, музеї отримали можливість суттєво осучаснити власні експозиції. Експозиційна діяльність українських музеїв надзвичайно швидко розвивається, змінюється і трансформується, розробляються і втілюються у життя велика кількість виставкових і експозиційних проектів, спостерігається строкатість авторських манер і прийомів образотворення, використовуються нетрадиційні форми спілкування з відвідувачами у специфічному середовищі [2, с. 62]. В експозиційній роботі актуальними є питання об'єму експозиції, кількості представ-

лених у ній матеріалів, правильному відборі експонатів, коректне співвідношення оригіналів, реконструкцій і допоміжного матеріалу, про використання аудіовізуальних засобів. Кожна музейна експозиція розглядається як проект, зі своїми цілями і завданнями. Створюючи експозицію, необхідно чітко уявляти мету, тобто те, задля чого вона будується, яку інформацію потрібно донести до відвідувача, як розмістити експонати, щоб у сукупності вони дали якомога повніше уявлення про історичний період міста Харкова у XIX ст., події та явища, що стали визначальними у зазначений час, щоб кожен експонат логічно доповнював інший.

Історія Харкова XIX ст.— цікавий і насичений подіями період. Тож нова експозиція з історії Харкова XIX ст. повинна відтворити яскраву історію нашого краю, показати особливості політичного, економічного і культурного розвитку міста зазначеного періоду. Мета експозиції: максимально широке висвітлення історико-культурного надбання, підвищення загального інтересу до подій регіональної історії, використання історичного і наукового потенціалу музею для вирішення завдань культурного, духовно-морального виховання і просвітництва молоді.

Сьогодні пріоритетом є розкрити експозиційний потенціал нових виставкових залів, вміло вписавши заплановані інтер'єри у наявні екстер'єри, враховуючи єдність просторового та ідейно-смислового рішення. Важливе значення має відбір експонатів музейної колекції, які будуть представлені на виставці. Цей відбір зумовлений декількома факторами, перш за все ступенем вивчення зібрань, площею, на якій вони будуть розміщені, та раціональністю використання обладнання. У запланованій експозиції «Харків XIX ст.» обов'язково має бути використаний практичний досвід попередніх тематичних виставок та експозицій. Так, створені ювілейні виставки із серії «Видатні особистості» можуть бути включені як меморіальні комплекси до нової експозиції. Найбільш яскраві й атрактивні виставки із цієї серії — це виставки, присвячені С. І. Васильківському, О. П. Левченку, М. Ф. Сумцову, Д. І. Багалію. Виразність цих виставок забезпечена значною кількістю матеріалів відомих співвітчизників, їх особистих речей та індивідуальних робіт, що зберігаються в нашій колекції. Також важливим кроком на шляху побудови повнопрофільної експозиції з історії Харкова XIX ст. стане створення виставки «Харків. Історичні етюди», побудова якої запланована найближчим часом.

Як один із пріоритетних напрямків музейного планування при побудові експозиції слід використати наступні підходи: ідейність — відповідність експозиції, що визначається авторами експозиції; предметність — що виходить із предметної сутності експозиції, бо саме музейний експонат є як матеріальним доказом фактів розвитку природи і суспільства, так і носієм емоційно забарвленої інформації; інформативність — насичення експозиційного ряду достатньо ґрунтовним запасом інформації, контрастність — виявлення кульмінаційних елементів, на які повинна бути спрямована увага відвідувачів (в екстер'єрі та інтер'єрі); ритмічність — структурування архітектурно-художніх елементів експозиції відповідно до ритміко-метричних закономірностей; універсальність — побудова експозиції з урахуванням сприйняття її різними групами відвідувачів. Художній образ — розглядається через призму сприйняття відвідувачами кольору і форми. Відвідувачі повинні отримати можливість багатоканального сприйняття експозиції, чим досягатиметься повнота вражень. Інформаційний базис у вигляді аутентичних речей: предметів старовини, історичних документів, фотографій, витворів мистецтва, доповнений об'ємно-просторовими композиціями, відеорядом, спонукатиме відвідувачів до емоційного переосмислення представленого матеріалу. Велике значення має пластичне, світлове й кольорове рішення експозиції. Так, в експозиції «Харків XIX ст.» пропонується використати експозиційне обладнання з елементами архітектурного стилю класицизм, що був розповсюджений у XIX ст. Цікавим пластичним рішенням буде декорування верхньої частини обладнання архітектурними елементами, запозиченими із силуету міської забудови XIX ст. (дахи будівель). У художньому оформленні планшетів можна застосувати окремі декоративні архітектурні елементи (імітація зображення колон, портиків, балюстрад тощо). Світлове рішення експозиції ґрунтується на використанні переважно штучного освітлення: загального та індивідуального — підсвічення основних експонатів, виділення світлом головних тематичних вузлів: вітрин, столиків, інтер'єрів. Для відтворення атмосфери старого Харкова, у якому домінуючими були будівлі з червоної цегли у поєднанні з фарбованими світлою охрою стінами, бажано використати таку кольорову гаму — охристо-червоний із виділенням окремих деталей білим кольором. Усе це в сукупності створить особливий акцент на емоційно-чуттєвому сприйнятті експозиції, перетворить

вивчення останньої у творчий процес не лише співучасті, а й співвідкриття. На наш погляд, особливу увагу необхідно приділити інформаційному супроводу експозиції з використанням комп'ютерних програм і відеороликів. Так, завдяки використанню нових інформаційних технологій, можна зробити тематичні фотопрезентації з музичним супроводом зброї часів російсько-турецьких війн, державних нагород, військової уніформи, меблів, посуду, жіночого вбрання та прикрас XIX ст. тощо. У цих фотопрезентаціях і відеороликах можна застосувати багаторівневі письмові або аудіокоментарі до експонатів, створені для спеціалістів і адресовані широкій аудиторії (студентам, школярам тощо).

Експозиційна робота музею повинна бути тісно переплетена з фондовою і науково-просвітницькою. Саме такий взаємозв'язок забезпечить успішність майбутньої експозиції та її популярність серед відвідувачів.

Отже, на сьогодні сфера експозиційної роботи музеїв повинна розглядатися лише в нерозривному зв'язку з усіма іншими напрямками роботи музеїв у загальній системі культурних та освітніх установ. Подібний підхід передбачає певні принципи організації, з виділенням визначених етапів, що характеризуються своїм набором застосування інноваційних й інформаційних технологій. Запорука успіху музею в сучасному, швидко змінному світі полягає в тому, щоб дати відвідувачам нові враження і відкриття.

Література

1. *Бандуровська В. О. // В. О. Бандуровська / Шості сумцовські читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди.— Х.: Вид-во ХДАДТУ, 2001.— С. 27–30.*
2. *Велика Л. П. Музейне експозиційне мистецтво: Моногр. // Л. П. Велика.— Харк. держ. акад. культури.— Х.: ХДАК, 2000.— 160 с., іл.*
3. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1993 р. // Архів ХІМ.— Ф. Р.-5942, од. зб. № 933.*
4. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1995 р. // Архів ХІМ.— Ф. Р-5942, од. зб. № 988.*
5. *Куделко С. М. Современные тенденции развития музейных экспозиций и задачи Харьковского исторического музея //*

С. М. Куделко, С. И. Посохов / П'яті сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Музей: історія і проблеми сьогодення».— Х.: Видавництво ХДАДТУ, 1999.— С. 6–8.

6. *Отчет о работе Харьковского государственного исторического музея за 1959 г. // Архів ХІМ.*
7. *Пантєлєй О. М. До питання створення виставки з історії м. Харкова у Харківському історичному музеї // О. М. Пантєлєй / Шості сумцовські читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди.— Х.: Вид-во ХДАДТУ, 2001.— С. 21–22.*
8. *Рутинський М. Й. Музеєзнавство: Навч. посіб. / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк.— К.: Знання, 2008.— 428 с.*
9. *Шляхтина Л. М. Основы музейного дела: Учеб. пособие для студентов педагогических и гуманитарных вузов / Л. М. Шляхтина, С. В. Фокин.— СПб.: СпецЛит, 2000.— 160 с.*
10. *Яковлєв В. М. Деякі аспекти розробки наукової концепції з дожовтневої історії краю (ІХ ст.— 1917 р.) // В. М. Яковлєв / П'яті сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Музей: історія і проблеми сьогодення».— Х.: Видавництво ХДАДТУ, 1999.— С. 13–14.*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ НОВОГО ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ СТАЦІОНАРНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ХІМ «НАШ КРАЙ У ІХ–XVIII СТ.»

О. Д. Іванов,
мол. наук. співробітник ХІМ

Музеї це скарбниця людської історії і культури, думки і праці, це осередки пізнання навколишнього світу. Щоденно вони гостинно відчиняють свої зали з культурними надбаннями й мистецькими шедеврами перед десятками тисяч громадян. Сьогодні музей — це складна, багаторівнева система, що вирішує ряд соціально значущих завдань [2, с. 20].

У сучасних умовах пошуку українським суспільством виходів із кризи, що охопила всі сфери його життя, важливо визначити місце та роль музею, точніше музейного предмета в широкому розумінні, як свідка минулого культурно-історичного досвіду

певної епохи. Необхідно цілеспрямовано використовувати властивості музейних предметів для створення музейної експозиції, щоб вона була здатна ефективно сприяти становленню стабільного, скріпленого багатими традиціями, суспільства [4, с. 32].

За сучасним уявленням, під музейною експозицією розуміють цілеспрямовану й науково обґрунтовану демонстрацію музейних предметів, які організовані композиційно, забезпечені коментарем, технічно й художньо оформлені та створюють специфічний музейний образ природних і суспільних явищ.

Харківський історичний музей за принципом організації експозиційної діяльності відноситься до класичних музеїв історичного профілю. Виставки та експозиції в ньому будуються за комплексно-тематичним принципом із урахуванням хронологічних та предметно-типологічних критеріїв. Прикладом може слугувати експозиція «Наш край у IX–XVIII ст.», що висвітлює історичну спадщину нашого краю за вказаний період у контексті загальної історії Україні. Вона викликає великий інтерес у широкого кола відвідувачів. Але на думку автора, деякі питання та основні підходи експозиційного будівництва та художнього моделювання в даній виставці застарілі та потребують переосмислення.

Головне завдання художнього оформлення експозиції на даному етапі полягає в тому, щоб усіма доступними засобами яскравіше розкрити її зміст, допомогти краще показати експонати, щоб відвідувач музею набагато чіткіше, швидше і з найменшими затратами зусиль сприймав дану експозицію.

Усі елементи художнього оформлення створюють цілісне уявлення про експозиційні зали. Приміщення експозиції, вітрини, скляні столики, планшети, освітлення, оформлення експонатів та текстів мають бути взаємопов'язані й підпорядковані загальній художній ідеї.

Експозиція «Наш край у IX–XVIII ст.» займає 31 кв. м експозиційної площі першого поверху ХІМ. Слід частково змінити просторове рішення даної експозиції для надання виразності та неповторності кожній гілці історичного минулого нашого краю. Автор пропонує використати комплексну схему побудови експозиції, яка передбачає повне або часткове відтворення середовища, де експозиційну цінність становить буквально все, що оточує відвідувача. Це можуть бути художні реконструкції міста-фортеці Донець, прадавніх храмів Київської Русі, храмів козацької доби, природного ландшафту тощо.

Розкриваючи питання оновлення художнього образу експозиції, потрібно звернутися до вже існуючих художньо оформлених історико-тематичних розділів експозиції.

Особливе місце в експозиції посідає козацька доба та пов'язані з нею процеси українського державотворення. Ця тема популярна і має виховну патріотичну спрямованість. Тому доцільним стане розширення частини експозиції, присвяченої періоду Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої, який набув доленосного значення для України. На думку автора, треба доповнити вітрини документами та військовими картами, щоб показати хід військових дій під час війни, а також процеси розвитку Гетьманської держави [5, с. 33].

Художнє оформлення даного періоду має на меті викликати відчуття присутності в козацькому часі. Для цього потрібно змінити колір оформлювального матеріалу — тканини. На даному етапі в експозиції для оформлення вітрин, планшетів, підрамників використовується тканина лише зеленого та бордового кольору, що дещо звужує кольорову палітру людського ока. Щоб підкреслити ефект зонування даного розділу експозиції, його можна виділити малиновим кольором.

Наступним кроком при оновленні художнього оформлення автор пропонує використати специфічні види музейного обладнання, які враховуватимуть антропометричні норми відвідувачів. Це модернізовані вітрини, подіуми, світлові коробки, що вдало презентуватимуть унікальні експонати, оригінальні документи.

У прямому взаємозв'язку з подіями Визвольної війни відбувалося заселення та освоєння території Слобожанщини. При розкритті цього питання слід наголосити, що заселення Слобожанщини було пасіонарною хвилею. Перші переселенці були найактивнішою частиною українського суспільства, які на Слобожанщині втілили свій соціальний ідеал — перехід до козацького стану.

Основною складовою художнього образу експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.», що висвітлює даний тематичний розділ, є Діорама Харківської фортеці. Для підсилення її атрактивності треба використати прийоми театрального освітлення — імітацію природного освітлення, а саме денного, яка прослідковується при різних природних явищах. Для отримання цього ефекту зазвичай використовується освітлення трьох кольорів: білого, червоного, синього, які дають тональність з усіма необхідними пере-

ходами. Вдале використання даного прийому, може «оживити» діораму, перетворити її навіть на експонат окремої екскурсії.

Для посилення емоційного сприйняття експозиції слід використати мультимедійні засоби. Їх можна встановити в ніші над подіумом зі зброєю Національно-визвольної війни (1648–1654 рр.) замість картини «Бій Богуна з Чернецьким». Автор пропонує демонстрацію уривків із фільмів: «Потоп», «Вогнем і мечем», «Богдан Хмельницький», «Тарас Бульба».

Одним із суттєвих художніх прийомів стане підбір кольору для стін, підлоги та стелі. Підлога виступає мовби дзеркалом всієї експозиції. Кожен етап розвитку нашого краю не залишився в історії непоміченим, тому підлога імітує шлях наших предків через випробування. Оскільки в залі не можна змінити підлогу, то можна вдатися до створення стилізованого подіуму з використанням нейтральної кольорової гами — синтетичних матеріалів чорного, сірого кольорів.

Вдале використання запропонованих побажань щодо оновлення художнього образу сприятиме розкриттю концептуального бачення конкретного історичного явища — козацтва та пов'язаних із ним історичних подій, підсилить емоційний вплив на глядача, забезпечить ефективний контакт відвідувача з оригінальними музейними предметами, що виявлять нові закономірності спілкування в сучасних реаліях.

Література

1. *Архитектурно-художественное решение экспозиции и применение аудиовизуальных средств в музеях.— М., 1992.— С. 45.*
2. *Вайдахер Ф. Загальна музеологія [Текст]: посібник / Ф. Вайдахер; пер. з нім.: В. Лозинський та ін.— Л.: Літопис, 2005.— 629 с.*
3. *Боярский В. П. Теоретические основы памятниковедения (постановка проблемы) // Памятниковедение: теория, методика, практика / НИИ культуры Минкультуры РСФСР.— М., 1986.— С. 8–31.*
4. *Вопросы совершенствования музейной экспозиции // Сб науч. трудов.— М., 1995.— С. 54.*
5. *Шістнадцяті сумцовскі читання. Желтобородова О. А. / До питання створення стаціонарної експозиції XIM «Наш край у IX — на початку XX ст.» / Харківський історичний музей.— Х.: Оригінал, 2010.— С. 32–33.*

ЕТНОГРАФІЧНІ ВИСТАВКИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ: ДОСВІД, ЗДОБУТКИ, СПРОБА НОВОГО БАЧЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

О. М. Пантєлєй,
зав. відділу етнографії ХІМ

Л. Г. Овчіннікова,
ст. науковий співробітник ХІМ

Кожен народ, кожна нація мають свої духовні засади, що існують століттями і на яких тримається культурний світ суспільства, а саме: народні свята, обряди, традиції, звичаї, які впливають на духовну атмосферу нашого суспільства і є предметом вивчення етнографічної науки.

Важливу функцію у формуванні свідомої соціальної особистості відіграє музей, який спонукає відвідувачів до самовираження, глибокої поваги до рідної землі та культури. Він сприяє розкриттю гармонійної, високодуховної особистості, виховує моральні, естетичні та творчі задатки.

Співробітниками Харківського історичного музею створювалися виставки, завданням яких було показати відвідувачам історію та своєрідну красу традиційної культури рідного краю — Слобожанщини, яка має свої неповторні риси. Особливо актуальним це завдання стало в період формування нової, незалежної держави. Так, із 1991 року перед співробітниками ХІМ постали нові завдання, метою яких було поглиблене вивчення історії Слобожанського краю та створення нових виставок. У цей час ХІМ працював за розробленим планом заходів по відродженню Української національної культури та поглибленому вивченню невідомих сторінок історії краю, згідно якого велася робота з комплектування фондової колекції та науково-дослідна робота співробітників, результатом якої було відкриття цілого ряду виставок.

У квітні 1991 року в Харківському історичному музеї була відкрита стаціонарна виставка «До джерел — із любов'ю». Ця виставка була яскравою етнографічною оповіддю про Слобожанщину з демонстрацією оригінальних конструктивних рішень. Вона була розміщена у шести залах музею, побудована на високому науковому і художньому рівні та запам'яталася

відвідувачам своїм неповторним художнім образом з елементами хореографії та мистецьким підходом до його створення. Так, в оточенні побутових речей силуетні манекени не лише демонстрували українське та російське народне вбрання, а й створювали експресію та враження танцю. На виставці оживали статичні речові композиції — за допомогою гумористично забарвлених силуетних зображень українських типажів тіньового театру, що рухалися на тлі вікон — екранів. Цікавими елементами художнього оформлення виставки були решітчасті дерев'яні модулі, схожі на канву для вишивання, на яких були розташовані рушники, сорочки, ікони, поштові листівки із серії «Типи і види Малоросії» та пояснювальні тексти.

Варто зазначити, що дана виставка хоча і викликала великий інтерес у відвідувачів та користувалася великим попитом, на жаль, не повно висвітлювала етнографічну спадщину та найкращі надбання національної культури, що були виплекані впродовж століть населенням Слобожанщини. Велика увага на виставці приділялася лише висвітленню окремих аспектів культури та побуту (вишивці, ткацтву, деревообробці, гончарству). Але, незважаючи на це, вона була першим кроком до створення повнопрофільної етнографічної виставки.

Згідно з Постановою Колегії Міністерства культури України № 9/2 від 30 вересня 1992 року в Харківському історичному музеї був заснований відділ етнографії, перед співробітниками якого постали завдання вивчення історії, культури та побуту рідного краю і створення нової повнопрофільної виставки з етнографії. Велика увага співробітників відділу була зосереджена на етнографічних експедиціях із метою наукового комплектування фондової колекції етнографічними матеріалами та науково-дослідній роботі.

У кінці 90-х років XX століття ХІМ був вимушений переїздити до будинку по вулиці Університетській, 5, і тому всі виставки та експозиції були демонтовані. У складних умовах переїзду, не чекаючи закінчення його, співробітники відділу етнографії займаються підготовкою стаціонарної виставки з етнографії. Із цією метою складають наукову документацію, поповнюють етнографічну колекцію ХІМ, займаються її науковим описом, продовжують науково-дослідну роботу, беруть участь у наукових конференціях, створюють тимчасові колекційні виїзні виставки для навчальних та культурних закладів міста.

Визначною подією в житті Харківського історичного музею було відкриття стаціонарної етнографічної виставки «Світ народного майстра» (2000 р.). Ця виставка ознайомила відвідувачів з народною культурою та побутом слобожан, де були представлені унікальні музейні предмети, що оточували народного майстра, й ті, які творив він сам. Багато уваги приділялося майстриням, які виготовляли різноманітні за технікою та візерунком художні тканини, рушники, сорочки, плахти, пояси, килими, рядна. Але варто зазначити, що дана виставка була вузько спрямованою і не висвітлювала в повній мірі багатства та розмаїття національної культури, проте вона була ще одним кроком до створення більш змістовної виставки з етнографії краю.

І надалі також були спроби підготовки повнопрофільної виставки з етнографії Слобожанщини, що виразилося в підготовці короткочасних тематичних виставок.

Заслуговує на увагу виставка старовинних та сучасних українських народних музичних інструментів, присвячена 125-річчю від дня народження Г. М. Хоткевича (2003 р.). Художнім образом виставки слугував великий портрет кобзаря, який повертав відвідувача в сиву давнину. Складалося враження, що з вуст кобзаря лунають історичні пісні про боротьбу українського народу за волю і незалежність, про жорстокі бої з турками і татарами, польською шляхтою та іншими загарбниками. Основу виставки склали матеріали Харківського історичного музею — оригінальні українські музичні інструменти, традиційні для Слобожанщини: глиняні свистунці, народний шумовий оркестр, троїсті музики, ліри, цитри, різні варіанти кобзи та бандури. Експонувалися також книги, фотографії, афіші, що знайомили з еволюцією музичних інструментів Слобожанщини, способами гри, видатними виконавцями кінця XIX–XX століття.

З новими надходженнями до етнографічної колекції нашого музею та творчістю наших земляків із різних етнічних земель України — слобожан, поліщуків, черкащан та полтавців знайомила відвідувачів виставка «Я — землі цієї гілочка мала» (2005 р.), на якій поряд із витворами визнаних майстрів експонувались речі хатнього вжитку, виготовлені дбайливими руками слобожан.

На колекційних виставках «Народний одяг Слобожанщини: витоки, особливості процесу формування та побутування»

(1998 р.), «Український народний костюм Слобожанщини кінця XIX — початку XX століття» (2001 р.), увага була зосереджена на показі українського та російського костюмів Слобожанщини, їхніх характерних рисах, найцікавіших компонентах та деталях, які зберігаються в Харківському історичному музеї і характеризують Харківщину, Сумщину, Воронезьку та Курську губернії XIX — початку XX століття.

Про яскраві народні традиції розповідали матеріали виставки «Ой ти, весно, весно, що ти нам принесла» (2000 р.), присвяченої весняним святам українського народно-християнського календаря, а саме від «40 святих» до Трійці. Вони розпочинали український землеробський рік XIX–XX століть. На виставці були представлені речі християнського культу і матеріали з народних традицій святкування.

З історією лозоплетіння в нашому краї ознайомила виставка «Чарівна лоза» (2004 р.), де були представлені мистецькі твори та експонати з «Музею лози» Центру дитячої та юнацької творчості Київського району м. Харкова. Серед експонатів були представлені плетені вироби з прутиків, лозинок, рогозу, втілені в предмети декоративно-прикладного мистецтва, сувеніри, композиції високого смаку та фантазії.

Заслуговують на увагу і короткочасні виставки нашого музею останніх років: «Різдвяні свята» (2009 р.) та «Дивосвіт української писанки» (2010 р.), створені співробітниками відділу етнографії до великих християнських свят — Різдва Христового та Великодня, із якими народ пов'язував свої мрії про добро, щастя, добробут. Ці виставки яскраво висвітлювали багаті традиції святкувань на Слобожанщині.

Треба сказати, що зазначені виставки висвітлювали одну тему і не давали можливості всебічно висвітлити різноманітні етнографічні питання, проте кожна з них була щаблем до створення повноцінної виставки з етнографії.

Виходячи із цього, перед співробітниками відділу на сучасному етапі постало нове завдання — створення докладної повнопрофільної виставки, яка б якнайкраще репрезентувала наш Слобожанський край з його багатим культурним надбанням.

Результатом великої й кропіткої науково-дослідної діяльності, роботи з комплектації фондів шляхом етнографічних експедицій та тісних зв'язків із народними умільцями стало створення у 2010 році співробітниками відділу етнографії великої повнопрофільної виставки «Слобожанські мотиви». Виставка

знайомить відвідувачів з історією Слобожанського краю, його багатонаціональним населенням, своєрідною красою традиційної архітектури та культури, з її неповторними рисами та особливостями, головними заняттями слобожан, які славились як вправні майстри: будівельники, ковалі, чоботарі, гончарі, ткалі та вишивальниці і передавали своє вміння з покоління в покоління. Матеріали із цих тем надані у відтворених реконструкціях селянського подвір'я, інтер'єрів хати, чоловічої майстерні, куточку ткацтва та вишивки, вітринах, столиках, подіумах та планшетах. Саме ці предмети, що були виготовлені руками майстрів, є типовими і характерними для нашого регіону та яскраво ілюструють і розкривають дух, уподобання, уміння слобожан.

Під час створення виставки велика увага приділялася оформленню селянського подвір'я та інтер'єрів хати, оскільки житло — це один із найважливіших компонентів культури і може відповісти на чимало питань, пов'язаних з історією народу.

Для створення більш цілісного художнього образу були виготовлені та розміщені на виставці науково-допоміжні матеріали: стріха з очерету, колодязь, ворота, тин, піч, столи, лави, піл (дерев'яний настил для відпочинку) із жердкою тощо. Для надання виставці національного колориту були використані штучні квіти, овочі, фрукти, характерні для нашого краю. Вдало розташовані допоміжні матеріали поряд з оригінальними музейними предметами із колекції ХІМ дають можливість відвідувачу помандрувати в сиву давнину. Але, щоб він почував себе комфортно і мав можливість не лише отримати цікаву й корисну інформацію та відчути себе присутнім у минулому, необхідно залучати його в безпосередній контакт з експонатами, щоб він став учасником експозиційного «дійства». Із цією метою надалі планується поряд з екскурсіями запроваджувати різноманітні форми спілкування — концерти, вечори, театралізовані свята, тематичні заняття тощо. Подорож у минуле бажано доповнити аудіо- та відеозаписами частівок, народних пісень, що будуть впливати на емоційний стан відвідувача і чарувати його своєю поетичністю.

Сподіваємося, що виставка «Слобожанські мотиви» та запропоновані нові форми спілкування підвищать престиж музею, дадуть можливість дослідникам більш докладно вивчити матеріальну і духовну культуру слобожан, удосконалити пропаганду етнографічних знань та збагатити тим самим невичерпну скарбницю минувшини Слобожанського краю.

Література

1. *Велика Л. П. Музейне експозиційне мистецтво / Л. П. Велика.— Х.: ХДАК, 2000.— 160 с.*
2. *Искусство музейной экспозиции. Современные тенденции архитектурно-художественных решений: сборник научных трудов.— М., 1982.— № 112.— 119 с.*
3. *Постанова № 9/2 від 30. IX. 1992 / Колегія Міністерства культури України.— К., 1992.*
4. *Сушко В. А. До питання про експонування етнографічних колекцій / В. А. Сушко // Місія та можливості музею на сучасному етапі (доповіді та матеріали Всеукраїнської наукової конференції до Міжнародного дня музеїв).— Х., 2008.— С. 34–43.*

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ В ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ ВИСТАВКИ ВИРОБІВ ІЗ ДОРОГОЦІННИХ МЕТАЛІВ «ІСТОРИЧНІ КОШТОВНОСТІ СЛОБОЖАНЩИНИ» АБО ВІДКРИТИХ ФОНДІВ «ЗОЛОТА СКАРБНИЦЯ»

В. С. Аксьонов,
канд. іст. наук, зав. відділу археології ХІМ

Л. І. Бабенко,
ст. науковий співробітник ХІМ

Виставка «Таємничі скарби», що протягом 1989–1997 рр. діяла в стінах Харківського історичного музею (вул. Університетська, 10), незмінно користувалася постійним попитом у широкого кола відвідувачів нашого музею. І не дивно. Скарби, вироби з дорогоцінних металів завжди користувалися підвищеною увагою людства та спонукали їх шукачів до далеких мандрів, змушували ризикувати життям та свободою, наражатися на небезпеку та інші негаразди. Це знайшло віддзеркалення в короткому вислові, укладеному геніальним німецьким поетом І. Гете у вуста Мефістофеля: «Люди гинуть за метал». Одвічний потяг людства до золота спокусив не одну тисячу людських душ на відвідування нашого музею, а отже, це по-

кликання варто вдало використати і для успішного музейного маркетингу.

Сама ідея зібрати для показу в одному місці коштовні вироби не оригінальна. Зразком та еталоном подібних виставок залишаються Золота та Діамантова скарбниці Ермітажу, Алмазний фонд Московського Кремля, Музей історичних коштовностей у м. Києві. Досягти такого рівня жодному обласному музею, звичайно, не під силу, але це не означає, що слід відмовитися від ідеї створення подібної виставки. Адже, крім високої фінансової окупності, така виставка підніме престиж самого музею, престиж краю, цілком може стати місцем паломництва в культурних програмах офіційних делегацій, що прибувають до області, а це, в свою чергу, дасть немалі дивіденди і музею, що повністю підтверджує досвід створення подібних виставок у Полтавському краєзнавчому музеї, Керченському історико-культурному заповіднику тощо [17]. Прикладом цьому була тимчасова виставка, котра працювала в Харківському історичному музеї наприкінці 70-х — на початку 80-х років XX ст. та була присвячена золотим речам, знайденим експедицією музею на чолі з В. Г. Бородуліним при дослідженні курганів скіфської доби біля с. Пісочин Харківського району. Тоді на виставці були представлені не власне знайдені предмети з дорогоцінних металів, а їх гальваноскопії, котрі були подані в комплексі зі справжніми предметами скіфської матеріальної культури з досліджених поховань. Саме досвід цієї виставки надихнув співробітників музею на створення вже постійно діючої виставки «Таємничі скарби» [18, с. 74, 75, 95, рис. 5].

Проте до виставки «Таємничі скарби» ми маємо кілька зауважень. Це стосується в першу чергу вітрини «жриці», що була центральною віссю виставки «Таємничі скарби». Так, у запропонованій реконструкції були використані не всі пластини убору, причому відсутні частини з найбільш унікальним сюжетом — полювання скіфа-вершника на оленя. Порядок розміщення пластин на уборі не завжди коректний. Крім цього, розміщення головного убору на більш ніж двохметровій висоті не давало змогу ретельно роздивитися міфологічні сюжети, що репрезентовані на пластинах убору, і дорослому чоловіку, вже не кажучи про школярів, які становили більшість відвідувачів музею. До того ж висока концентрація золотих прикрас на фігурі «жриці» привела до того, що кожний окремий та досить атрактивний експонат губився серед десятка інших. Концентрацію

уваги відвідувача на окремому музейному предметі ускладнювало постійне мерехтіння світла у вітрині з постаттю «жриці», і не зовсім вдалим було поєднання кольорів, а саме: демонстрація золотих виробів на фоні золотистого кольору.

Головне призначення нової виставки — демонстрація історичних коштовностей Слобожанщини як таких. Центральне завдання — довести до свідомості відвідувача неповторну красу кожного експоната виставки. Відповідно увагу відвідувача при ознайомленні з виставкою буде скероване на всебічне розкриття образу кожного окремого експоната (художнє, семантичне, технологічне), характеристика ж епох, до яких відносяться предмети, а також історія їх знаходження буде мати узагальнений характер, у вигляді короткого вступу перед кожним розділом виставки.

На майбутній виставці мають бути представлені майже виключно вироби із золота та срібла давнього часу. Тематичною структурою виставки передбачається попередньо три великі розділи:

Розділ І. Археологічні коштовності.

Розділ ІІ. Нумізматика (монети з дорогоцінних металів).

Розділ ІІІ. Ювелірні вироби XVII–XIX ст.

Розділ І виставки, присвячений археологічним коштовностям, буде логічним доповненням та продовженням археологічної експозиції «На перехрестях століть: археологія краю». На останній, до речі, відсутні вироби з дорогоцінних металів саме із цих причин. При її будівництві було вирішено не розпилювати коштовності по декількох залах (темах, підтемах, розділах), а зібрати їх в одному місці, що дасть змогу забезпечити їм належну охорону, сконцентрувати емоційне сприйняття матеріалу. Розділи ІІ та ІІІ майбутньої виставки повинні стати своєрідними відкритими фондами музею.

Важливим моментом виставки є той, що переважна більшість експонатів як походить з території Харківщини, так і добута археологами історичного музею в результаті досліджень останніх 30-ти років, що, з одного боку, демонструє принадність та чарівність давньої історії саме нашого краю, а з іншого — указує на значну роль в освітленні цієї грані давнини співробітників історичного музею.

Розділи у свою чергу складаються з певної кількості підрозділів, зокрема археологічні коштовності доцільно висвітлювати наступними темами.

Наприклад, розділ І має розкрити наступну тематику.

Підрозділ І. Золото курганів скіфської доби

На початку раннього залізного віку, у скіфську добу (VII–III ст. до н. е.) на території Харківщини вченими-археологами виділено два господарсько-культурних типи, що займали відповідні ландшафтні зони та відповідали двом групам населення — осілим землеробським племенам та кочовим скотарським племенам власне скіфів. Лісостепова зона в скіфську добу була заселена досить щільно. На початок XXI ст. тут відомо 16 городищ, 27 курганних могильників, близько 150 поселень скіфського часу [19, с. 13, 14]. Археологічною експедицією ХІМ під керівництвом В. Г. Бородуліна з 1976 по 1982 рік на території Харківщини було досліджено 47 курганів скіфської доби, у яких була знайдена значна кількість знарядь праці, зброї, посуду та прикрас із заліза, бронзи, глини та золота [15; 16]. Саме золоті вироби скіфського часу з розкопок Пісочинського курганного могильника і становлять основу першого підрозділу майбутньої виставки дорогоцінностей Слобожанщини.

Центральним експонатом цього підрозділу будуть матеріали поховання 1 кургану № 8, насамперед залишків головного убору. Передбачається здійснити об'ємну реконструкцію тіари з використанням усіх елементів убору, а саме:

а) метопіди, прикрашеної рослинним орнаментом, у якому від центральної пальметки по обидва боки розходяться пагони аканфа, квіти лотоса та арицеї;

б) двох золотих пластин у вигляді крилатої змієногої богині, зображеної у центрі, по обидва боки розходяться пагони аканфа та два гіпокампи, з лівого боку сюжет пластини завершує пальметка, з правого — сцена терзання орлом зайця, який лежить на спині;

в) золотих пластин із зображенням танцюючих менад (додаток 1; рис. 5);

г) золотих пластин із зображенням сфінксів із подвійним тулубом (додаток 1; рис. 4);

д) золотої стленгіди — дугоподібної пластини з трьох частин, орнаментованої сценами полювання вершника на оленя;

е) фрагментів золотих обідків із підвісками.

Використання поряд з даними розташування пластин у похованні розрахунково-графічного методу реконструкції, а також звернення до накопиченого досвіду подібних реконструкцій

дозволило відновити убір у вигляді своєрідної тіари, де стленгіда та викладені напівдугою пластини зі сфінксами становили два ряди лицьового обрамлення, поверх якого один над другим були нашиті два ряди пластин зі змієногою богинею та менадами. У верхній частині тіари кріпився обідок з підвісками. Доповнювала головний убір метопіда, що була пришита на шкіряний пасок, який розміщувався на чолі [10; 11].

Сама тіара буде розміщена на висоті 155–170 см, щоб надати можливості відвідувачам детально оглянути всі елементи убору.

Разом з тіарою планується демонстрація комплексу коштовних знахідок із поховання № 1 кургану № 8, а саме: 1) сережок у вигляді гладкого кільця із золотого дроту із зооморфною підвіскою з блакитного скла («єгипетський фаянс»); 2) сережок у вигляді гладкого кільця із золотого дроту з підвіскою у вигляді дволикої голівки жінки-богині (додаток 1; рис. 6); 3) золотих перснів; 4) золотих бляшок «монетного типу» із зображенням у профіль чоловічого обличчя; 5) золотих бляшок квадратної форми із зображенням оленя; 6) золотих напівсферичних круглих бляшок.

Демонстрація інших коштовностей Пісочинського могильника буде здійснюватися також по комплексно з елементами реконструкції вбрання:

Курган № 2: 1) бляшки-гудзики круглі; 2) трубки-пронизки з прокресленим орнаментом; 3) підвіска краплеподібна з петелькою та трьома кульками; 4) підвіски жолудеподібні; 5) бляшки із зображенням оленя; 6) бляшки із зображенням зайця з підвісками та без; 7) бляшка із зображенням хижака.

Курган № 6: 1) гривня; 2) персні безрозмірні; 3) срібна сережка.

Курган № 10: бусини рубчасті.

Курган № 22: 1) бляшки із зображенням оленя; 2) бусини; 3) бляшка із зображенням жіночої голови з двома підвісками.

Курган № 25: 1) золоте окантування залізного браслета; 2) бляшки із зображенням грифона; 3) бляшка-гудзик.

Курган № 29: 1) трубки-пронизки; 2) бляшка у вигляді пальметки; 3) бляшка зі стилізованим зображенням грифона; 4) медальйон із зображенням грифона; 5) бляшки трикутні з псевдозерню.

Курган № 32: 1) бляшка із зображенням оленя; 2) бляшки зі стилізованим зображенням грифона; 3) бляшки із зображенням лотоса та рослинних пагонів; 4) бляшка вісімкоподібна з личиною; 5) трубки-пронизки [12].

Завершать скіфський розділ виставки золоті вироби скіфського часу з довоєнних фондів музею. На початку 30-х років із Державного Ермітажу до музеїв України було передано на постійне зберігання матеріали розкопок шести скіфських курганів знаті (Олександрополь, Чмирева могила, Шумейків курган, Мельгунів та ін.). Тоді значна частина матеріалів потрапила в наш музей (Український державний історичний музей імені Г. С. Сковороди), але під час війни більшість із них загинула. Матеріали цього часу, що збереглися,— деталі палацових меблів із Мельгунівського кургану (додаток 1; рис. 1); пластинчаста аплікація з Олександропільського та Мордвинівського курганів (додаток 1; рис. 3), кінська оздоба із Чмиревої Могили (додаток 1; рис. 2), і будуть демонструватися в останній вітрині підрозділу, присвяченого скіфам [13].

У ході ознайомлення з матеріалами виставки скіфської доби відвідувач отримає відомості про технологію виробництва подібних виробів ремісниками [25], розгляне найбільш популярні образи скіфського звіриного стилю (олень, заєць, орел, грифон) і вплив на його склад античних та фракійських традицій (сфінкс, гіпокамп, скарабей, рослинний орнамент). Репрезентовані на виробах сюжети добре ілюструють ряд міфів як власне скіфських (змієнога богиня, терзання зайця орлом, переслідування оленя вершниками), так і античних (танок Менад, Медуза Горгона, Сфінкс, Деметра та ін.), включення яких до екскурсії зробить її більш захоплюючою [14; 21; 22]. Відвідувач також ознайомиться з драматичною історією евакуації колекції музею під час Великої Вітчизняної війни.

Підрозділ II. Археологічні коштовності середньовічних кочовиків

Другий підрозділ буде репрезентовано коштовностями останньої чверті I тис. н. е. Відкривають розділ коштовні речі що походять із поминального комплексу знаті біля с. Вознесенка, дослідженого В. А. Грінченком в 1930 році [20]. Матеріали цього комплексу, а також подібного їм кола пам'яток (Мале Перещепіно, Глодоси, Келегеї, Нові Санжари та ін.) є основою для вивчення етнічної ситуації, що склалася в регіоні в кінці VII — у першій третині VIII ст. н. е.

Основну частину другого розділу буде присвячено старожитностям салтівської археологічної культури. Салтівська культура була відкрита на початку століття вчителем В. О. Бабенко

в результаті дослідження катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів Вовчанського району. Творцями салтівської культури були аланські, болгарські, слов'янські племена, територія проживання яких уходила до складу Хазарського каганату.

Протягом сторіччя пам'ятки салтівської культури були предметом вивчення багатьох видатних учених, таких як Д. І. Багалій, О. М. Покровський, О. С. Федоровський, С. О. Семенов-Зусер, І. І. Ляпушкін, М. І. Артамонов, Б. А. Шрамко, С. А. Плєтньова, В. К. Міхеєв та ін. [23; 24, с. 265, 266]. З 1983 року і по цей час систематичне дослідження салтівських старожитностей біля сіл Верхній Салтів, Старий Салтів, Рубіжне, Металлівка проводить археологічна експедиція ХІМ під керівництвом спочатку В. Г. Бородуліна, потім В. С. Аксьонова [3; 5; 7; 9]. У результаті розкопок досліджено більше ніж 200 катакомбних та ямних поховань цього часу, які дали багатий та різноманітний матеріал. Значне місце тут займають вироби зі срібла та золота.

Демонстрацію цих виробів планується здійснити трьома комплексами:

а) золоті вироби — в основному сережки різних типів (більше 30 екз.) [2];

б) срібні вироби — сережки, персні, фібули, предмети поясної гарнітури (пряжки, поясні наконечники, бляшки), предмети кінського спорядження (пряжки, наконечники, ремені збруї, фалари) (додаток 1; рис. 7) [1; 4; 8];

в) золоті та срібні монети — візантійські соліди, арабські дірхеми та монети Табористану — використовувались місцевим населенням головним чином не для грошового обігу, а як прикраси [6], тому їх демонстрація на виставці більш логічна не в нумізматичному, а в «культурологічному» розділі.

Арабські монети з навмисно пробитими отворами та припаяними вушками використовувалися як прикраси головних пов'язок молодих дівчат та входили у склад намиста. Це дасть можливість представити реконструкції головних на нагрудних прикрас населення салтівської культури, яке складалося з представників аланського, болгарського, угорського та слов'янського етносів.

Підрозділ ІІІ. Ювелірні вироби Давньоруського часу (X–XIII ст.)

У X–XIII ст. н. е. північний захід сучасної Харківщини входив до складу Давньоруської держави, у межах Харкова знаходилось літописне місто Донець (Жовтневий р-н, ст. Карачівка).

Давньоруські ремісники досягли великих успіхів в обробці благородних металів. Технічні прийоми, що застосовувалися при виготовленні предметів, були різноманітними. Поряд із куванням використовувалися ливарна техніка, штампування, гравірування, інкрустація, емаль, філігрань, зернь, чернь та ін. Асортимент виробництва ювелірних майстерень був широким: коштовний парадний посуд, церковне начиння, жіночі та чоловічі прикраси, зброя та військове спорядження.

У фондах нашого музею ювелірні вироби давньоруського часу представлені досить широко. В основному це прикраси: колти, сережки, персні, підвіски, браслети, діадеми, пряжки, пояси, а також зброя (меч та перехрестя меча з с. Краснянка) [24, с. 349, рис. 144: 1, 2]. Саме ці предмети і складуть третій підрозділ теми «Археологічні коштовності Слобожанщини».

При будівництві запропонованої виставки є реальна нагода пошуку спонсора серед комерційних фірм, зайнятих у сфері ювелірного бізнесу, яким буде запропоновано оформити останні вітрини виставки («Розділ IV. Сучасне ювелірне мистецтво України»), присвячені ювелірним виробам сучасності, зразками своєї продукції. Подібний спільний проект зробить непогану рекламу комерційній фірмі, підніме її престиж і принесе реальні дивіденди, а тому зацікавленість щодо виставки з боку виробників ювелірних виробів носитиме не абстрактно-благодійний, а виключно комерційний характер, що і обумовить досить високий рівень фінансування, будівництва та реклами виставки з їх боку.

Демонстрація коштовних виробів висовує відповідні вимоги і до рівня експозиційного обладнання та дизайну виставки, якість яких спроможна як підкреслити неповторність кожного шедевру, так і звести нанівець усі зусилля своєю незграбністю. Вважаємо за необхідне при демонстрації об'ємних витворів мистецтва широко використовувати легкі скляні прозорі вітрини, що дають можливість всебічного огляду експоната під будь-яким кутом зору, а також застосування для цієї мети дзеркал та луп. При площинній демонстрації як фон використовувати тканини відповідної якості та кольору (чорний, червоний, темно-синій тощо).

Невизначеність положення в музеї щодо наявності перспективних експозиційних площ не дозволяє нам конкретно вказати найбільш відповідне для запропонованої виставки приміщення. Разом із тим приміщення для нової виставки повинно мати

площу приблизно 40–60 м^2 та відповідати всім вимогам збереження й експонування музейних предметів із дорогоцінних металів згідно з існуючими нормативними документами.

Створення виставки виробів із дорогоцінних металів «Історичні коштовності Слобожанщини» стане помітною подією не лише в культурному житті міста чи навіть країни. Під час проведення чемпіонату Європи з футболу у 2012 році подібна виставка буде репрезентувати перед європейським загалом найкращі здобутки культурної спадщини давнього населення України.

Література

1. *Аксенов В. С. Раннесредневековые фибулы из Нетайловского могильника салтово-маяцкой культуры // Музейні читання.— К., 2006.— С. 86–92.*
2. *Аксьонов В. С. Золоті сережки з кремаційних поховань салтівської культури басейну Сіверського Дінця // Тринадцяті сумцовські читання.— Х., 2007.— С. 129–133.*
3. *Аксьонов В. С. Нові дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 р.— Київ–Запоріжжя, 2007.— Вип. 9.— С. 67–71.*
4. *Аксенов В. С. Личные украшения как показатель этнокультурных контактов салтовского населения бассейна Северского Донца (на материалах Нетайловского грунтового могильника) // Проблемы истории и археологии Украины.— Харьков, 2008.— С. 71.*
5. *Аксенов В. С. Исследования раннесредневековых захоронений близ села Металловка в 2006 году (Нетайловский грунтовой могильник) // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время.— Донецк, 2009.— Т. 7.— С. 231–258.*
6. *Аксьонов В. С. Поховання із золотою візантійською монетою з Нетайлівського могильника салтівської культури // Шістнадцяті сумцовські читання.— Х., 2010.— С. 186–192.*
7. *Аксёнов В. С. Исследование катакомбного могильника у с. Верхний Салтов // Археологічні дослідження в Україні 2009 року.— К., 2010.— С. 12–17.*
8. *Аксенов В. С. Элементы поясной гарнитуры раннесалтовского времени из погребений Нетайловского грунтового могильника (раскопки 2009 г.) // Актуальні питання вітчизняної та світової історії.— Суми, 2010.— С. 16–19.*

9. *Аксенов В. С., Хоружая М. В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002–2004 гг.) // Хазарский альманах.— Т. 4.— 2005.— С. 199–215.*
10. *Бабенко Л. И. Реконструкция тиары скифского времени из Песочинского курганного могильника // Донская археология.— 1999.— № 2.— С. 85–90.*
11. *Бабенко Л. І. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області // Археологія.— 2002.— № 4.— С. 59–69.*
12. *Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени.— Харьков, 2005.*
13. *Бабенко Л. И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // Проблемы истории и археологии Украины.— Харьков, 2010.— С. 28–29.*
14. *Бессонова С. С. Религиозные представления скифов.— К., 1983.*
15. *Бородулин В. Г. Исследования курганов скифского времени в Харьковской области // Археологические открытия в СССР 1978 г.— М., 1979.— С. 306.*
16. *Бородулин В. Г. Раскопки Песочинского курганного могильника // Археологические открытия в СССР 1979 г.— М., 1980.— С. 254, 255.*
17. *Быковская Н. В. Золотая кладовая Керченского историко-культурного заповедника // Музейні читання.— К., 2006.— С. 29–40.*
18. *Велика Л. П. Музейне експозиційне мистецтво.— Х., 2000.*
19. *Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці.— К., 2010.*
20. *Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія.— 1950.— Т. 3.— С. 37–63.*
21. *Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен.— М., 1977.*
22. *Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры.— М., 1985.*
23. *Хоружа М. В. Дослідження салтівських пам'яток на Харківщині у другій половині 40–50-х рр. XX ст. // Восьмі сумцовські читання.— Х., 2003.*
24. *Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.*
25. *Шрамко Б. А. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии // Советская археология.— 1970.— № 2.— С. 217–221.*

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МІСЦЕВОГО МАТЕРІАЛУ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ З АРХЕОЛОГІЇ ДАВНЬОГО КАМ'ЯНОГО ВІКУ

І. А. Сніжко,
канд. іст. наук, доцент
кафедри історії УкрДАЗТ

Сучасна археологічна експозиція в Харківському історичному музеї існує майже два десятиліття. Її відкриває розділ, присвячений давньому кам'яному віку. На момент створення експозиції музейні фонди містили поодинокі експонати, що не могли достатньо інформативно ілюструвати цей період. За час, що минув, унаслідок цілеспрямованої роботи з комплектування фондів археологічна колекція поповнилась матеріалами з розкопок пізньопалеолітичних пам'яток, розташованих на території Харківської області. Це створює реальну можливість для перебудови тієї частини експозиції, що розповідає про найдавніше минуле нашого краю.

Головними етапами створення експозиції є розробка її наукової концепції, створення тематико-експозиційного плану та комплектація музейних предметів. В основі концепції музейної експозиції лежить її наукове обґрунтування, визначення аспектів, що впливають на цілісність експозиції, ураховуючи характер експонатів та рівень їх сприйняття. Головним у тематичному плані є положення, що основним елементом виступають справжні предмети, що становлять основу експозиції розкривають її зміст. Комплектація музейної експозиції вимагає дотримання кількох основних принципів: відповідності предметів темі; принципу історизму, що показує процес становлення й розвитку якого-небудь явища; принципу предметності, коли необхідно проілюструвати якусь подію; принципу дохідливості, тобто предмети мають передавати зміст, зрозумілий відвідувачам музею.

Комплектація експозиції відбувається з музейних предметів, що за визначенням є матеріальними об'єктами природної чи людської діяльності, які мають наукову, меморіальну або художню цінність і мають властивості нести знання чи створюють емоційний вплив [1; 5]. Пошук, вивчення та класифікація музейних предметів є одним із найважливіших напрямків роботи музею. Унаслідок цього створюється можливість для розширення чи оновлення музейної експозиції.

Археологічна колекція Харківського історичного музею на сьогоднішній день включає комплекс музейних предметів, що походять із пізньопалеолітичних пам'яток, розташованих на території нашої області. Це дає можливість оновити розділ, присвячений давньому кам'яному віку, із залученням місцевого матеріалу. Музейні предмети, що складають цю колекцію, розпадаються на дві основні групи: основного та науково-допоміжного фондів. До першого належать музейні предмети, що мають високу експозиційну цінність: крем'яні заготовки-нуклеуси, відбійники, знаряддя праці — різці, скребки, проколки, виїмчасті знаряддя тощо. Усім їм притаманні властивості, що відповідають вимогам залучення музейних предметів для експонування: загальна інформативність, репрезентативність, експресивність, асоціативність, причетність до певних процесів.

Колекція музейних предметів пізньопалеолітичного часу комплектувалася за рахунок матеріалів стаціонарних розкопок стоянок біля с. Синичине та с. Кам'янка, розвідок та випадкових знахідок.

Зі стоянки біля с. Синичине, яка була досліджена повністю на площі 57 м^2, походить колекція з 1747 артефактів. Як сировина для виготовлення знарядь використовувався високоякісний, крейдяний кремінь темно-сірого, майже чорного кольору. Вироби не обкатані, поверхня вкрита патиною, колір якої варіює від молочно-білої до блакитної. Колекція крем'яних виробів, що походить із культурного шару пам'ятки, представлена такими групами: фрагменти жовен, нуклеуси та нуклеподібні уламки, сколи формування і підправки нуклеусів, відщепи, пластинки, мікропластинки, знаряддя, лусочки, уламки. Високу експозиційну цінність мають нуклеуси — заготовки для сколювання пластин та відщепів, представлені торцевими та конусоподібними формами. Знаряддя праці представлено різцями — виробами для обробки деревини та кістки, проколками, скреблоподібними та виїмчастими знаряддями. Значна кількість відщепів і пластинок має сліди використання у вигляді ретуші утилізації [2, с. 115].

На стоянці біля с. Кам'янка протягом останніх п'яти років досліджено культурний шар на площі 90 м^2. Крем'яні знахідки, що утворюють колекцію понад 4,5 тис. екземплярів, мають добрий стан збереженості, не обкатані, їх поверхня вкрита шаром патини. Артефакти представлено наступними групами: нуклеподібні уламки, нуклеуси та сколи їх формування, відщепи,

пластинки, мікропластинки, вироби із вторинною обробкою, лусочки, уламки. Знаряддя праці та нуклеуси мають високе експозиційне значення. Група нуклеусів доволі значна — понад 50 екз., що дає можливість обрати найбільш цікаві та ефектні форми. Цікавими в експозиційному відношенні є спрацьовані нуклеуси зі слідами характерної зірчастої забитості, що виникла внаслідок використання їх як відбійників. Є в колекції також і крем'яні жовна-відбійники. Як допоміжний матеріал у вітрині можуть бути розміщені зразки технічних сколів, що виникали під час формування та підправки нуклеусів і виготовлення знарядь.

Колекція предметів із вторинною обробкою зі стоянки біля с. Кам'янка доволі репрезентативна. Вона включає майже всі основні типи пізньопалеолітичних знарядь: різці, скребки, скреблоподібні та виїмчасті знаряддя, проколки тощо. Невелику, але дуже характерну групу утворюють мікропластинки з притупленим краєм — вкладені до наконечників списів. Ця група експонатів має бути розташована таким чином, щоб привертати увагу, оскільки ці невеличкі крем'яні ретушовані пластинки є культуровизначальними для пам'яток епіграветського кола [4].

Серед археологічних матеріалів, що надійшли до музею в результаті проведення розвідок, також наявні кілька цінних для експонування артефактів. Це, зокрема, косоретушний різець, знайдений біля с. Волобуєвка, різці та нуклеуси із місцезнаходження Синичине-2 тощо [3, с. 211–213].

Наявний археологічний матеріал може дати наочне уявлення не тільки про виробничі процеси, що відбувались на конкретній пам'ятці, а й про спосіб життя давнього населення взагалі. Для мисливців давнього кам'яного віку все існування було пов'язане з полюванням. Міграції тварин визначали час та напрямки переміщення людських колективів. Спосіб та об'єкти полювання формували набір мисливських знарядь та знарядь для обробки здобичі. Такий спосіб життя археологічно фіксується наявністю пам'яток різних типів: стоянками-майстернями з коротким терміном існування та більш довгочасними поселеннями. Зокрема, біля с. Синичине досліджено залишки перебування невеликої групи мисливців, що зупинилися на кілька днів для поновлення свого мисливського арсеналу. Свідченням цього є планіграфічна структура пам'ятки, де зафіксовано кілька скупчень знахідок, що відповідали робочим місцям. На кожному представлений весь процес обробки крем'яної сировини від

первинної оббивки жовна і створення нуклеусу до виготовлення знарядь. Останні репрезентують в першу чергу процес виготовлення мисливського озброєння. Різці слугували для роботи з кісткою — матеріалом для наконечників списів, та деревиною для древків списів і стріл. Пластини з ретушованими виїмками були спеціалізованими знаряддями, що використовувались для виготовлення древків стріл. Проколки слугували для ремонту шкіряних пасків чи ременів. Показовим є відсутність на пам'ятці таких «жіночих» типів знарядь, як скребки.

Пам'ятка іншого типу досліджується біля с. Кам'янка. Це відносно довгочасне поселення з більш складною просторовою структурою. Набір знарядь тут також більш складний і менш спеціалізований. Процес обробки кременю тут також був дуже активним, і свідченням цього є наявність великої кількості нуклеусів та різноманітних технічних сколів. Обробку деревини фіксують долотоподібні знаряддя та скобелі, роботу з кісткою — різці різних розмірів та типів. На стоянці відбувалась обробка шкір тварин, що засвідчують скребки, та імовірно, виготовлення одягу або спорядження, на що вказує наявність проколок різних типів. Мешканці стоянки полювали на бізонів, на це вказують знахідки мікропластинок з притупленим краєм, що були вкладенями до кістяних наконечників списів, а також фрагменти кісток цих тварин. Об'єктом полювання були також дрібні тварини, про це свідчать трапецієподібні мікроліти, що були наконечниками стріл, та дрібні, часто перепалені кістки зайців чи птахів. Наявність у культурному шарі дрібних часточок червоної та жовтої вохри дозволяє припустити, що мешканці стоянки розмальовували себе під час проведення магічних церемоній або використовували фарбу в інших ритуальних цілях.

Внаслідок відносної довгочасності існування поселення його просторова структура не є чіткою, хоча можна простежити розташування кількох робочих місць. У таких комплексах вдалося зафіксувати сколи, що були зняті з одного нуклеуса,— вони збираються у так званий складень і можуть дуже ефектно ілюструвати послідовність процесу обробки кременю.

Наповнення експозиції відбувається не лише за рахунок музейних предметів. Велике значення має також певний інформаційний супровід, у якому головний акцент має бути поставлений не на текстовому матеріалі, а на графічних та речових реконструкціях, що дають уявлення про спосіб виготовлення та використання знарядь праці. Вони можуть виділяти і логічно

підкреслювати окремі предмети чи певні блоки матеріалу, створюючи відповідну емоційну атмосферу. У даному випадку доречними будуть графічні реконструкції різних стадій процесу обробки кременю, реконструкції зовнішнього вигляду знарядь, частини яких свого часу було виготовлено з дерева,— руків'їв скребків, древків списів та стріл.

Цінним доповненням може стати фауністичний матеріал, зокрема кістки мамонтів та бізонів, тварин — об'єктів полювання давнього населення на нашій території. Все це дозволить створити цілісне сприйняття експозиції на основі єдиного концептуального задуму, не втрачаючи водночас її наукової спрямованості.

Наостанок варто зазначити, що історичний музей на сьогодні є єдиним музейним закладом на Харківщині, що володіє колекцією музейних предметів пізньопалеолітичного часу. Тож місцевого матеріалу цілком достатньо для створення повноцінної, науково обґрунтованої, емоційно забарвленої експозиції з історії давнього кам'яного віку.

Література

1. *Побудова музейної експозиції з історії первісного суспільства // Інтернент-ресурс.— Режим доступу: http// osvita.ua/vnz/reports/culture/10610.*
2. *Сніжко І. А. Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине // Археологічний альманах.— № 18.— Донецьк, 2006.— С. 111–117.*
3. *Сніжко І. А. Нові пам'ятки кам'яного віку на Харківщині // Археологический альманах.— № 19.— Донецк, 2008.— С. 211–216.*
4. *Сніжко І. А. Дослідження пізньопалеолітичної пам'ятки біля с. Кам'янка // Археологічні дослідження в Україні.— 2009.*
5. *Шейміна Н. М. Деякі проблемні аспекти перебудови музейних експозицій // Інтернент-ресурс.— Режим доступу: http://museum.dp.ua/articles011.html.*

ЕКСПОЗИЦІЯ «НА ПЕРЕХРЕСТЯХ СТОЛІТЬ. АРХЕОЛОГІЯ КРАЮ»: ВТРАТИ, ЗДОБУТКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

В. С. Аксьонов,
канд. іст. наук, зав. відділу археології ХІМ

Л. І. Бабенко,
ст. науковий співробітник ХІМ

Експозиція «На перехрестях століть. Археологія краю» за 15 років свого існування зазнала декілька перебудов, найбільш значна з яких пов'язана з втратою музеєм будинку за адресою Університетська, 10, внаслідок чого експозиція була переведена до нового приміщення. Це призвело до вимушених, подекуди болісних, змін у оформленні та структурі експозиції — повністю довелося відмовитися від фризів над вітринами, що несли істотне естетичне, емоційне та інформаційне навантаження; у вітрині «Реконструкція кургану доби енеоліту-бронзи» не вписалося поховання ямної культури, що значно збіднило розповідь про започатковану В. О. Городцовим відносну хронологію бронзової доби; була повністю зруйнована інноваційна ідея, що передбачала екстраполяцію світогляду скіфів на експозиційний простір [9]; окрім цього дана частина експозиції втратила «скіфське небо» — художнє рішення однієї з генеалогічних легенд скіфів; за межами археологічної експозиції опинилися і такі розділи, як «Давньоруське місто Донець» та «Пізні кочовики: печеніги, торки, половці».

Однак зі змінами в археологічній експозиції останніх років пов'язані не лише втрати, а й певні здобутки. Передусім, вітрини оперативно поповнювалися новими надходженнями — зокрема, це комплекс зруйнованого поховання скіфського часу з Пересічного [11], матеріали сарматського часу (катакомбне поховання біля с. Коротич [7], прикраси, знайдені біля с. Циркуни), різноманітний кримський імпорт: глиняний посуд пізньоримського часу, переданий до музею харківською митницею та середньовічний глечик з Червоної Гусарівки; старожитності пеньківської культури доповнено матеріалами унікального інгумаційного поховання з Мохнача [6] тощо. Суттєво були перебудовані декілька вітрин — завдяки поповненню археологічної колекції музею вдалося представити окрему вітрину сарматських

старожитностей. Плідна співпраця з керівництвом Германослов'янської археологічної експедиції, Музеєм археології та етнографії Слобідської України (далі — МАЕСУ) та добра воля співробітника Центру охорони культурної спадщини України В. В. Дідика дозволили одну з найяскравіших археологічних культур України — черняхівську — репрезентувати двома вітринами, наповнивши їх новітніми та атрактивними експонатами. Вітрину, присвячену жіночому костюму салтівської культури, замінено на дві нові, що були спеціально підготовлені для участі в 1-му Всеукраїнському музейному фестивалі в Дніпропетровську. Окрім цього, експозицію доповнено оригінальною інсталяцією «Світ дерева», що одночасно є варіантом реконструкції язичницького святилища, а також стендами, присвяченими висвітленню внутрішнього життя археологічної експедиції.

Разом із тим такі об'єктивні фактори, як застаріле музейне обладнання, статичність художнього рішення, брак експозиційної площі, залишаються перепоною для подальшого вдосконалення й розвитку експозиції та реалізації певних напрацювань співробітників відділу археології.

Передбачається, що суттєвих змін повинно зазнати наповнення вітрини палеолітичної доби. Залишається відкритим питання про доцільність презентації тут ранньо- та середньопалеолітичних старожитностей — пам'яток цього часу на Харківщині до сих пір не виявлено, а даний період у вітрині репрезентують два муляжі та три маловиразних предмети. Водночас заслуговує більш глибокого висвітлення пізньопалеолітична доба. З часу побудови експозиції співробітниками відділу археології були закінчені розкопки майстерні з обробки кременю біля с. Синичине (1997, 2002 рр.) [17] та розпочато дослідження нової пам'ятки — стоянки-майстерні поблизу с. Кам'янка (2005–2010 рр.) [18], завдяки чому археологічна збірка музею поповнилася кількома тисячами предметів, серед яких різноманітні знаряддя праці, нуклеуси тощо. Слід додати, що Харківський історичний музей залишається єдиним закладом, що володіє науковими колекціями палеолітичної доби з території Харківщини, що спонукає до якомога повнішої демонстрації найдавнішого етапу історії людства в межах археологічної експозиції музею.

Епохи мезоліту та неоліту Харківщини і досі залишаються своєрідною «білою плямою» — одним із найменш досліджених періодів. Нових надходжень предметів цього часу не було, а отже, суттєвих змін наповнення вітрин не зазнає.

Навпаки, вітрина, що висвітлює енеолітичну добу, потребує докорінної перебудови. До недавнього часу цей період датувався III тис. до н. е., нині, з урахуванням каліброваних дат, побудованих на радіовуглецевих серіях, хронологічні рамки змістилися в V–IV тис. до н. е., пам'ятки III тис. до н. е. датуються раннім та середнім періодами доби бронзи. На початку енеолітичної доби Харківщину населяли племена середньостогівської культурно-історичної спільноти (середина V — середина IV тис. до н. е.), з кінця IV — початку III тис. до н. е.— племена рєпінської культури.

Протягом тривалого часу рєпінські пам'ятки розглядалися в системі ямної спільноти як найдавніші серед «ямних»; причому, пам'ятки ямної культурно-історичної спільноти раннього етапу відносили до енеолітичної доби, пізнього — до доби бронзи. З виділенням найбільш ранніх пам'яток в окрему, рєпінську культуру безпосередньо ямні пам'ятки розглядаються в межах бронзової доби.

Виходячи із цього, енеолітичну добу було б коректно презентувати середньостогівськими та рєпінськими старожитностями, якими археологічна колекція музею наповнена доволі мало і що створює певну проблему. Поряд із цим біля витоків дослідження пам'яток рєпінської культури стояв колишній співробітник музею Є. В. Пузаков, отже, дану тему можна доповнити окремим комплексом, що висвітлював би наукову діяльність цього дослідника.

Матеріалам ямної культурно-історичної спільноти доцільно присвятити окрему вітрину і демонструвати їх у межах ранньої бронзи. Це дозволить більш гнучко реагувати на сучасні наукові дослідження. Відповідно до нових даних слід відкоригувати й хронологічні рамки решти археологічних культур бронзової доби.

Потребує вирішення й питання можливості та доцільності показу окремим комплексом матеріалів передскіфського (кіммерійського) й ранньоскіфського часів. Зараз ці матеріали виявилися «розмитими» серед скіфських старожитностей, що перешкоджає екскурсоводу коректно проілюструвати свою розповідь про вказаний період.

Давно назрів час вирішити одну з нагальних експозиційних проблем презентації скіфських старожитностей, а саме показу «скіфського золота». Чимало більш-менш обізнаних відвідувачів залишаються розчарованими у своїх очікуваннях на власні очі побачити вироби давньогрецьких торевтів, тим паче, що музей

володіє досить пристойним зібранням золотих прикрас, які походять із поховань Пісочинського курганного могильника [10] та ермітажної колекції скіфських старожитностей, переданої до України в 1932 році [13]. Відкриття виставки історичних коштовностей музею, що органічно доповнила б певні розділи археологічної експозиції, стало б справжнім святом для всіх поціновувачів давньої культури України.

Якщо завдяки матеріалам старої колекції та ряду нових надходжень за останні роки вдасться досить пристойно репрезентувати сарматські старожитності, то висвітлення епохи пізньоримського часу (черняхівська культура) залишається значною мірою залежним від залучення матеріалів МАЕСУ ХНУ імені В. Н. Каразіна (у тому числі й здобутків Германо-слов'янської археологічної експедиції). З огляду на найближчі плани університетського керівництва щодо побудови в головному приміщенні університету власної археологічної експозиції на площі близько 180 м^2, надія на подальше використання колекцій МАЕСУ для заповнення власних лакун може не виправдатися, а отже, і тут потрібні інші підходи для її вирішення.

Незважаючи на чи не найкращий у порівнянні з іншими періодами ступінь репрезентативності в межах існуючої експозиції старожитностей салтівської культури, є значний потенціал для її розвитку. Це пов'язано з тим, що за останні 15 років найбільш довгострокові та плідні археологічні розкопки співробітниками музею проводилися саме на пам'ятках цієї культури [2; 4]. Особливо цікаві матеріали дали дослідження Нетайлівського ґрунтового могильника та відкриття тут ряду поховань ранньосалтівського часу [3; 5]. Завдяки отриманим матеріалам можна більш докладно висвітлити проблеми ґенези салтівської культури та етнічного складу населення Хозарського каганату. У повній мірі теза, висловлена вище щодо проблеми показу «скіфського золота», може бути застосована і до салтівських виробів із дорогоцінних металів.

Слід більш повно репрезентувати в експозиції наукові доробки, що висвітлюють багатогранну діяльність співробітників відділу археології з вивчення давньої історії України — адже лише за останні 15 років ними було захищено 2 кандидатські дисертації [1; 16] та здійснено близько 250 наукових публікацій [14], серед яких 2 монографії [8; 12], навчальний посібник [15] та численні статті в провідних фахових виданнях України, Росії, Молдови, Болгарії.

Бажано було б перед побудовою нової експозиції провести реставраційні та консерваційні роботи для низки металевих предметів.

Виходячи з усього сказаного, археологічна експозиція потребує своєї суттєвої перебудови. Ураховуючи незгасаючий інтерес відвідувачів до найдавнішої історії людства, нову археологічну експозицію потрібно зробити більш наочною, для чого пропонується подавати рядовий археологічний матеріал із використанням ансамблевого методу, що дозволить досягти «ефекту присутності». Таким чином, було б доцільним у майбутній археологічній експозиції представити такі повномасштабні реконструкції з використанням манекенів: «Майстерня доби пізнього палеоліту»; «Селище неолітичної доби (становлення відтворювального господарства та зародження гончарства)»; «Поховальні звичаї населення бронзової доби»; «Скіфи на відпочинку»; «Поховальні звичаї скіфського населення»; «Слов'янське житло доби раннього середньовіччя»; «Гончарна майстерня населення салтівської культури». Для посилення емоційного впливу на відвідувача передбачається демонстрація наступних відеороликів на екранах великих плазмових телевізорів: «Життя первісної людини» (уривки з фільмів серії «Дискавері») та «Дослідження археологічних пам'яток експедиціями Харківського історичного музею». Фоном для демонстрації археологічних інсталяцій та реконструкції будуть слугувати банери із зображенням краєвидів (ландшафтів) нашої території.

Нині існуюча археологічна експозиція займає площу близько 80 м^2 та розміщається в 16 (шістнадцяти) вітринах. У новій же експозиції площа, що планується під археологічний розділ, зменшується до 48 м^2. Такі значні втрати експозиційної площі потребує іншого підходу у висвітленні найдавніших періодів у історії людства, а саме: археологію краю потрібно розглядати чотирма великими блоками («Кам'яна доба», «Бронзова доба», «Ранній залізний вік» і «Пізньоримська та ранньосередньовічна доба»), без внутрішнього членування на археологічні культури, що представлені на території сучасної Харківщини. Це у свою чергу потребують більш ретельного відбору музейних предметів для експонування. Таким чином, для експозиції потрібно відібрати найбільш типові для обраних періодів артефакти, котрі відрізняє з-поміж інших висока інформаційність, експресивність, репрезентативність, атрактивність.

Для популяризації археологічної колекції Харківського історичного музею потрібно виготовити рекламної продукції у вигляді закладок із зображенням найбільш атрактивних та характерних для певної епохи чи культури археологічних артефактів, котрі будуть супроводжуватися короткою інформаційною довідкою про призначення, час та розповсюдження конкретного експонату.

Перелічені пропозиції лише приблизно окреслюють потенціал можливого розвитку майбутньої археологічної експозиції. Як правило, значна кількість креативних ідей виникає безпосередньо під час її будівництва, але можна не сумніватися, що вона наслідує привабливість та атрактивність своєї попередниці і на довгі роки складатиме особливу гордість і співробітників музею, і всіх харків'ян.

Література

1. *Аксьонов В. С. Поховання з конем другої половини VIII — IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських грунтових могильників). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія».— К., 2000.*
2. *Аксьонов В. С. Нові дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 р.— Київ–Запоріжжя, 2007.— Вип. 9.— С. 67–71*
3. *Аксенов В. С. Исследования раннесредневековых захоронений близ села Металловка в 2006 году (Нетайловский грунтовой могильник) // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время.— Донецк, 2009.— Т. 7.— С. 231–258.*
4. *Аксёнов В. С. Исследование катакомбного могильника у с. Верхний Салтов // Археологічні дослідження в Україні 2009 року.— К., 2010.— С. 12–17.*
5. *Аксенов В. С. Новые раннесалтовские погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии // Древности 2010.— Харьков, 2010.— С. 166–177.*
6. *Аксенов В. С., Бабенко Л. И. Погребение VI–VII вв. в с. Мохнач // Российская археология.— 1998.— № 3.— С. 111–120.*
7. *Аксьонов В. С., Бабенко Л. І. Катакомбне поховання IV ст. до н. е. поблизу смт Коротич // Проблемы археологии Восточной Европы.— Харьков, 2008.— С. 7–18*

8. *Аксенов В. С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII–X вв.» // Хазарский альманах.— Т. 5.— Киев–Харьков, 2006.*
9. *Бабенко Л. І. Реконструкція світової моделі простору в межах археологічної експозиції // П'яті сумцовські читання.— Х., 1999.— С. 47–49.*
10. *Бабенко Л. И. Античный импорт в погребениях песочинского могильника // Российская археология.— 2004.— № 3.— С. 147–159.*
11. *Бабенко Л. І. Комплекс речей поховання IV ст. до н. е. біля Пересічної // Археологія.— 2004.— № 3.— С. 33–37.*
12. *Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени.— Харьков, 2005.*
13. *Бабенко Л. И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // Проблемы истории и археологии Украины.— Харьков, 2010.— С. 28–29.*
14. *Відділ археології Харківського історичного музею (1991–2010): Бібліографічний покажчик / Укладачі В. С. Аксьонов, Л. І. Бабенко.— Х., 2011.*
15. *Гордиенко-Митрофанова И. В., Аксенов В. С. Язычество восточных славян (VIII–X вв. н. э.) — К., 2003.*
16. *Сніжко І. А. Утилізація мисливської здобичі на Амвросіївському пізньопалеолітичному комплексі. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія».— К., 2001.*
17. *Сніжко І. А. Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине // Археологический альманах.— Донецк, 2006.— № 18.— С. 111–117.*
18. *Сніжко І. А. Нова пам'ятка пізнього палеоліті на Харківщині // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 р.— Київ–Запоріжжя, 2007.— Вип. 9.— С. 339–343.*

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ ТА ЗІБРАННЯ В НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ І НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

КОЛЕКЦІЇ ПЕРІОДИЧНОЇ ТА КНИЖКОВОЇ ПРОДУКЦІЇ У ЗБІРЦІ ХІМ І МОЖЛИВОСТІ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ РОБОТІ

Л. В. Никипоренко,
зав. сектором відділу
науково-фондової роботи

Газети і журнали, що відносяться до періодичної продукції, є вагомою часткою збірки Харківського історичного музею.

У фондах музею зберігається майже 40000 **газет**, серед яких колекція газет дореволюційного часу налічує 1457 примірників.

Для експозиційної роботи величезний інтерес матимуть матеріали, що містяться в газеті «Южный край» [1, 10]. У 189 примірниках газети (1888–1919 рр.) особливу увагу, на погляд автора, привертають інформаційні статті, що розповідають про роботу в Харкові XXXIII З'їзду промисловців Півдня Росії, про утворення Російсько-Італійської палати для зв'язків харківських промислових підприємств з італійськими, про заснування торгівельної палати для харківських купців і промисловців [3, 14].

Газета шанувала видатних діячів, чиє життя так чи інакше було пов'язане з Харковом: О. К. Алчевського, почесного члена Ради з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії, О. Ф. Коні, товариша прокурора Харківського окружного суду і члена Державної Ради, Б. Д. Грінченка, видатного українського письменника і громадського діяча [3, 23].

Велике значення має «Южный край» як джерело з історії народної освіти у дореволюційному Харкові. Газета розповідає про утворення в Харкові Ново-Олександрівського інституту (агро-

номічний напрямок), Жіночого інституту, про затвердження премій імені Т. Г. Шевченка, М. В. Лисенка, Є. К. Рєдіна, О. О. Потебні та М. С. Дринова [3, 27].

Цікавий матеріал про життя харківської громади дають збірки газет «Харьковские губернские ведомости» (1848–1911 рр.), «Мир» (листопад — грудень 1905 р.), «Утро» (1906–1916 рр.) [5, 31].

Про події Жовтневого перевороту 1917 р. детально розповідають орган обласного комітету Донецького, Криворізького басейнів і міського Харківського комітету РСДРП(б) («Донецький пролетарій») та орган Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів Харківського губернського і обласного комітетів Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького районів («Известия Юга») [3, 36].

20-ті рр. XX ст. представлені пресою союзного («Известия», «Правда») та місцевого значення («Вісті», «Коммунист», «Красная Армия», «Профессиональное движение», «Селянин», «Селянин Харківщини», «Селянська правда», «Трудовая Армия»). Ці газетні видання надають дуже важливу інформацію про стан профспілок, армії та сільського господарства України.

1930-ті рр.— це розмаїття газет місцевого значення в музейній збірці, а саме: «Міліціонер прикордоння», «Театр революції», «Театр русской драмы», «Техніка ХПЗ», «Ударник Оперы и Балета», «Харьковский паровозник», «Харьковский рабочий». Подана інформація про подальший розвиток промисловості, військового та театрального мистецтв.

Газети 1940-х років поділяються на три групи: довоєнні («Політвідділовець транспорту», «Политотдельский гудок», «П'ятирічка»), воєнні («Боевая тревога», «Вперед за Родину», «Вперед к победе», «За нашу победу», «Суворовский натиск») і післявоєнні («Молотарка», «Тепловозник», «Шахтарка», «Южная магістраль»); розповідають про створення і розвиток транспортної мережі, військової справи, сільського господарства в довоєнні та післявоєнні роки.

Дуже невеликою кількістю представлені газети 1950-х, 1970-х, 1980-х років. Найбільш цікавими для експозиційного показу є газети «Всенародная стройка», «Правда Лозівщини», «Червоний прапор» (1952–1957 рр.), «Учительская газета» (1978 р.), «Слобідська Україна» (1989 р.), які відображають стан будівництва, сільського господарства та вчительської справи у 1950-ті — 1980-ті роки.

У 1990-х рр. колекція газетних видань уже кількісно зростає. Колекцію музею поповнюють такі цікаві для експозиційного показу видання, як: «Профспілкова газета» (1990 р.), «Прикордонні вісті» (1991 р.), «Акціонер» (1991, 1993 рр.), «Слобода» (1991, 1993 рр.), «Народне здоров'я» (1992 р.), «Харьковские епархиальные ведомости» (1994–1999 рр.). Тут охоплюється така тематика: «Профспілковий рух», «Митниця, кордон», «Акціонерні товариства», «Сучасна історія Слобідської України», «Охорона здоров'я», «Сучасна історія Харківської єпархії».

Для різнопланового показу сучасності є велике розмаїття газетних видань, що поповнили музейну колекцію. Наприклад: «Сільський інженер» (орган Харківського державного технічного університету; 2000, 2001 рр.), «Народная оппозиция» (видання Прогресивної соціалістичної партії України, м. Київ, 2003, 2005 рр.), «Рериховская правда» (орган Реріхівського філософського товариства ім. Г. С. Сковороди, м. Харків, 2004 р.), «Молодий час» (орган Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Молодий рух», м. Київ, 2004 р.), «Телекомунікації та світ» (орган Харківської філії ВАТ «Укртелеком», 2004, 2005 рр.), «Харківський університет» (орган Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2004, 2005 рр.), «Сладкая гильдия» (орган корпорації «Бісквіт-Шоколад», м. Харків, 2006 р.), «Молодість фармації» (орган Національного фармацевтичного університету, м. Харків, 2007 р.).

Не менш цікавою для виставкової роботи є збірка **журнальних видань**, що налічує майже 4000 видань.

Дореволюційний період вражає різноплановістю журнальної продукції, а саме: «Агрономический журнал» (видання Харківського товариства сільського господарства, 1913 р.), «Горнозаводское дело» (видання Ради З'їзду гірничих промисловців Півдня Росії, м. Харків, 1914, 1915 рр.), «Вестник Европы Журнал истории, политики, литературы» (м. Петербург, комплект за 1893 р.), «Друг искусства» (м. Харків, 1913 р.), «Репертуар и пантеон» (театральний журнал, м. Петербург, 1842–1847 рр.) [2, 15].

Дещо осторонь стоїть великий комплект журналів «Русский художественный листок» (СПб, 1854 р.), який розкриває у багатьох напрямках тему «Кримська війна 1853–1856 рр.» [2, 21].

Досить вагомою часткою колекції періодики Харківського історичного музею є петербурзькі гумористичні журнали: «Будильник» (1875, 1878, 1879, 1880 рр.), «Стрекоза» (1876–1894 рр., 1896, 1897 рр.), «Вот так сюрприз» (1905 р.), «Грибочки» (1905 р.),

«Дачная жизнь» (1905 р.), «Аргус» (1906 р.), «Бомбы» (1906 р.), «Вампир» (1906 р.), «Жало» (1907 р.). У журналах в гумористичному стилі висвітлюються такі актуальні на той час теми, як «Суспільство і російсько-турецька війна 1877–1878 рр.», «Суспільство і російсько-японська війна 1905–1907 рр.»

Видання періоду громадянської війни представлені журналами «Военное дело» (м. Москва, 1918–1920 рр.), «Южно-русский потребитель» (м. Харків, 1919 р.), «Революционный фронт» (м. Харків, 1920 р.), «Врачебное дело» (м. Харків, 1921 р.).

Про життя Радянської держави у післявоєнні 1920-ті рр. розповідають журнали «Вестник Советской Юстиции на Украине» (1922 р.), «Жизнь национальностей» (1922 р.), «Вестник физической культуры» (1923, 1924 рр.), «Комунарка України» (1923–1929 рр.), «Воздушный флот» (1924 р.), «Еженедельник Народного комиссариата просвещения» (1924 р.), «Знання» (1924 р.), «Красная оса» (1924 р.), «У станка» (1924–1926 рр.), «Безвірник» (1925, 1926 рр.), «Жернов» (1925, 1926 рр.), «Искусство трудящимся» (1925, 1926 рр.), «МОПР» (1925, 1926, 1928 рр.), «Друкар» (1928 р.), «Транспорт Украины» (1925–1929 рр.), «Вісті Центрального комітету КП(б)У» (1929 р.).

1930-ті рр. ознаменувалися розмаїттям журнальних видань: «Колективіст України» (1931–1933 рр.), «Кооперативне будівництво» (1931 р.), «Машина на селі» (1931 р.), «Советский театр» (1931, 1936 рр.), («Архів Радянської України» (1932 р.), «Дніпрельстан» (1932 р.), «Большевистская печать» (1934–1936 рр., 1939 р.), «В бой за технику» (1937 р.), «Ворошиловский стрелок» (1937 р.), «Колгоспниця України» (1938, 1939 рр.), «Наша страна» (1938, 1939 рр.), «Советское студенчество» (1939 р.).

1940-ві рр. представлені дуже незначною збіркою: «Наша страна» (1940 р.), «За оборону» (1943 р.).

Дещо більшою стає колекція журнальних видань у 1950-ті рр.: «Советский Союз» (1950–1956 рр., 1958–1959 рр.), «Харків» (1953–1955 рр.).

1960-ті рр. представлені виданнями: «Советский Союз» (1960–1963 рр., 1966 р.), «Україна» (1960–1964 рр.), «Вопросы нейроофтальмологии» (1961 р.), «Советское здравоохранение» (1962–1963 рр.), «Вестник сельскохозяйственной науки» (1968 р.).

У 1970-х рр. колекція Харківського історичного музею поповнилася такими журналами, як: «Советский экран» (1971 р.), «Военно-исторический журнал» (1973 р.), «Відомості Верховної Ради УРСР» (1974 р.), «Дошкільне виховання» (1977 р.), «Атомная

энергия» (1978 р.), «Вісник Харківського університету» (1978 р.), «Вітчизна» (1978 р.), «Вопросы атомной науки и техники» (1979 р.).

1980-ті рр. представлені двома виданнями, а саме: «Театральний Харків» (1982–1988 рр.) і «Театрально-концертний Харків» (1988–1989 рр.).

У 1990-х рр. музейна колекція поповнюється придатними для експозиційного показу різнопланові журнальними виданнями: «Акционерное дело» (1991 р.), «Позиция» (1991 р.), «Ділове життя» (1992, 1993 рр.), «Український засів» (1993 р.), «Джерело педагогічної майстерності» (1995 р.), «Вісник Національного банку України» (1996 р.), «Вісник фармації» (1999 р.).

2000-ні рр. представлені спеціальним номером щомісячного інформаційного журналу «Харьков. Что. Где. Когда» (серпень 2000 р.).

Колекція книг і брошур є спорідненою журнальним виданням і налічує майже 10000 предметів. Найбільш цікавими серед них є 394 рукописних і стародрукованих видань загальною кількістю. З них рукописних видань 13 одиниць, решта — 381 — стародруки.

Найстародавніше рукописне видання датується XV ст. («Правила поведения священослужителей и всех граждан общества»). Найпізніше рукописне видання — XIX ст. («Ирмолой»).

Найдавніше стародруковане видання датується 1623 р. («Новый завет с Псалтырью»). Найпізніші стародруковані видання — 1825 р.

Крім стародрукованих видань, XIX ст. представлене іншою дуже цікавою книжковою продукцією, що допомагає розкрити тему «Освіта. Народна освіта в Харківській губернії»: «Программы для испытания в уездных училищах» (1838 р.), «Народные школы в Харькове» (1865 р.), «Отчет о деятельности Харьковского общества распространения грамотности в народе за 1891 г.» (1892 р.), «25-летие Харьковской школы рисования М. Д. Раевской» (1895 р.), «Учебное пособие для музыкальных классов Харьковского института благородных девиц» (1895 р.).

До окремої тематичної розробки «Харківський університет. Минуле» можна віднести великі підбірки — «Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета» (1870–1873 рр.) «Труды общества испытателей природы при Императорском Харьковском университете» (1871–1896 рр.), «Труды физико-химической секции общества опытных наук при Императорском Харьковском университете» (1869–1893 рр.) [7, 18].

1910–1917 рр. представлені різноплановою книжковою продукцією, а саме: «Журналы Харьковского земского собрания...» (1903, 1907, 1908 рр.), «Труды Харьковского медицинского общества» (1905 р.), «Стенографические отчеты Государственной Думы III и IV созывов» (1909, 1913 рр.), «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1917 г.» [3, 43].

Книги та брошури «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1920, 1922 гг.», «Отчеты рабоче-крестьянского правительства Украины», «Эрде Д. Революция на Украине», праці Й. В. Сталіна (1920-х рр.), стенографічні звіти конференцій КП(б)У, бюлетені Всеукраїнських з'їздів КП(б)У, журнали «Летопись революции» (1924–1929 рр.), друковані праці вчених М. Ф. Сумцова, В. Я. Данилевського, «Наукові записки Харківського технологічного інституту імені В. І. Леніна» (1927–1929 рр.) розкривають умовну тему «1920-ті роки. Життя після Жовтневого перевороту».

Така ж умовна тема «1930-ті — 1940-ві роки. Передвоєнне життя» знайшла своє відтворення у збірці книг і брошур, таких як: «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», стенографічні звіти та резолюції XVI, XVII, XVIII з'їздів ВКП(б), праці Й. В. Сталіна, П. П. Постишева, твори українських письменників І. Ле, М. Сказбуша, П. Панча, Н. Забіли.

Для розкриття теми «Друга світова війна» у колекції музею існує дуже невеликий вибір літератури, а саме: «Накази Народного комісара оборони. 1942 р., 1943 р.», твори письменників О. М. Толстого, Б. Л. Горбатова, К. М. Симонова, М. П. Бажана, О. П. Довженка, драматургів О. Є. Корнійчука, М. Л. Кропивницького, поета М. Т. Рильського.

Книжкова продукція, датована 1950-ми рр., придатна для розкриття виставкової теми «1950-ті. Відбудова». Це такі книги та брошури, як: «Сообщение Государственного планового комитета СССР и Центрального статуправления СССР об итогах выполнения 4-го (первого послевоенного плана СССР на 1946–1950 гг.)», праці Й. В. Сталіна (1950 р.), «Труды Харьковского автомобильно-дорожного института» (1950 р.), «Бюллетень Украинского научно-исследовательского института растениеводства, селекции и генетики» (1958 р.), «Труды радиофизического факультета Харьковского ордена Трудового Красного Знамени государственного университета имени А. М. Горького»

(1959 р.), «Труды Украинского научно-исследовательского института растениеводства, селекции и генетики» (1959 р.), «Труды Харьковского политехнического института имени В. И. Ленина» (1959 р.), твори письменників І. А. Багмута, О. В. Донченка, І. Л. Муратова.

Експозиційну тему «1960-ті — 1980-ті роки. Подальший розвиток та державне будівництво» розкриває досить велика збірка книг і брошур, а саме: «За високу культуру землеробства» (1965 р.), «Миллионный» (про ХТЗ ім. Орджонікідзе, 1967 р.), «150 лет Харьковскому ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственному институту им. В. В. Докучаева» (1967 р.), «Труды института «Южгипроцемент» (1964 р.), «Труды УкрНИИ птицеводства» (1966 р.), «Материалы III Научно-практической конференции кафедр украинского института усовершенствования врачей» (1967 р.), «Труды УкрНИИгаза» (1967 р.), «Люди трудового подвига» (1967 р.), «XXII съезд Коммунистической партии СССР, бюллетени № 1–22» (1961 р.), «Бюллетень № 1 совместного заседания Совета Союза и Совета национальностей на седьмой сессии Верховного Совета СССР» (1965 р.), «СССР. Административно-территориальное деление союзних республік» (1965 р.), твори письменників І. О. Виргана, Л. В. Забашти (1960-ті рр.), книги з серії «История фабрик и заводов» (1975 р.), підручники з математики, російської мови, букварі (1970-ті рр.); твори Л. І. Брежнєва — «Малая земля», «Возрождение», «Целина» — на різних мовах світу; твори письменників І. А. Багмута, Р. Ф. Полонського, поета І. Л. Муратова (1970-ті рр.); матеріали XXVI з'їзду КПРС і КПУ; брошури та книги, присвячені 20-річчю засвоєння космічного простору (1981 р.); брошури, об'єднані тематично, «Из опыта работы комсомольських организаций предприятий и вузов г. Харькова» (1982 р.); монографії інституту проблем кріобіології та кріомедицини АН УРСР.

Книжкові видання 1990-х рр. утворюють у колекції Харківського історичного музею цікаву тематичну добірку, а саме: «Губернаторы и генерал-губернаторы» (1996 р.), «З історії української літератури XVII–XVIII ст.» (1999 р.), «Харків фармацевтичний» (1999 р.), «Харьковская епархия вечнозеленая ветвь Украинской Православной Церкви» (1999 р.), «Історія Харківської єпархії» (1999 р.), «Харківський колегіум» (1999 р.).

Обсяг тем, що розкриваються предметами з колекції «Книги, брошури», стає ще ширшим у 2000-ні рр. Для цього придатні такі книги і брошури, як: «Керівники митних установ Сло-

божанщини» (2000 р.), «Митниці Слобожанщини» (2000 р.), «55 лет со дня Победы» (2000 р.), «Закон України «Про вибори народних депутатів України» (2001 р.), «Фельдшерська школа: історія становлення та розвитку» (2001 р.), «ХТЗ — годы и люди» (2001 р.), «Харківське історико-філологічне товариство» (2002 р.) «Жизнь и деятельность немцев в Харькове (XIX–начало XX столетия)» (2004 р.), «Хто є хто на Харківщині. Видатні земляки. Випуск перший» (2004 р.), «Хто є хто на Харківщині. Видатні земляки. Випуск другий» (2005 р.), «Вища медична школа Харківщини в роки Великої Вітчизняної війни» (2005 р.), «Громадський природоохоронний рух в Україні розпочинався на Харківщині» (2005 р.), «Історія Харківського державного медичного університету. 200 років» (2005 р.), «500 влиятельных личностей. Харьков юбилейный» (2005 р.), «Харківщина мистецька: історія, традиції і сучасність. До 70-річчя Харківської організації Національної спілки художників України» (книга і альбом, 2008 р.), «Шляхами Васильківського: погляд через століття» (альбом-каталог, 2009 р.), «Православная энциклопедия Харьковщины» (2009 р.).

Дуже близькою до колекції книг та брошур є колекція **альбомів**. Вона налічує 1668 одиниць зберігання.

Досить вагомою часткою колекції альбомів є альбоми дореволюційного періоду. Всі вони так чи інакше розкривають велику експозиційну тему «Життя країни до Жовтневого перевороту». Вона підрозділяється на декілька маленьких тем. А саме: «Археологічне минуле краю» (альбоми — «Альбом выставки XII Археологического съезда в Харькове» 1903 р., «М. Ростовцев. Античная декоративная живопись на Юге России. Атлас. Табл. I–CXII.» 1913 р., «М. Ростовцев. Античная декоративная живопись на Юге России. Т. I. Описание и исследование памятников» 1914 р.); «Вітчизняна війна 1812 року» (альбоми — «Нашествие Наполеона. Отечественная война 1812 г.» 1911 р., «Отечественная война 1812 г. в русской живописи» 1962 р.); «Декабристи» (альбоми — «Альбом памяти декабристов» 1907 р., «Альбом из коллекции материалов о декабристах», видання початку XX ст., «Восстание декабристов в произведениях искусства» 1975 р.); «Кримська війна 1853–1856 рр.» (три альбоми «Портреты лиц, отличившихся заслугами в событиях 1853, 1854, 1855 и 1856 годов» 1857 р.); «Російсько-турецька війна 1877–1878 рр.» (альбоми — «Альбом портретов деятелей войны 1877–1878», «Картины войны 1877–1878 гг.» видання початку XX ст.);

«Українська старовина» (альбоми — «Каталог украинских древностей коллекции В. Тарновского» 1898 р., «Запорожцы» 1991 р., «З української старовини» 1991 р., «Скарби нашої пам'яті» 1993 р.); «Харків. 1861–1917 рр.» (альбоми — «Харьковское коммерческое училище императора Александра III» 1891 р., «Харьковская частная женская воскресная школа» 1895 р., «Выпуск студентов Технологического института» 1897 р., «Альбом к столетию Императорского Харьковского университета» 1905 р., «Харьковский земельный банк» 1906 р.); «Російсько-японська війна» (три альбоми «Русско-японская война» 1905 р.); «Жовтневий переворот, громадянська війна» (альбоми — «Азбука революции», «Жовтнева революція на Україні», «Солдаты революции», «Первая Конная»); «Харків у 1930-х рр.» (альбоми — «Харків будує» 1931 р., «Майдан ім. Дзержинського» 1932 р., «Второй выпуск Харьковского института инженеров транспорта 15 июня 1932 г.», «Украинская промышленная академия. 1933–1937», «Выпуск врачей 1-го Харьковского мединститута. 1933–1938»); «Україна. Харків. ІІ світова війна» (альбоми — «Великая Отечественная война 1942 г.», «Великая Отечественная война. 1943 г.», «Только документы», «Парад Победы», «Герои Великой Отечественной войны»); «Харків. 1950-ті — 1980-ті» (альбоми — «Наш родной Харьков» 1951 р., «Наш родной Харьков» 1952 р., «Харків сьогодні» 1960 р., «Харків» 1968 р., «Харьков» 1973 р., «Харьков: архитектура, памятники Харькова» 1986 р.); «Мистецтво України, Харківщини, Харкова» (альбоми — «Украинское народное творчество» 1912 р., «Український революційний плакат» 1933 р., «Офорты и автолитографии студентов графического факультета Харьковского государственного художественного института» 1951 р., «Українське образотворче мистецтво (Живопис, скульптура, графіка)» 1956 р., «Выставка работ харьковских художников Томенко, Мироненко и Вихтинского в Италии в г. Болонья» 1966 р., «Изобразительное искусство Харькова» 1978 р.).

Таким чином, колекції періодичної і книжкової продукції Харківського історичного музею можна використати у комплексному експозиційному показі для висвітлення різноманітної тематики з історії міста Харкова і загалом України.

Література

1. *Лисовский Н. М. Русская периодическая печать 1703–1894 гг.— Пг.: Изд. И. М. Лисовского, 1901.— 96 с.*
2. *Литературный процесс и русская журналистика конца XIX — нач. XX в.— М.: Наука, 1982.— 372 с.*
3. *Черепахов М. С., Фингерит Е. М. Русская периодическая печать (1895 — окт. 1917).— М.: Госполитиздат, 1957.— 351 с.*
4. *Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії.— Х.: Колорит, 2007.— 368 с.*
5. *Харьков и губерния на страницах газеты «Харьковские губернские ведомости». 1838–1917.— Харьков, 1993.— Вып. I. 1881–1891.— 123 с.*
6. *Средства массовой информации постсоветской России.— М.: Аспект Пресс, 2002.— 303 с.*
7. *Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года.— М.: Наука, 1976.— 232 с.*

КОЛЕКЦІЯ ФОТОДОКУМЕНТІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ РОБОТІ

Н. М. Іванова,
зав. сектором відділу науково-фондової роботи

Т. А. Горлова,
ст. науковий співробітник ХІМ

Музей — один з основних інститутів культури сучасного світу. Саме він є природним центром збереження культурного надбання і формування культури. Візитною карткою кожного музею є його зібрання. Колекція ХІМ налічує понад 250 тисяч одиниць зберігання. Найбільш чисельною є збірка фотодокументів (близько 80 тисяч примірників), що постійно поповнюється й активно використовується у виставково-експозиційній діяльності музею.

На основі кількісного та якісного аналізу колекції фотодокументів її можна умовно розділити на кілька груп: 1) фотодоку-

менти дорадянського періоду; 2) фото 1917–1940 рр.; 3) фото Другої світової війни та її складової — Великої Вітчизняної війни; 4) фотодокументи післявоєнних років та періоду відбудови радянського суспільства; 5) фотографії періоду незалежності України — з 1991 р. до сьогодення.

Найбільш цікавими і цінними в колекції є фотодокументи кінця XIX — початку XX ст., коли Харків перетворився на великий суспільно-політичний, економічний та культурний центр України і всієї Російської імперії. Це фото, що ілюструють дворянський та селянський побут, розвиток промисловості, торгівлі, банківської справи, культури, освіти.

Гордість колекції — чисельні авторські роботи харківських фотографів — художників (320 шт.). Ці фото відрізняються чіткістю зображення, високою якістю, оригінальними паспарту та фотографічною цінністю. Найбільш раннє фото колекції — фотопортрет харків'янки Надії Слатіної (1869 р.), зроблений у фотоательє Ю. К. Більдта (додаток 6, рис. 3)

У колекції представлені фотороботи 33 місцевих фотографів тих часів. Серед них О. М. Іваницький, В. С. Досекін, Ю. Є. Глентцнер, А. Занарді, А. Федецький [7; с. 17–18], М. Я. Лещінський та ін. У цих фотомитців знімалися такі видатні харків'яни, як офтальмолог Л. Л. Гіршман, фізіолог В. Я. Данилевський [2], хірург М. П. Трінклер (додаток 6, рис. 2), етнограф М. Ф. Сумцов, архітектор О. М. Бекетов, співак І. О. Алчевський [6; с. 7–9], художник Є. Г. Волошинов, актриса Є. П. Кадміна [6; с. 124], відомі російські діячі культури — письменник А. П. Чехов та композитор П. І. Чайковський.

Заслуговують уваги і фото, на яких зображені представники різних верств населення: учні, студенти, селяни, робітники, службовці, купці, військовослужбовці, представники церкви. Викликають інтерес фото аварії імператорського потягу поблизу станції Борки в 1888 р. (автор О. М. Іваницький).

Цікавими у зазначеній групі є також світлини старого Харкова, а саме: Миколаївська площа, церква Св. Миколая, вулиці Катеринославська, Сумська, Університетська, Благовіщенський базар, залізничний вокзал, церква на Сабуровій дачі, вулиця Рибна і електростанція під час повені (додаток 6, рис. 1) та багато інших.

До цього періоду відноситься досить велика (2174 шт.) підбірка фотографій Харківського жандармського управління, де зображені мешканці нашого міста, які займалися революційною

діяльністю і за це знаходилися на обліку в охоронному відділенні. Фото наклеєні на картки з відомостями про кожну особу, навіть з наданням їх антропометричних вимірів.

Можна виділити в цій групі і фотознімки з історії Першої світової війни.

Фото другої групи фіксують багато визначних подій, які стали переломними в історії країни. Завдяки фотожурналістиці, що набула розвитку у цей період, були закарбовані буремні події 1917 р.: Лютнева революція і Жовтневий переворот, громадянська війна та перші роки радянської влади в Україні, зокрема у Харкові. У колекції ХІМ є невелика кількість фото з цієї тематики. Найцікавіші з них — перші дні Лютневої революції у Харкові, штаб і загін махновців, учасники підпілля під час денікінщини, жертви денікінців, вступ Червоної Армії у Харків 1919 р., військові дії Червоної Армії на фронтах.

Але переважну частину цієї збірки складають фото учасників революційних подій 1917 р. у Харкові, учасників громадянської війни, видатних політичних діячів того періоду: Ф. А. Сергєєва (Артема) [3; с. 9], С. І. Покко, Б. П. Жадановського, П. А. Кіна, К. Й. Кіркижа, М. О. Руднєва [3; с. 252–254], О. Г. Скорохода, І. Г. Петровського тощо. І це не окремі фото, а цілі комплекси, що висвітлюють їх життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність.

Також у ті часи засобами масової інформації велася широкомасштабна пропаганда радянського образу життя, досягнень радянської науки і техніки. Пейзажна та портретна фотографії були відсунуті на другий план. Тому фото цього періоду відображають партійні з'їзди, зльоти трудівників, наради передовиків виробництва, пуск нових підприємств, народні свята, подвиги льотчиків, спортивні змагання, військову підготовку та буденне життя бійців Червоної Армії. Головними стали образи робітника періоду індустріалізації, колгоспника періоду колективізації і, нарешті, у 1930-ті — 1940-ві рр. домінантним став культ вождя [8; с. 121–124]. На музейних фото цього періоду ми бачимо будівництво ХТЗ та перші зразки його продукції, реконструкцію багатьох харківських підприємств, будівництво площі Дзержинського (зараз пл. Свободи) та Держпрому [3; с. 187], відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку [3; с. 182], виробничі процеси, ударні бригади, зльоти стахановців, партійні збори та партконференції, святкові демонстрації тощо. Серед особистих фото переважають фотопортрети вождів — В. І. Леніна і Й. В. Сталіна.

Фотомистецтво даного періоду було дуже заполітизоване і поступово перетворилося на інструмент маніпулювання масами, тому зображення на фото не завжди відповідали дійсності. Так, у страшні роки голоду в Україні на фото перед нами постають засіяні пшеницею поля, збирання багатого врожаю, щасливі обличчя колгоспників, достаток у селянських оселях.

Є у наявності в колекції і фотознімки, що ілюструють щасливе довоєнне дитинство, розвиток середньої та вищої освіти.

Великий масив фотоматеріалів належить до періоду Другої світової війни та Великої Вітчизняної війни. Фотодокументи музею висвітлюють майже усі значні події цього періоду: початок війни, бойові дії на всіх напрямках, період окупації міста, дії підпілля і партизанських загонів, визволення населених пунктів нашої країни та країн Європи.

Дуже багато в музеї особистих фотопортретів харків'ян, які воювали на фронтах, у партизанських загонах та підпіллі. Вони складають значну частину колекції. Серед них фото двічі Героїв Радянського Союзу З. К. Слюсаренка, А. К. Недбайла, Героїв Радянського Союзу В. П. Мирошниченка, В. В. Ісаєва, К. М. Курячого, П. М. Широніна, підпільників О. Г. Зубарєва, О. М. Щербака, І. І. Бакуліна, командирів партизанських загонів І. Г. Білоконя, Я. А. Брехунця, О. П. Камишана та ін.

Цікавим є пласт фотодокументів, що розповідають про життя Харкова під час окупації 1941–1943 рр. Серед них знімки, на яких зображене зруйноване місто: будівлі ХТЗ, заводів «Світло шахтаря», «Серп і молот», університету, Держпрому, бібліотеки ім. Короленка, залізничного вокзалу, міські вулиці та житлові будинки.

Крім того, в музеї зберігаються фото тих будівель, що не відновлялися після війни. Це перший у світі Палац піонерів, готель «Червоний», Пасаж, Південний вокзал, корпус першого мединституту [3; с.72].

Особливу воєнно-історичну та художню цінність мають фотознімки військових фотокореспондентів, які протягом чотирьох років війни фіксували все, що відбувалося на фронтах та в тилу [1; с. 82]. Музей зберігає оригінальні авторські фотографії двох відомих військових фотокореспондентів — Я. Рюмкіна (48 шт.) та Г. Самсонова (6 шт.). На них — буденне життя харків'ян у перші дні після визволення міста від німецько-фашистських загарбників та окремі епізоди воєнних подій у Західній Європі.

У другій половині 40-х рр.— 50-х рр. XX ст., після лихоліть війни, почалася відбудова народного господарства. Саме ця тема стала превалювати у вітчизняному фотомистецтві цього періоду і представлена у колекції знімками, присвяченими відновленню ХТЗ, ХПЗ, заводів «Серп і молот», електромонтажних виробів № 1, «Світло шахтаря», колгоспів і радгоспів, будівництву транспортних мереж. Відродженню економіки в ті часи здебільшого сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандистські заходи, що їх здійснював тодішній уряд, а саме «соціалістичне змагання» та різного роду «рухи передовиків і новаторів виробництва» [5; с. 331]. У сільському господарстві, наприклад, широко використовувалися приклади «передовиків» — голів колгоспів, бригадирів, ланкових, доярок та інших для доведення переваг колгоспного ладу. Це ж відбувалося і в промисловості.

Тому невипадково значну частину музейної збірки фото тих часів складають фотопортрети кращих робітників та бригад промислових підприємств, передових колгоспників, учасників освоєння цілинних земель, Героїв Соціалістичної Праці.

Не останнє місце серед фотодокументів перших післявоєнних років займають також фотографії, що відбивають розвиток культури, науки, освіти, спорту, показують повсякденне життя радянського народу.

Фото періоду відбудови радянського суспільства (це майже 30% від усієї кількості музейної колекції фотодокументів) охоплюють досить великий відрізок часу, майже три десятиріччя, і відрізняються різноманітністю тем, що характеризують усі сфери життя країни: економічну, суспільно-політичну, ідеологічну, культурну тощо.

Значною подією в житті країни і загалом усього світу стало освоєння космічного простору. У музейній колекції знайшли місце цікаві і різноманітні фотографії, що ілюструють цю тему.

Більша частина фотознімків показує історію розвитку Харкова й області, знаменні події в житті міста, діяльність промислових підприємств, медичних і навчальних закладів, колгоспів і радгоспів, закладів культури, суспільно-політичних організацій.

Є у фондах фотопортрети передовиків виробництва, ветеранів праці, партії, комсомолу, учасників Великої Вітчизняної війни, знатних мешканців міста. Серед них бригадири В. С. Плахотін і М. К. Саулов, доктор медичних наук Л. Т. Мала, голова колгоспу Г. С. Могильченко, ланкова К. Г. Твердохліб, академік

АН УРСР Б. О. Шубенко–Шубін, скульптор М. Ф. Овсянкін, селекціонер В. Я. Юр'єв та ін.

Чимало фото, присвячених зміцненню міжнародних зв'язків між країнами та містами-побратимами, боротьбі за мир, які відображали конференції та міжнародні фестивалі, обмін делегаціями, укладання угод між підприємствами, урочисті заходи з залученням іноземних громадян (вечори дружби, вечори-зустрічі тощо).

На фотографіях цього періоду зафіксована також і архітектура міста, але таких знімків не багато.

Здобуття Україною незалежності на початку 1990-х рр. позитивно вплинуло на розвиток вітчизняної фотожурналістики. Зник постійний радянський ідеологічний пресинг на фотомистецтво. У цих умовах головним стало висвітлення об'єктивного показу історичного розвитку держави, вивчення невідомих сторінок її історії та культури.

Фото, що відносяться до останньої групи, яскраво ілюструють розвиток Харківщини в роки незалежності України.

У музейній збірці багато фотодокументів, що розкривають такі теми: політична та громадська сфери, внутрішня та зовнішня торгівля, легка та харчова промисловість, освіта та наука, культура та спорт, транспортний комплекс, фармацевтичне виробництво і медицина, релігія і церква.

Значне місце посідають фото, пов'язані з діяльністю промислових підприємств Харківщини. Найбільш повно представлені в музейній колекції ЗАТ «Хлібозавод «Салтівський», АТЗТ корпорації «Бісквіт-Шоколад», ВАТ «Пивзавод «Рогань», ТОВ «Харківський м'ясокомбінат», АТ «Ефект», ЗАТ «Завод «Південкабель», Харківське державне авіаційне виробниче підприємство.

Зміни в соціальному житті та культурі, що відбуваються зараз в Україні, сприяють відродженню народних промислів та ремесел. До фондів стали надходити фотоматеріали народних майстрів з писанкарства, вишивки та різьблення по дереву.

Сучасність представлена також фотографіями про реконструкцію Південної залізниці, наземного транспорту тощо. Певний інтерес представлять знімки Збройних сил незалежної України.

Привертають увагу фотографії, присвячені вищим навчальним закладам Харкова: Університету повітряних сил ім. І. Кожедуба, НТУ «ХПІ», ХНУ ім. В. Н. Каразіна, інституту екології і соціального захисту, Харківському військовому університету;

закладам культури, а саме: Харківському державному академічному російському драматичному театру ім. О. С. Пушкіна, обласному театру музкомедії, планетарію, історичному музею.

Спортивне життя Харківщини представлене кількома комплексами фото видатних спортсменів-харків'ян: Катерини Сердюк, призерки XXVII Олімпійських ігор, Яни Клочкової, чотириразової олімпійської чемпіонки у комплексному плаванні, Антона Попова, чемпіона Європи з автомоделювання, Людмили Джигалової, дворазової олімпійської чемпіонки з легкої атлетики, Рустама Шаріпова, призера Олімпійських ігор 1996 р. зі спортивної гімнастики.

В останні роки колекція поповнилася фотографіями наших земляків, які пережили голод 1932–1933 рр., раніше це було неможливо.

До музейної збірки належать більше 19 тисяч знімків «Фотохроніки ТАРС», що друкувалися і випускалися комплектами до всіх видатних подій у житті радянського суспільства.

Всебічне вивчення колекції фотодокументів засвідчило, що основний масив становлять матеріали радянських часів. Найцікавіші фото належать до періоду кінця XIX — початку XX ст. Значну частку колекції складають комплекси, присвячені видатним особистостям Харківщини усіх часів і різних галузей: науки і освіти (М. Ф. Сумцов, М. П. Барабашов, Г. Ф. Проскура [4], М. М. Синельников, Х. Д. Алчевська, В. Я. Юр'єв), медицини (В. Я. Данилевський [2], Л. Л. Гіршман, М. П. Трінклер, В. П. Воробйов, М. С. Бокаріус, Л. Т. Мала), мистецтва і архітектури (С. І. Васильківський, О. М. Бекетов, М. С. Самокіш, Є. Г. Волошинов, Г. І. Мегмедов), театрального мистецтва і літератури (І. О. Мар'яненко, І. О. Алчевський, П. К. Саксаганський, Л. Курбас, П. А. Грабовський) тощо.

Дуже обмеженим є обсяг матеріалів періоду 1917–1918 рр., часів голоду 1932–1933 рр., політичних репресій 30–50-х рр. XX ст., а фото з тематики сільського господарства періоду незалежності практично відсутні. Але, незважаючи на це, сьогодні можна з упевненістю говорити про унікальну, найбільшу за чисельністю музейну збірку, яку можна використовувати в експозиційній роботі для ілюстрації майже всіх періодів історії нашого краю, показу суспільного, політичного, економічного та культурного життя Слобожанщини та країни в цілому.

Досить ефективним при побудові виставок, присвячених окремим постатям в історії України та Харківщини, є викори-

стання особистих фото. Саме такі фотознімки створюють у відвідувачів музею особливий емоційний стан, завдяки якому виникає почуття причетності до цих осіб та подій, пов'язаних із ними.

Слід зазначити, що певна кількість фотодокументів музейної колекції має не тільки історичне, а й художнє значення. Це стосується фотознімків кінця XIX — початку XX ст. та періоду Великої Вітчизняної війни, оскільки їх авторами є відомі фотографи, які зробили значний внесок у розвиток фотомистецтва. Такі фото є основою для оформлення колекційних експозицій, що висвітлюють діяльність відомих вітчизняних фотомитців.

Окрім цього, збірка фотографій є благодатним підґрунтям для створення слайд-шоу та фонових заповнень великих експозиційних площ і верхнього ярусу експозиції й фризів.

Література

1. *Антология Советской фотографии. 1941–1945. Т. 2.— М.: Планета, 1986.— С. 263.*
2. *Горлова Т. А. Матеріали Данилевського В. Я. в колекції фотодокументів Харківського історичного музею // Восьмі сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду. 12.04.2002.— Х., 2003.— С. 81–83.*
3. *Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова (Из истории города).— Харьков: Прапор, 1966.— С. 280.*
4. *Іванова Н. М. Матеріали академіка Проскури Г. Ф. в колекції фотодокументів XIM // Сьомі сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Історія та археологія Слобожанщини в музеях Харківщини». До 100-річчя відкриття Салтівської культури. 12.04.2001.— Х., 2002.— С. 91–94.*
5. *Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В. А. Смолія.— Т. 2.— К.: Україна, 1996.— С. 494.*
6. *Кеворкян К. Е. 100 знаменитих харків'ян.— Х.: Фактор, 2004.— С. 368.*
7. *Мирославский В. Искусство фотографии Альфреда Федецкого.— Харьков: Издательский дом «Фактор», 2009.— С. 128.*
8. *Трачун О. Й. Фотографія в Україні. 1839–2010.— Х.: Видавництво «САГА», 2010.— С. 216.*

ГРОШОВО-ПАПЕРОВІ ЗНАКИ В КОЛЕКЦІЇ ХІМ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ВИСТАВКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Н. В. Звержховська,
зав. відділу ХІМ

Колекція паперово-грошових знаків ХІМ налічує близько 2700 предметів, серед яких — грошові знаки, цінні папери, знаки поштової сплати, різноманітні фіскальні марки й паперові жетони, знаки сплати за проїзд, документи нормованого розподілу. Більшу частину її складають саме грошові знаки, які за правом обігу поділяють на загальнообов'язкові (випущені від імені держави) і необов'язкові (місцеві, приватні й госпрозрахункові). Останні народжуються в умовах порушеної грошової системи, зруйнованих господарських відносин, найбільша їх кількість припадає на періоди революцій, громадянської війни й перших років мирного будівництва (1917–1925 рр.).

Першими в Росії паперовими грошовими знаками були **асигнації**, які представлені у музейній збірці лише 5 примірниками: зразки 1769–1785 рр. відсутні, випуск 1786–1818 рр. репрезентують асигнація 1811 р. у 25 рублів, 1812 р. у 5 рублів та 1815 р. у 10 рублів, а випуск 1818–1843 рр.— фрагмент асигнації 1819 р. у 5 рублів та асигнація 1839 р. у 25 рублів. Знаки останнього періоду значно відрізнялися від своїх попередників: були виконані в стилі класицизму, відзначалися чіткістю зображення, досконалістю малюнків і містили зображення герба Російської імперії [4, с. 83].

Серед цих нечисельних зразків асигнаційного обігу в Росії один є фальшивим.

Історія свідчить: із появою грошей їх відразу ж почали підроблювати. Так, наприклад, давні мексиканці розрізали стручки какао, що були еквівалентом обміну на ринку, виймали звідти боби, які і являли цінність, а потім наповнювали стручки якою-небудь іншою речовиною, знову їх заклеювали і видавали за повноцінні. У XIX і XX ст. виробництвом фальшивих грошових знаків займалися вже окремі держави з метою розорити або економічно ослабити своїх зовнішніх ворогів. Так, перед уторгненням Наполеона до Росії за його наказом були випущені фальшиві асигнації, одна з яких — асигнація 1811 р. у 25 рублів (ДБЗ-1081) — потрапила й до нашої колекції.

У результаті реформи 1839–1843 рр. на зміну асигнаціям прийшли **державні кредитні білети**, про які музейна збірка

надає лише епізодичне уявлення. 1 рубль 1865 р. та 5 рублів 1861 р. представляють період 1843–1865 рр., а 25 рублів 1866 р. із вензелем Олександра II і портретом царя Олексія Михайловича (Романова) та 5 рублів 1894 р. із вензелем Олександра III ілюструють вплив так званого «російського» стилю в оформленні грошових знаків (парадні портрети російських історичних осіб, зображення імператорських вензелів, максимальне насичення декоративними деталями) [5, с. 52].

Реформа С. Ю. Вітте 1895–1897 рр. упровадила в Росії грошову систему золотого монометалізму. Державний кредитний білет 1898 р. вартістю 5 рублів представляє грошові знаки перших пореформених років, текст на яких засвідчував їх розмін на золоту монету. Подальше оформлення державних кредитних білетів зазнало суттєвих змін під впливом стилю модерн, що склався на зламі XIX–XX ст., зображення на них нерідко перевершували складністю й витонченістю малюнки та гравюри кращих художників [5, с. 70]. У нашій колекції представлені всі номінали так званих «романівських» кредитних білетів: 1 рубль зразка 1898 р., 3 рублі зразка 1905 р., 5 і 10 рублів зразка 1909 р., 25 рублів зразка 1909 р. із портретом Олександра III, 50 рублів зразка 1899 р. із портретом Миколи I, 100 рублів зразка 1910 р. із портретом Катерини II, 500 рублів зразка 1912 р. із портретом Петра I. Вони були в обігу до 1922 р., випускалися в різні роки, а малюнок і дату мали постійні для даного типу. Переважна кількість цих грошових знаків у колекції музею відноситься до останнього періоду перебування в обігу банкнот такого типу, про що свідчить підпис керуючого Державним банком І. Шипова на них.

З початком **Першої світової війни** виникла розмінна криза, яку ілюструють марки-гроші номіналами 1 і 2 копійки (з наддруками цифр — другий тип) та номіналами 3, 10, 15 і 20 копійок (перший тип), що були випущені за малюнками поштових марок 1913 р., присвячених ювілею дому Романових, казначейські знаки вартістю 1, 2, 3, 5 і 50 копійок із малюнками герба Росії та 1-рублеві кредитні білети зразка 1898 р. зі спрощеним оформленням (лише номер серії, без індивідуального номера знака).

Гроші Тимчасового уряду представлені в колекції державними кредитними білетами вартістю 250 рублів («зелені», із зображенням двоголового орла без атрибутів царської влади) та 1000 рублів («думські», із зображенням Державної думи),

5-рублевими кредитними білетами зразка 1909 р. зі спрощеним оформленням, казначейськими знаками номіналом 20 і 40 рублів («керенками») та марками-грошима вартістю 1, 2 та 3 копійки (без герба Російської імперії на звороті).

Революції та громадянська війна розірвали країну на частки, що відокремилися одна від одної як політично, так і економічно через військові дії, розвал транспорту і зв'язку. Завезення грошей із центру припинилося, і грошовий голод на місцях призводив до появи різноманітних місцевих грошових емісій. Лише на території, що контролювалася Урядом РСФРР, постійно зберігалися в обігу грошові знаки, визнані радянською центральною владою, але й вони часто доповнювалися серіями розмінних грошей, випущених місцевими органами. На інших територіях панував грошовий хаос, викликаний частою зміною грошових знаків, що випускалися тимчасовими владами. Більшість урядів, уважаючи головною ознакою влади право на випуск грошей, намагалися емітувати власні грошові знаки. Усього на території охопленої війною Росії в ті роки було близько 2200 видів грошей різного походження та найменування. У музейній збірці грошових знаків цього періоду можна виділити такі групи:

- випуски місцевих відділень і контор Державного банку: Архангельського, Оренбурзького, Благовіщенського, Владивостоцького, Єлисаветградського, Єкатеринодарського, Ташкентського, Асхабадського, Закаспійського, Кисловодського, Єреванського, Катеринбурзького, Ростовського-на-Дону тощо;
- випуски органів місцевого самоврядування: розмінні білети Могильовської губернії, тимчасові кредитні білети Царицинського міського самоврядування, Бакинської міської управи, ради Бакинського міського господарства, розмінні знаки Ради народних комісарів Терської Республіки 1918 р., знаки Крайового виконавчого комітету рад Північного Кавказу, бони Закавказького комісаріату 1918 р., бони Сочинського міського управління, розмінні знаки Мінераловодського міського самоврядування, П'ятигорської міської управи, П'ятигорської повітової ради, знаки Батумської скарбниці та ін.;
- випуски місцевих і білогвардійських урядів: 5% короткотермінові зобов'язання Тимчасового уряду Північної області (м. Архангельськ), грошові знаки Північно-Західної

Добровольчої армії (генерал від інфантерії Юденич), білети Державного казначейства Головного командування Збройних сил Півдня Росії (Денікін), короткотермінові зобов'язання Державної скарбниці (Колчак), грошові знаки Кримського крайового уряду, зобов'язання Кубанського крайового уряду, «асхабадські бони» Закаспійського уряду, казначейські знаки Сибірського тимчасового уряду, бони Читинського відділення Держбанку (отаман Семенов);

- грошові знаки національних новоутворень: Грузинської, Вірменської, Азербайджанської республік, Північно-Кавказької СРР, Федеративної СРР Закавказзя, тимчасові кредитні білети Туркестанського краю, кредитні білети Далекосхідної республіки;
- випуски великих товариств і установ: позикові білети товариства Владикавказької залізниці, бони Російсько-Азіатського банку (м. Харбін), авансові картки Амурської обласної кредитної спілки, купони товариства Киштимських гірничих заводів, тимчасові грошові знаки Краматорського металургійного товариства тощо.

Грошовий голод склався і **на Україні**, і українському уряду довелося приступити до запровадження своєї власної валюти. У 1917–1920 рр. на Україні в обіг були випущені 24 види грошових знаків, 21 з яких у різній кількості представлені в музейній колекції.

Першою українською банкнотою став державний кредитовий білет УНР «100 карбованців», який з'явився 5 січня 1918 р. Створив цю купюру Г. Нарбут. Цікаво, що тризуб, зображений на її лицевому боці, оголосили Державним гербом України лише через 54 дні після його появи, 1 березня 1918 р. Крім тризуба (з хрестом, а не класичний варіант), на першому грошовому знаку бачимо лук-арбалет (герб міста Києва) і рослинний орнамент, що прикрашає лицевий і зворотний боки купюри. У центрі купюри — восьмигранний картуш, у якому знову тризуб із хрестом і текст. Під картушем літери «Г. Н.» — Георгій Нарбут. На звороті номінал «Сто карбованців» написано російською, польською і єврейською мовами. На всіх купюрах позначена одна серія — АД і один номер — 185. Випускали ці гроші без водяного знака, на звичайному папері, тому в обігу з'явилося чимало фальшивих банкнот, що були досить високої якості. Основна відмінність підроблених банкнот полягала в тому, що підписи і серія були надруковані брунатною фарбою (на справжніх —

чорного кольору). У народі ці купюри прозвали «горпинками» (через орнамент, який традиційно вишивали на фартушках жіночого одягу — горпинках), «кульженками» (за прізвищем власника друкарні, де їх друкували) або «яєчнею» (через загальний яскраво-жовтий тон). Більшість із них надруковані способом «тетбеш» (з переверненою орієнтацією лицевого і зворотного боків). Зараз ці паперові гроші — пам'ятки минулих історичних подій на Україні — дуже рідкісні. Ця купюра є шедевром нової української графіки за використанням традиційних форм, фундаментальністю їх модернізації, багатством сюжетного ряду [13].

Емісії Центральної Ради відображені в музейній збірці знаками Державної Скарбниці «25 карбованців» та «50 карбованців», прозваними в народі «лопатками» (на них зображений селянин, який спирається на лопату), та паперовими розмінними грошима вартістю 10, 20, 30, 40 і 50 шагів (у народі — «метелики» — за маленький розмір).

Із серії 3,6-процентних облігацій внутрішньої позики з назвою «Білет Державної Скарбниці», що були замовлені Центральною Радою в Німеччині за ескізом малюнка Г. Нарбута, а в обіг потрапили при гетьмані П. П. Скоропадському, у колекції ХІМ є тільки один білет вартістю 200 гривень із трьома купонами і два купони окремо: вартістю 1 гривня 80 шагів (від білета на 100 гривень) і 3 гривні 60 шагів (від білета на 200 гривень). Облігації друкувалися з купонами: 4 — з одного і 4 — з другого боку. Купони розгортались, як крила в аероплана, через що ці знаки одержали в народі назву «аероплани». Ще їх називали «серії». Спочатку вони були введені як цінні папери, але через нестачу купюр в обігу облігації й окремі купони стали використовуватися як гроші [9, с. 162].

Повністю представлені в музейній збірці всі інші грошові знаки, що були випущені за гетьмана: кредитові білети 2, 10, 100, 500 гривень (замовлені ще Центральною Радою в Німеччині, три останні — за ескізом Г. Нарбута); 1000 та 2000 гривень уже з назвою емітента «Українська Держава» — так за гетьмана звалася Україна.

Зберігаються в колекції й примірники грошових знаків, які випускалися Директорією:

- розмінний знак «5 гривень» (були надруковані в Станіславі (нині Івано-Франківськ), складені з окремих елементів кліше, виготовлених раніше; друкувалися поспіхом,

тому зустрічаються з помилкою: у слові «гривень» пропущено літеру «р» («гивень»); зараз це дуже рідкісні паперові знаки) [9, с. 174];
- знаки Державної Скарбниці номіналом 10, 25, 100, 250, 1000 карбованців (три останні виготовлені з кліше, які були заготовлені ще при гетьмані).

«100 карбованців» друкувалися в Кам'янці-Подільському за ескізом художника Г. Нарбута. На лицевому боці на алонжі (біле поле) — конгрівна (тиснена) печатка із зображенням Богдана Хмельницького, через що в народі прозвані «богданівками» [9, с. 175].

Купюри в 1000 карбованців (ескіз Григорія Золотова) є одним із найкращих грошових знаків. Вони виконані в стилі українського бароко. На звороті — дві жіночі постаті, між ними тризуб і цифра «1000». Зліва — в руці чоловіка гетьманська булава, справа — в руці жінки ріг достатку. Від булави пішла назва купюр — «гетьманки» [6, с. 164].

Серед міських випусків України представлені розмінні білети міста Житомира, Могилева-Подільського, Одеси, Єлісаветградського відділення Державного (Народного) банку, бони Кам'янець-Подільської міської управи, бона або дрібний грошовий знак міста Проскурова.

У 1917–1924 рр. гроші на місцях випускалися багатьма організаціями, підприємствами і навіть приватними особами. Так, у Харкові випускали гроші близько 80 організацій. Було вироблено більше 400 різних номіналів і їх різновидів. В основному вони мали обіг у внутрішньому колі, бо у цих об'єднань були свої розподільники, магазини, їдальні, кафе, майстерні, дитячі садки тощо [1; 2, с. 167–175]. Але деякі гроші використовувалися різними організаціями і навіть мешканцями міста. На жаль, у колекції грошово-паперових знаків ХІМ ці **харківські місцеві гроші** представлені лише частково: чеки Харківської ощадно-позичкової спілки «Автокредит», талони Харківської споживчої спілки, чеки Харківської губернської спілки споживчих товариств, ордери в касу студентського кооперативу при Харківському технологічному інституті, чеки виконбюро профосередку економічного відділення Технологічного інституту, товарні марки робітничого кооперативу «Пищевкус», бони заводу «Електросила», чеки гарнізонного червоноармійського клубу «Грядущее», чеки Центрального партійного клубу, клубу кооперативних службовців, ордери «Донбасторгу» (додаток 5, рис. 3).

На зміну грошовим знакам дореволюційних зразків прийшли **радянські гроші**. Процеси грошового обігу в РСФРР, а потім і в СРСР досить повно представлені в музейній збірці:

- грошові знаки РСФРР: гроші спрощеного зразка у 1, 2, 3, а потім 5 та 50 рублів зразка 1919 р., державні кредитні білети зразка 1918 р. (п'ятаковки), розрахункові знаки номіналом 15, 30 та 60 рублів, «радзнаки» всіх номіналів — від 100 до 100000 рублів, термінові безвідсоткові зобов'язання РСФРР 1921 р. вартістю 1, 5 та 10 млн рублів;
- грошові знаки реформи 1922–1924 рр.: усі 10 номіналів «Державних грошових знаків РСФРР 1922 р.» — від 1 до 1000 рублів, грошові знаки типу гербових марок усіх номіналів (1, 3, 5, 10, 25 і 50 рублів), знаки зразка 1923 р. від 50 копійок до 5000 рублів, «Державні грошові знаки СРСР» номіналом 10000 та 15000 рублів, банківські білети Державного Банку РСФРР вартістю 1 та 10 червонців (перший стійкий радянський грошовий знак), казначейський білет СРСР 1924 р. вартістю 1 рубль золотом, розмінні бони у 1, 2, 3 і 5 копійок;
- грошові знаки СРСР: казначейські білети зразка 1925 р., 1934 р. та 1938 р., білети Державного банку СРСР зразка 1926–1928 рр. та 1937 р. (червінці), казначейські білети та білети Державного банку СРСР зразка 1947 р., 1961 р. та 1991 р.

Після розпаду Радянського Союзу колишні республіки, що стали суверенними державами, у складних умовах економічної дестабілізації шукали виходу з кризи і засоби захисту свого споживчого ринку. Один із перших заходів — зміцнення своїх фінансів шляхом випуску власної валюти [9, с. 189]. Музейна колекція дає можливість проілюструвати етапи випуску Україною своїх грошей:

1) картки споживача («споживчі купони», «купони-листи») на суму 20, 50, 75, 100 та 200 рублів.

З 3 листопада 1990 р. в усіх закладах, підприємствах, організаціях разом із зарплатою в радянських рублях почали видавати картки споживача (листи з купонами). При покупці товару необхідно було платити рублями і давати на таку ж суму купони, які відрізувалися від листа.

2) купони-карбованці багаторазового користування, по суті — тимчасові гроші, усіх номіналів.

Уведені з 1 січня 1992 р. на зміну «купонам-листам». Перші купони-карбованці номіналами в 1, 3, 5, 10, 25, 50 і 100 карбо-

ванців із датою «1991 рік» були без нумерації та інших захисних ознак, мали однакові малюнки і відрізнялися лише номіналом і кольором. Галопуюча інфляція призвела до постійного збільшення номіналу цих грошових знаків. У травні 1995 р. в обіг надійшли купюри в 1 млн карбованців [9, с. 190–191].

3) банкноти України вартістю 1, 2, 5 і 10 гривень.

З 2 вересня 1996 р. в Україні була введена нова валюта номіналами в 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 гривень.

Знайшли своє місце в колекції ХІМ і окремі зразки паперових грошових **знаків інших держав**: Австро-Угорщини (1912–1917 рр.), Сербії (1941–1943 рр.), Чехословацької Республіки, Польщі (1919, 1940–1944 рр.), Румунії, Угорщини, Німеччини (1904–1942 рр.). Серед останніх — свідки інфляції німецької марки під час Першої світової війни (купюри в 2 млн та 10 млн марок, купюра номіналом 1000 марок із наддруком «1 миллиард марок»), спеціальний грошовий знак для внутрішнього користування (грошовий купон вартістю 3 рейхсмарки для карних та політичних в'язнів-німців концтабору Бухенвальд), окупаційні грошові знаки для України — українські карбованці (м. Рівне, 1942 р.).

Представлені в групі «Грошово-паперові знаки» також і зразки різноманітних **цінних паперів**:

- облігації (білети) внутрішніх виграшних позик 1865, 1866, 1905, 1914 рр., білети Державного казначейства 1915 р., свідоцтва на державну ренту, облігації Державної військової короткотермінової позики 1915, 1916 рр., білети Державної внутрішньої виграшної позики 1917 р., облігації «Позики свободи», купони до них;
- закладні листи Московського, Полтавського, Державного дворянського, Харківського земельних банків;
- векселі осіб та зразки вексельних паперів;
- облігації державних внутрішніх позик СРСР: хлібних позик 1922 р. і 1923 р., Всесоюзної позики пропаганди науки і техніки, позики робітничих пропозицій, позики пропозицій із реалізації шести умов перемоги, позики ідей, позики укріплення оборони СРСР, позики відбудови і розвитку народного господарства СРСР тощо;
- білети лотерей: благодійної 1891 р., студентських, Всесоюзної авто-мото-велолотереї Автодору, Осоавіахіму, грошово-речових (додаток 5, рис. 1).

До колекції грошово-паперових знаків уходять і знаки поштової сплати (поштові марки і конверти), які можна вважати своє-

рідними паперовими монетами одноразового використання з точно визначеним призначенням [14, с. 133]. Вони в більшості своїй присвячені видатним особам або подіям: освоєнню космосу, ювілеям історичних подій, з'їздам, фестивалям тощо.

Представлені в нашій збірці й марки, що є знаками різноманітних видів сплат, окрім поштових: сплати податків, проїзду через мости, «расплаты за проеханное расстояние», збору з возів, «за осмотр весового мяса», «за осмотр туш поросят», сплати місцевих, курортних, залізничних, паспортних та сезонних зборів, канцелярських і судових мит, членських внесків тощо.

Певна кількість марок та паперових жетонів 1910–1930-х рр. є свідченнями благодійних пожертвувань: для бідних, поранених, полонених, біженців, георгіївських кавалерів, дітей та сиріт воїнів, на користь родин воїнів, на користь лікарням, на теплі речі для Добровольчої армії, для допомоги голодуючим, на боротьбу з туберкульозом, на допомогу дітям політв'язнів, для будівництва підводного човна «Воинствующий безбожник», на користь повітряному флоту, у фонд моторизації Червоної армії та ін. (додаток 5, рис. 2).

Знайшли своє відображення в колекції і знаки сплати за проїзд у міському транспорті: «Сдача 2 коп., которая принимается при уплате за проезд на трамвае» Бельгійського товариства Ростовського-на-Дону трамвая; марки, що обмінювалися на квиток під час проїзду в трамваї; квитки на харківський трамвай 1902 р.; разові та місячні проїзні квитки 1990–2000-х рр.

Є в групі «Грошово-паперові знаки» також деякі документи нормованого розподілу різних часів: марки на продаж тютюну (дореволюційні), талон на отримання 2000 грамів молока, дитячі хлібопродуктові картки 1920 р., прикріпний талон на хліб на січень 1948 р., службова продовольча картка на січень 1948 р., лімітні книжки для промтоварних магазинів і ресторанів 1945–1946 рр.

Як бачимо, колекція грошово-паперових знаків ХІМ є доволі різноманітною і цікавою. Вона потребує подальшого докладного вивчення, але вже й зараз може і повинна якнайповніше використовуватися в експозиційній практиці музею. Грошові знаки і бони (паперові гроші, що вийшли з обігу, та цінні папери, що перебували в обігу разом із грішми) не тільки відбивають історію грошового обігу, а й передають характер конкретної епохи. Зовнішнє оформлення їх відображає культурні традиції

і мистецькі смаки суспільства, за змінами окремих компонентів оформлення можна простежити суттєві зміни в політичному й економічному житті суспільства. Так, наприклад, початок історії українських паперових державних грошей збігся в часі з періодом національного і культурного відродження України, тому в українських державних емісіях закономірно відображено прагнення народу мати свою державність, суверенітет, соборність своїх земель. Гроші повинні були об'єднати суспільство, тому на них з'явилися емблеми, що мали відношення до загальнонаціональних символів, під якими йшла боротьба за національне відродження [3, с. 24].

Крім суто історичної цінності, грошові знаки і бони представляють значний інтерес у художньому відношенні. Яскравий приклад цього — купюри, виконані за ескізами Г. Нарбута. Вони є витворами мистецтва світового рівня, символом художньої, духовної творчості українського народу та відомі далеко за межами України. У цих грошових знаках сконцентровані досягнення графічного мистецтва, малюнка і орнаменту, досягнення науки і техніки відповідного періоду.

Література

1. *Абросимов М. В. Очерки истории бумажных денег Харькова (каталог).— Харьков, 1994.*
2. *Бумажные деньги, ходившие на Украине (каталог XX ст.).— Чернигов, 1991.*
3. *Дмитриенко М. Бумажные деньги в историческом контексте // Рябченко Б. П. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–1994 гг.).— К., 1995.— С. 8–32.*
4. *Зубко А. Найдавніші паперові гроші на терені Русі-України // Українська нумізматика і боністика.— 1999.— № 1.— С. 78–86.*
5. *Малышев А. И., Таранков В. И., Смиренный И. Н. Бумажные денежные знаки России и СССР.— М.: Финансы и статистика, 1991.— 496 с.*
6. *Марковецька Г. М., Марковецький М. Ю. Історія грошей і банківництва: Навчальний посібник.— Тернопіль: ТНЕУ, 2009.— 412 с.*
7. *Русский рубль: Два века истории. XIX–XX вв.— М.: Прогресс-Академия, 1994.— 336 с.*

8. *Рябченко Б. П. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–1994 гг.).— К., 1995.— 672 с.*
9. *Тхоржевський Р. Й. Нариси історії грошей в Україні.— Тернопіль, 1999.— 238 с.*
10. *Тхоржевський Р. Й. Національні паперові гроші України. 1918–1920 рр.— Донецьк, 1992.*
11. *Тхоржевський Р. Й. Паперові гроші України 1917–1920 років (Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія) // Вісник НБУ.— 1996.— № 4.— С. 81–89.*
12. *Тхоржевський Р. Й. Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917–1925 рр.): автореф. дис.— К., 1995.— 46 с.*
13. *Харитонов Д. 100 карбованців 1917 року — перша українська банкнота // Нумізматика і фалеристика.— 2005.— № 2.— С. 5–6.*
14. *Щелоков А. Свидетели истории.— М.: Молодая гвардия, 1987.— 191 с.*

ПОШТОВІ ЛИСТІВКИ В КОЛЕКЦІЇ ХІМ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ РОБОТІ

В. В. Буличова,
зав. відділу науково-фондової роботи ХІМ

Незважаючи на те, що в світі обертається безліч листівок і вони є в кожному домі, досі існує думка, що листівки не варті уваги професійних істориків та мистецтвознавців. На таку думку не можна зголоситися, тому що, на наш погляд, листівки несуть у собі безліч різноманітної інформації.

Оскільки на сучасному пострадянському просторі досліджень стосовно цих предметів представлено надто мало, актуальність даної статті стає доволі значною.

Листівка є спеціальним друкованим виданням з обсягом 1–2 сторінки, один бік якої почасти ілюстрований (малюнок, репродукція, колаж або фотографія), другий бік використовується для листа, тексту запрошення, поздоровлення або містить

анотацію до зображення. Спершу листівка називалася відкритий лист — особливий вид поштової картки для відкритого листа, такого, що пересилався без конверта. Листівки були найдешевшим видом поштового відправлення, завдяки чому отримали міжнародне розповсюдження і стали предметом колекціонування, так званої філокартії, що займається вивченням та систематизацією листівок.

Історія становлення поштових листівок зазнала поразок та злетів. Перша поштова картка була випущена в Австро-Угорщині 1 жовтня 1869 р., після чого ідея листівки розповсюдилася в інших країнах. У Росії листівка з'явилася в 1872 р., перші ж радянські листівки датуються листопадом 1917 р. У 1878 р. на Всесвітньому поштовому конгресі в Парижі був прийнятий міжнародний стандарт листівки: 9х14 см, який був змінений в 1925 р. на інший — 10,5х14,8 см. Спочатку зворотний бік листівки призначався тільки для адреси, а з 1904 р. частина зворотного боку ліворуч була відведена для короткого листа.

Листівки виготовлялися технікою фототипії, що є безрастровим способом плаского друку півтонових ілюстрацій за допомогою друкарської форми — скляної або металевої пластини з чутливим до світла шаром желатину, на який із негатива копіювалося зображення. Фототипія використовувалася для відтворення з високою точністю складних художніх оригіналів (малюнків олівцем, фотографій, творів масляного та акварельного живопису тощо), а також для ілюстрування видань, що випускаються невеликими накладами, але потребують великої точності відтворення ілюстрацій. Завдяки можливостям фототипії ілюстровані листівки як різновид поліграфічних художніх видань розподіляються на художні (репродукційні та оригінальні) та документальні (фотолистівки).

У Харківському історичному музеї кількість предметів колекції «Поштові листівки» сягає 7000 одиниць. Хронологічні рамки колекції становлять період із 80-х рр. XIX ст. і до сьогодення. За датами виготовлення листівки розподіляються на ті, що виготовлені до 1917 р., радянські листівки та листівки часу незалежної України. За часи існування листівки випускалися як окремими екземплярами, так і у складі наборів.

У розмаїтті типів листівок виділяються листівки вітальні, інформаційно-пізнавальні, агітаційні, рекламні та сувенірні. Тематика відеоряду листівок відображає географію, історію, етнографію, різноманітні види мистецтва, техніку, спорт, порт-

ретні зображення тощо. Через часткову повторюваність тематики вважаємо за доцільне давати характеристику листівок, що відносяться до споріднених тем, без прив'язки до конкретних історичних періодів.

Значну частину колекції представляють видові листівки із зображенням міст Російської імперії та СРСР, у тому числі види Харкова та Харківської губернії. Жанрово листівки представляють міський пейзаж, архітектуру, скульптуру тощо. Першими видовими листівками Харкова в колекції ХІМ уважаються листівки, надруковані Харківським видавництвом Адольфа Дарре (вул. Рибна, 28) (додаток 2, рис. 4–5).

Аналізуючи склад колекції поштових листівок, випущених до 1917 р., приходимо до висновку, що поряд із найбільш популярними листівками з репродукціями робіт таких відомих художників, як С. Васильківський, І. Айвазовський, Ю. Рєпін, М. Самокиш, Г. Семирадський, К. Трутовський, К. Маковський, М. Пимоненко та інші, зберігаються листівки, ілюстровані роботами художників, творчість яких сьогодні маловідома, наприклад Є. Котарбінський, Є. Бьом, І. Білібін.

У дореволюційний період «Акціонерним товариством Гранберг у Стокгольмі» була випущена серія «Типы і виды Малороссии». Значна частина найменувань цієї серії зберігається в колекції музею.

Серед листівок, що входять до складу колекції музею, зберігається добірка листівок із символіки, що зображує герби міст та губерній Росії, родові дворянські герби, російські й радянські прапори, державні нагороди СРСР і прапори іноземних держав.

Статистичні дані розвитку дореволюційного суспільства відбилися у серії листівок з інформацією щодо аграрного питання, освіти, потреб населення та фінансових питань, надрукованих з «Атласа диаграмм по экономическим вопросам».

Розвиток армії та флоту, підкорення нових земель можна проілюструвати матеріалами, що відображають експедицію ст. лейтенанта Г. Я. Сєдова до Північного полюсу (фото Я. П. Решетняка), а також набором листівок «У полюсов Земли» з автографами полярників тощо.

Частина листівок характеризує розвиток медицини та діяльність Харківського відділення Ліги боротьби з туберкульозом.

Тема боротьби із самодержавством простежується в колекції музею, починаючи з грудневого повстання 1825 р. (портретні

зображення декабристів, у тому числі серія з 16 листівок, що були надруковані у фототипії К. Фішера в Москві). Цю тему продовжують листівки, що відображають революційний рух народних мас, виступи в армії та на флоті в роки революції 1905–1907 рр. (фотозображення з процесу лейтенанта П. П. Шмідта, процесія на похоронах М. Баумана). Харків у період Лютневої буржуазної революції 1917 р. відображають фотолистівки з роботами харківського фотографа Ф. І. Целава). Події Жовтневого перевороту 1917 р. відображені наборами листівок «Великий Жовтень у творах українських радянських художників» та «Из истории русской революционной открытки». До цієї тематики відноситься також добірка листівок сатиричної спрямованості — зображення представників політичних партій, які існували на початку XX ст.

Військова тематика представлена в колекції музею окремими листівками та наборами, що висвітлюють події Вітчизняної війни 1812 р. (портретне зображення Наполеона, набір «Поле Бородинской славы»). І Світова війна 1914–1917 рр.— сюжетними фотозображеннями, що ілюструють події на Західному фронті. Громадянську війну на території України у 1917–1920 рр. можна ілюструвати як фотолистівками: військовий парад у Харкові у 1919 р., похорон жертв австрійсько-германської окупації на Миколаївській площі в Харкові у 1919 р., так і набором «Герои борьбы за власть Советов на Украине». Події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. залишили слід у колекції музею листівками «Слава Сталінським соколам!», «Смерть немецким оккупантам!» і листівками з портретними зображеннями учасників Великої Вітчизняної війни тощо.

Період 20-х — 30-х рр. характеризується в колекції численними листівками з портретним зображенням політичних діячів, лідерів більшовицької партії, насамперед В. І. Леніна, листівками, що закликають до допомоги інвалідам Громадянської війни («Я защищал тебя, ты должен мне помочь!»), листівками, випущеними Катеринославською радою захисту дітей, яка займалася зібранням коштів для боротьби з голодом 20-х рр. XX ст., та листівками, що ілюструють будівництво на території СРСР (серія листівок про будівництво Дніпрогесу, серія видових зображень Харкова з журналу «СССР на стройке»).

Події повоєнного періоду в історії СРСР характеризуються активним політичним життям. До цього часу відносяться листівки, присвячені з'їздам партії, агітаційні листівки до виборів

у Верховну Раду України 1947 р. Участь СРСР у боротьбі за мир означилася серією листівок, випущених до Всесвітніх фестивалів молоді та студентів. На цей час приходяться 30-ти та 40-річні ювілеї Жовтневого перевороту, до святкування яких були надруковані набори «Россия в трёх революциях», «Документы Октября», «Советский политический плакат», «Голос Авроры». Ювілеї комсомольської та піонерської організацій відзначалися репродукціями плакатів з історії комсомолу та набором «Законы юных пионеров».

1961 р. став відправною точкою в освоєнні людиною космічного простору. У колекції листівок ХІМ зберігаються портретні зображення перших космонавтів СРСР, у тому числі Ю. О. Гагаріна, з автографами, набори репродукцій «Человек в космосе», «Звёздные пути» за оригінальними творами космонавта О. Леонова та листівки, присвячені спільному польоту радянських та американських космонавтів на космічній станції «Союз-Аполлон».

Значна частина колекції присвячена святам, які існували в Російській імперії — Новому року, Різдву, дню ангела, св. Пасхи, та державним святам СРСР — святу Великого Жовтня, Дню Радянської Армії та Військово-Морського флоту, Міжнародному жіночому дню 8 березня, Першотравню, Дню Перемоги, Новому року. У колекції також зберігаються численні листівки-запрошення на свято новорічної ялинки і різноманітні листівки з дитячою тематикою.

Листівки рекламного характеру, що входять до колекції музею, представлені листівками «Мой хозяин пьет только кофе «Эйнем» (період Російської імперії) та «Покупайте всё это у Госпромцвета» (радянський період).

На сьогодні колекція продовжує поповнюватися, у тому числі листівками із зображенням української державної символіки часів незалежної України.

Підсумовуючи огляд колекції поштових листівок, приходимо до висновку, що дані предмети відіграють значну роль у популяризації творів образотворчого мистецтва, що експонуються в музеях і на виставках. Листівки із зображенням історичних, географічних, архітектурних та інших об'єктів, пам'ятників матеріальної культури тощо з часом набувають характеру документальних джерел та активно використовуються при створенні експозицій та виставок із різноманітної тематики.

ЗІБРАННЯ ПРЕДМЕТІВ НУМІЗМАТИКИ ТА ФАЛЕРИСТИКИ У ФОНДАХ ХІМ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЇХ У ПРАКТИЦІ МУЗЕЙНОЇ РОБОТИ

В. В. Буличова,
зав. відділу науково-фондової роботи ХІМ

Г. В. Пашкова,
ст. науковий співробітник ХІМ

Як свідчить тлумачний словник російської мови, нумізматика — це наука, яка займається вивченням монет, грошових зливків, медалей, вивчає історію грошового обігу і є також колекціонуванням предметів вивчення [4].

Музейна **колекція нумізматики** налічує майже 25000 монет, відображає економічний розвиток і товарно-грошовий обіг майже 50 країн світу. Серед них представлені країни Європи, Америки, Близького Сходу та Північної Африки, а також країни Південно-Азіатського басейну. Значна кількість монет відображає грошову систему на території СРСР та після його розпаду — на пострадянському просторі. Хронологічно колекція охоплює період від стародавнього світу (монети античності) до сучасної історії, яка в нумізматиці Харківського історичного музею представлена монетами незалежної України.

Колекція складалася протягом багатьох років, була започаткована на початку XX ст. і продовжує поповнюватися новими надходженнями. За типами монет вона досить різноманітна: до її складу входять знаки оплати домонетного періоду, монети регулярного державного карбування, монети ювілейні, пам'ятні, пробні, новороби, монети спецвипусків, великовагові монети-плати тощо. Також у колекції зберігаються двадцять вісім скарбів різного наповнення. Кожен із цих типів заслуговує на більш детальний розгляд.

У XII — на початку XIII ст. основною грошовою одиницею на території сучасної України були гривні, які випускалися в давньоруських містах Київ та Чернігів, також відомі були гривні Новгородського князівства. Гривні являли собою так звані монетоподібні зливки, відрізнялися одна від одної за формою та вагою, були досить цінними і мали значення при накопиченні або при сплаті значних платежів чи данини. У колекції музею зберігаються всі зазначені різновиди таких знаків опла-

ти домонетного періоду: 4 зливки київського типу, 1 зливок чернігівського та 2 — новгородського типу.

Монети регулярного державного карбування, так звані обігові монети, призначалися головним чином для обігу і карбувалися, як правило, протягом кількох років у великій кількості з незмінним оформленням. До цих монет відносяться як повноцінні обігові монети з дорогоцінного металу, вартість металу яких відповідає номіналу, так і неповноцінні (розмінні) монети, номінальна вартість яких перевищувала вартість металу, представленого в цій монеті. Дані монети, карбовані в багатьох країнах світу, широко представлені в колекції музею. Наприклад, монета мідна «2 копійки» 1766 р., виготовлена на Червоному монетному дворі (Росія), монета срібна «3 марки» 1912 р., виготовлена в Німеччині.

Серед предметів колекції досить цікавим явищем є порівняно невелика кількість монет пам'ятних та ювілейних, які були присвячені, головним чином, пам'яті про будь-яку конкретну подію або ювілейним датам. Пам'ятні та ювілейні монети були характерні для грошових систем усіх країн світу, окрім того, що такі монети входять до системи товарно-грошового обігу, вони виконують додаткову функцію збереження суспільної пам'яті. Так, у фондах музею зберігаються: монета пам'ятна «Місто-герой Керч. 1941–1945 рр.» із номіналом «200000 карбованців», відкарбована з мідно-нікелевого сплаву в 1995 р. на Московському монетному дворі, монета «1 рубль 1914 р.» у пам'ять морського бою при Гангуті в 1714 р., монета ювілейна «100 крон» 1948 р. до 30-річчя Чехословацької республіки.

Пробні монети карбувалися у відповідності до моделі заданої ваги та форми і потім разом з іншими зразками представлялися на розгляд спеціальної комісії для відбору та прийому рішення про карбування. Вони виготовлялися іноді з дорогоцінних металів, а частіше з міді. Вони вкрай рідко потрапляють до рук колекціонерів або в музейні зібрання, оскільки зазвичай зберігаються в архіві відповідного монетного двору, але в колекції нумізматики ХІМ такі монети представлені чотирма зразками — монетами різного ґатунку часів Павла І.

Новоробом називають монету, виготовлену за прототипом монети, рідкісної для нумізматів кінця XIX ст. і відкарбованої на державному монетному дворі або оригінальними (зі зміненням гурту), або знов виготовленими штемпелями (зі зміненням деталей малюнка чи дати), для того щоб відрізнити ново-

створену монету від оригіналу. Монети цього типу потрібно також відрізняти від звичайних монетних підробок, створення яких має на меті зовсім інші цілі. Ця тема потребує від дослідника глибоких знань та досвіду і заслуговує окремого дослідження. Прикладом новороба може слугувати один із сестрорецьких рублів 1771 р., що зберігаються в колекції.

Скарби, у тому числі монетні, є найцікавішою комплексною знахідкою й у більшості випадків несуть у собі історичну та археологічну цінність. Переважна частина скарбів колекції ХІМ була знайдена на території Харківської області протягом 50–60-х рр. ХХ ст. До їх складу належать як мідні, так і срібні російські, польські та литовські монети періоду XVII–XVIII ст., а також монети 11 ханів Золотої Орди, датовані XIV ст. Кількість монет у скарбах варіюється в межах 3000 одиниць. Скарби самі по собі та процес їх знайдення притягують до себе безліч зацікавлених осіб, а для нумізматів є окремою темою для досліджень.

Якщо говорити про класифікацію монет за хронологічним та кількісним принципами, то доцільно це буде зробити на прикладі російських монет імператорського періоду, які займають досить велику частину колекції.

Монети, які були відкарбовані за часи правління Петра I (1689–1725 рр.), Катерини II (1762–1796 рр.), Олександра I (1801–1825 рр.), Миколи I (1825–1855 рр.), Олександра II (1855–1881) і Миколи II (1894–1917 рр.), кількісно превалюють у колекції: ця група монет налічує більше тисячі одиниць. Монети часів Катерини I (1725–1727 рр.), Петра II (1727–1730 рр.), Ганни Іоанівни (1730–1740 рр.), Єлизавети Петрівни (1741–1761 рр.) обчислюються кількома десятками одиниць, а серед монет, що карбувалися за часів Івана III (1462–1505 рр.) та Петра III (1761–1762 рр.), у колекції музею зберігаються тільки 12 та 5 монет відповідно. Традиційно монети карбувались у міді, сріблі, золоті, але в колекції Харківського історичного музею зберігається одна дуже цінна і рідкісна монета — «3 рубля» 1834 р., виготовлена з платини [7, с. 51–52]. Ця монета не звичайна як за номіналом, так і за матеріалом, із якого вона була відкарбована на Петербурзькому монетному дворі, де протягом 1828–1845 рр. карбувалися російські платинові монети, призначені для обігу. Своєю появою платинова монета в Росії зобов'язана уральським промисловцям Демидовим. На копальнях у 20-х рр. XIX ст. видобувалося чимало цього металу, який не знаходив тоді застосування в промисловості. Уральські промисловці Демидови

підштовхнули казну на випуск платинових монет, і 24 квітня 1828 р. вийшов іменний наказ про карбування державної платинової монети. Вони карбувалися до 1845 р. Монета в «3 рубля», виготовлена з платини, дорівнювалась срібному червонцю. Це був перший і єдиний випадок, коли платинові монети знаходилися в регулярному обігу [5].

Також у колекції зберігаються досить незвичайні великовагові монети. Ми рідко замислюємося над вагою і розміром монети. Наприклад, радянська бронзова копійка важила один грам, а п'ятак — п'ять грамів. Вага маленької срібної копійки XVI–XVII ст. сягала 50 г. Першими і найважчими монетами в історії грошового обігу були гроші з острова Яп — одного з Каролінських островів у Західній частині Тихого океану, де протягом багатьох століть гроші були у вигляді величезних кам'яних дисків (жорен). Вартість цієї монети залежала від її розміру. Діаметр монети досягав 3–4 метрів. Власник монети ставив на ній свій особистий знак. З обігу ці монети вийшли лише на початку XX ст. Але в історії монетного карбування були й металеві монети великої ваги. Так, наприклад, Швеція — країна бідна на родовища срібла і золота — завдяки великим покладам мідної руди карбувала великовагові мідні монети. У XVII ст. велике поширення мали так звані «медные доски» — монети у вигляді пластини квадратної або прямокутної форми різного розміру [4, с. 15–17]. Номінал такої монети відповідав вартості металу, із якого вона була виготовлена. Уперше ці монети з'явилися в країні в 1644 р. при королеві Христині. Монета з найбільшим номіналом — 10 далерів мала розмір 33х63 см і важила 19,7 кг. По центру кожної монети є штамп із зазначенням номіналу та знаком монетного двору, а по кутах — чотири однакових штампи з ініціалами монарха і датою. Карбування цих монет тривало у Швеції до 1776 р. Вони також називалися незвичайними і кур'єрськими грошима, але для Шведського королівства такі гроші були звичайним засобом оплати та іноді експортувалися як зливки металу. Протягом 100 років ці монети мали внутрішньодержавний обіг та відігравали важливу роль у торгівлі Швеції та Фінляндії. Наразі ці монети надзвичайно рідко зустрічаються в музейних колекціях, але колекція ХІМ містить два екземпляри шведських прямокутних монет: 8 далерів Карла Густава 1659 р. (розмір 29х56 см) і 2 далери 1680 р. (розмір 22х8,5 см) (додаток 3, рис. 3).

У Російській імперії в останні роки свого правління Петро І зацікавився досвідом Швеції в карбуванні монет-плат і прийняв

рішення випускати мідні повноцінні монети — плати номіналом «1 рубль», «полтина», «полуполтина» і «10 рублей» із пуду міді. Підготовка до випуску квадратних монет-плат проходила на Катеринбурзьких казенних гірничих заводах, а перший випуск цих монет відбувся в 1725 р. вже після смерті Петра I. Вага і розмір рубльових монет при розмірі 18,5х18,5 см становила близько 1600 кг. Але випуск цих монет продовжувався недовго, вже у 1727 р. була відкарбована остання плата. У колекції музею зберігаються чотири монети-плати: «полполтина» 1725 р., «1 рубль» 1725 р. та дві «полтини» 1726 р., що визнані виключно рідкісними монетами (додаток 3, рис. 2) [5].

Друга спроба карбування великовагових рубльових монет у Росії мала місце при правлінні Катерини II. Їх випуск був пов'язаний із уведенням в обіг особливих знаків із паперу, так званих асигнацій, і ці рублі були призначені для їх забезпечення. Починаючи з 1770 р. такі монети карбувалися на монетному дворі при Сестрорецьких збройних заводах. Для їх виготовлення використовувався масивний монетний кружок, який мав вагу близько 1 кг, діаметр — 77 мм і товщину — 26 мм. Карбування цих монет викликало низку технологічних проблем. Найбільш важкою у виготовленні була заготовка монетних кружків. Робились спроби випилювати їх зі штикової міді, але досягти рівного розпилу не вдавалося: пили нагрівалися й деформувалися. Спроба використання литих кружків також не увінчалася успіхом, тому що потребувала значних коштів для наступної ручної обробки. У колекції музею зберігається один типовий сестрорецький рубль 1771 р. на товстому кружку діаметром 6,8 см та товщиною 2,7 см, який також, як і російські монети-плати, відноситься до надзвичайно рідкісних монет (додаток 3, рис. 1) [5].

Музейна колекція зберігає ще один екземпляр сестрорецького рубля 1771 р., який може вважатися новоствореною монетою. Цей екземпляр виготовлений на кружку, діаметр якого 7,5 см, а товщина — 1,3 см. Дана монета має свої «секрети» і потребує більш детального дослідження.

Крім того в нумізматичні колекції музею зберігається велика кількість монет, що характеризують грошову систему РРФСР та СРСР (1917–1991 рр.). Серед цих монет є монети як регулярного державного карбування різних номіналів, так і пам'ятні та ювілейні. Характерною ознакою монетної системи цього періоду є відмова в 1931 р. від використання дорогоцінних металів для виготовлення монет регулярного державного карбування. Пе-

ріод існування незалежної України представлений на даний час тільки розмінними монетами регулярного державного карбування. Сподіваємося, що в майбутньому колекція поповниться не тільки монетами цього типу, а й пам'ятними та ювілейними.

Окремою частиною нумізматики традиційно вважається фалеристика, яка є наукою, що вивчає нагородні системи. Досить недавно фалеристика відокремилася від нумізматики, але і зараз є дослідники, які вважають ці допоміжні історичні дисципліни єдиним цілим.

Музейні предмети, поєднані у групу **«Ордени, медалі, знаки»**, загалом налічують близько 6500 одиниць, представляють різні країни та окремі історичні періоди. За типологією вони розподіляються на нагороди військові, службові, ювілейні, пам'ятні, знаки приналежності академічні, членські, сувеніри та жетони.

Значна частина колекції, що відноситься до періоду існування Російської імперії та СРСР, свідчить про конкретні історичні події, участь населення в тих чи інших процесах, а також характеризує нагородні системи, тому вважаємо доцільним зосередитися саме на російських та радянських нагородах.

До того, як приступити до характеристики нагородних, зробимо невеликий екскурс в історію слова «орден».

У середні віки це слово означало напіввійськову недержавну організацію, члени якої носили знаки приналежності до цієї організації. Пізніше такі знаки різних ступенів почали вручатися державним діячам, які були достойними вступу в орден нагороджених царською милістю. До того часу відносяться поняття «знак ордена» та «зірка ордена». У Новий час поняття «орден» стало визначенням власне нагородних знаків.

На жаль, колекція фалеристики Харківського історичного музею не має у своєму складі всього переліку орденів нагородної системи Російської імперії, тому наразі висвітлюємо тільки наявні в колекції музею нагороди.

Першим орденом Російської імперії був «Орден Святого апостола Андрея Первозванного», що був заснований Петром I у 1698 р. Орден мав девіз «За веру и верность», і його зірка стала найвищою нагородою Російської держави для крупних державних та військових чинів — «в воздаяние и награждение одним за верность, храбрость и разные нам и отечеству оказанные заслуги, а другим для ободрения ко всяким благородным и геройским добродетелям». У колекції музею зберігаються три зірки ордена (додаток 3, рис. 6).

Четвертим (за часом заснування) орденом Російської імперії був заснований в 1769 р. імператрицею Катериною II «Военный орден святого великомученика и победоносца Георгия» у чотирьох ступенях під девізом «За службу и храбрость». Ним нагороджували офіцерів за військові подвиги. Офіцери пишалися орденом Св. Георгія IV ступеня як ніяким іншим, адже він здобувався ціною власної крові і був визнанням особистої мужності нагородженого. Колекція музею може пишатися вісьмома знаками (хрестами) ордена Св. Георгія III та IV ступенів.

Катерина II також заснувала в 1782 р. п'ятий орден на відзнаку 20-річного ювілею свого царювання. Ним став імператорський орден святого рівноапостольного князя Володимира в чотирьох ступенях за військові та громадянські заслуги. Він мав девіз «Польза, честь и слава» і до 1917 р. був нагородою для широкого кола військових у чині підполковника та чиновників середнього рангу. У колекції представлений фрачний знак ордена Св. Володимира та три знаки ордена (додаток 3, рис. 4).

Імператор Павло I у 1797 р. увів в систему нагород «Императорский Орден Святой Анны» у чотирьох ступенях під девізом «Любящим правду, благочестие и верность», ним нагороджувались «в награду подвигов, совершаемых на поприще государственной службы». Орден існував з 1735 р. в німецькому князівстві Голштейн. За правління Катерини II став династичним орденом Російського імператорського дому. Перші нагородження цим орденом проводилися тільки як імператорською династичною нагородою. (Суть імператорської династичної нагороди в тому, що з кінця XVIII ст. усі діти та онуки імператорів отримували орден при хрещенні, тобто через кілька днів від народження). Павло I увів орден святої Анни в систему державних нагород номінально, і орден, залишаючись династичним, додатково отримав і державний статус. Орден є одним із найбільш масових, колекція музею зберігає вісім таких нагород (додаток 3, рис. 8).

Після вступу Польщі до складу Російської імперії цар Микола I у 1831 р. увів у систему російських державних нагород польські ордени: орден Білого орла, заснований ще в 1325 р. під девізом «За веру, царя и закон» та орден Св. Станіслава — наймасовіший орден для нагородження передусім чиновників, що мав девіз «Награждая, поощряет». Колекція має у своєму складі одну зірку ордена Білого орла та п'ять знаків ордена Св. Станіслава, у тому числі фрачний знак.

У XIX ст. нарівні з орденами в Російській імперії з'явились і нагородні медалі, які умовно можна назвати «загальними», оскільки ними відзначалися різноманітні заслуги «перед царем и Отечеством». Такі відзнаки надавались як військовим, так і цивільним особам. Розглянемо нагородні медалі на прикладі тих, що ілюструють військову історію Російської імперії.

Успішне закінчення Російсько-шведської Північної війни 1700–1721 рр. відображене в колекції музею медаллю «В память Ништадтского мира» 1721 р. Семирічна війна 1756–1763 рр. принесла Росії ряд перемог над Прусією, про що свідчать медалі на честь перемоги над Прусією та медаль «Победитель над пруссаками» 1759 р. із колекції музею. Російсько-шведська війна 1788–1790 рр. залишила свій слід у колекції музею медаллю «За храбрость на водах финских» 1789 р. Період Персидської війни 1826–1828 рр. проілюстрований у музейній колекції медаллю «За персидскую войну» 1828 р. Тема військових перемог Російської армії у Вітчизняній війні 1812 р. та закордонний похід 1813–1815 рр. відзначені в колекції XIM медалями і фрачними знаками: «В память Отечественной войны 1812 г.» та «За взятие Парижа».

Події Кримської війни 1853–1856 рр. відображаються в колекції медалями «В память войны 1853–1856 гг.», «За защиту Севастополя 1854–1855», а події Російсько-турецької війни 1768–1774 рр. — медаллю на честь підписання миру з турками в 1774 р. У музейній колекції зберігаються також медали «В память Русско-турецкой войны 1877–1878 гг.» та знак «Красный Крест за войну 1877–1878».

Остаточне підкорення Східного Кавказу під час Кавказької війни 1817–1864 рр. було відзначене введенням у 1860 р. медалі «За покорение Чечни и Дагестана» та нагородного хреста «За службу на Кавказе», примірники яких зберігаються в нашій колекції.

Після Жовтневого перевороту 10 листопада 1917 р. Декретом ВЦВК та РНК РРФСР «Об уничтожении сословий и гражданских чинов» нагородження орденами та медалями Російської імперії в радянській Росії було припинене.

У нагородній системі СРСР державні нагороди є найвищою формою заохочення громадян за значні заслуги під час захисту Вітчизни, в державному будівництві, економіці, науці, культурі, мистецтві, вихованні, освіті, охороні здоров'я та за інші заслуги перед державою.

Державними нагородами СРСР є звання Герой Радянського Союзу та Герой соціалістичної праці, ордени та медалі СРСР, відзнаки та почесні звання СРСР.

Велику частину колекції нагород радянського періоду займають нагороди Великої Вітчизняної війни. Власне, відзнаки для учасників Великої Вітчизняної війни з'являються у квітні 1942 р., а на початку війни нагороджень було зовсім мало і нагороджували вже існуючими на той час орденами і медалями. Серед них були:

1. Орден Червоного Прапора, перший із радянських орденів, затверджений в РРФСР 16 вересня 1918 р. Ним нагороджувалися за особливу хоробрість, самовідданість і мужність, проявлені при захисті соціалістичної Вітчизни.

2. Орден Трудового Червоного Прапора, затверджений 7 вересня 1928 р.

3. Орден Леніна, затверджений 6 квітня 1930 р. Він був найвищою нагородою СРСР.

4. Орден «Знак Почёта», затверджений 25 листопада 1935 р.

Цими орденами нагороджувались за революційні, трудові заслуги, заслуги в захисті соціалістичної Вітчизни, розвиток дружби і співробітництва між народами, укріплення миру та інші заслуги перед радянською державою і суспільством.

5. Орден Червоної Зірки, затверджений 6 квітня 1930 р. Надавався за мужність та відвагу в захисті соціалістичної Вітчизни та інші військові заслуги.

Указом від 20 травня 1942 р. Президії Верховної Ради СРСР був затверджений орден Вітчизняної війни у двох ступенях. Орденом Вітчизняної війни I ступеня було нагороджено близько 344 тисяч чоловік, II ступеня — більше мільйона генералів, офіцерів, солдатів і партизанів. У колекції музею зберігаються 28 орденів Вітчизняної війни I і II ступенів. З 1985 р., до 40-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні з'являються ювілейні ордени Вітчизняної війни I і II ступеня.

У 1942 р. були запроваджені полководницькі ордени — орден Суворова в трьох ступенях, яким нагороджувалися командири Червоної армії за видатні успіхи у справі управління військами; орден Кутузова в трьох ступенях для нагородження командирів Червоної армії за відмінну розробку і проведення плану операції — фронтової, армійської або окремого з'єднання, у результаті чого супротивнику нанесена тяжка поразка, а наші війська зберегли свою боєздатність; орден

Олександра Невського, що не мав ступенів,— для нагородження командирів Червоної армії, які проявили в боях за Вітчизну у Вітчизняній війні особисту відвагу, мужність та хоробрість, і за вміле командування, що забезпечило успішні дії військових частин.

Музейна колекція зберігає один орден Суворова III ступеня та один екземпляр ордена Олександра Невського.

Також у колекції є орден Богдана Хмельницького у 3-х ступенях, який був запроваджений 10 жовтня 1943 р. За статутом ордена ним нагороджувалися командири та бійці Червоної армії та Військово-Морського флоту, командири партизанських загонів та партизани, що проявили особливу рішучість та вміння в операціях з розгрому ворога, високий патріотизм, мужність та самовідданість у боротьбі за звільнення рідної землі від німецьких загарбників. За час війни відбулося лише 8423 нагородження: орденом I ступеня були нагороджені 323 чол., II ступеня — 2400 чол., а III ступеня — 5700 чоловік.

Серед орденів Радянського Союзу в музейній колекції зберігається орден Слави III ступеня. Цей орден був заснований 8 листопада 1943 р. і став найціннішою солдатською нагородою. Повний кавалер ордена Слави дорівнюється в правах Герою Радянського Союзу.

У лютому 1943 р. була запроваджена медаль «Партизану Отечественной войны» у двох ступенях, якими були нагороджені партизани та підпільники Харківщини.

За часи війни були запроваджені такі медалі, створені до конкретних подій і затверджені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 грудня 1942 р.:

- Медаль «За оборону Ленинграда». У музейній колекції зберігаються п'ять таких медалей.
- Медаль «За оборону Одессы». Музейна колекція зберігає, на жаль, лише один екземпляр цієї медалі.
- Медаль «За оборону Севастополя». У музейній колекції зберігаються дві медалі.
- Медаль «За оборону Сталинграда», яких у музейній колекції налічується сімнадцять одиниць.

1 травня 1944 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР були затверджені медаль «За оборону Москвы» та медаль «За оборону Кавказа». Медаллю «За оборону Москвы» було нагороджено понад 1 мільйон чоловік. Вісім екземплярів зберігаються у фондах ХІМ. Медаллю «За оборону Кавказа» було нагороджено

600 тисяч учасників оборонної битви за Кавказ у 1942–1943 рр. Десять екземплярів цієї медалі зберігаються у фондах ХІМ.

Також у музейній колекції є один екземпляр медалі «За оборону Советского Заполярья», затвердженої Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 грудня 1944 р.

Медаль «За оборону Киева» була запроваджена вже після війни Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 червня 1961 р. У колекції зберігається у двох екземплярах.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 червня 1945 р. було затверджено три медалі за звільнення столиць Югославії, Польщі та Чехії і три медалі за оволодіння Кенігсбергом та столицями Угорщини і Югославії:

- Медаль «За освобождение Белграда». На даний час медаль уважається досить рідкісною, у колекції зберігається лише одна така медаль.
- Медаль «За освобождение Варшавы». Колекції налічує сім таких медалей.
- Медаль «За освобождение Праги» — останньої європейської столиці, яка була звільнена від фашистських загарбників 9 травня 1945 р. 400 тис. чоловік було нагороджено цією медаллю. У колекції дві медалі.
- Медаль «За взятие Кенигсберга». У колекції музею шість екземплярів.
- Медаль «За взятие Будапешта». У колекції дві медалі.
- Медаль «За взятие Белграда». У колекції музею сім екземплярів.

Після перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні розпочалися масові нагородження двома медалями, затвердженими Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 травня 1945 р., а саме:

- Медаль «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 г.г.» (61 медаль у колекції).
- Медаль «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 г.г.» (у колекції 71 медаль). Було відкарбовано більше 10 мільйонів екземплярів кожної із цих медалей.

Після розгрому Квантунської армії і Японії Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 вересня 1945 р. була заснована медаль «За победу над Японией», п'ять екземплярів якої зберігаються в колекції музею.

До нагородної системи періоду Великої Вітчизняної війни відносяться також ордени «Мать-героиня» та «Материнская слава», запроваджені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. для нагородження матерів за багатодітність та виховання дітей. У колекції музею зберігається п'ять примірників ордена «Материнська слава» трьох ступенів (додаток 3, рис. 5).

Таким чином, нумізматика та фалеристика є джерелом багатогранної інформації, що може інтерпретуватись у різнопланових виставках та експозиціях. Дані предмети можна використовувати як для колекційного, так і для ансамблевого показу, що дає змогу окреслити подію, явище або діяльність конкретної людини різними музейними предметами.

Література

1. *Всеволодов И. В. Беседы о фалеристике.— М.: Наука, 1990.— 336 с.*
2. *Колесников Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР.— М.: Воениздат, 1978.— 310 с.*
3. *Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР.— М.: Известия, 1984.— 304 с.*
4. *Ожегов С. И. Словарь русского языка.— М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960.— С. 409.*
5. *Спасский И. Г. Русская монетная система.— Л.: Аврора, 1970.— 256 с.*
6. *Узденников В. В. Монеты России. 1700–1917.— М.: Финансы и статистика, 1986.— 499 с.*
7. *Журнал «Нумізматика, фалеристика».— Липень — вересень.— 2003.*
8. *Легейда А. В. Платинова монета у колекції Харківського історичного музею // Четверті сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Є. К. Редіна. 18 квітня 1998.— Х., 1999.— С. 51–52.*
9. *Легейда А. В. Російські монети імператорського періоду з колекції Харківського історичного музею // Другі сумцовські читання. Матеріали наукової конференції 18 квітня 1996.— Х., 1999.— С. 32–33.*

КОЛЕКЦІЇ ПРЕДМЕТІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО ХАРАКТЕРУ В ЗБІРЦІ ХІМ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ І ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ

Ю. А. Михайловська,
наук. співробітник відділу ХІМ

В. В. Буличова,
зав. відділу ХІМ

Традиційно в музеях історичного профілю предмети образотворчого характеру займають не найперше місце. Не винятком є і Харківський історичний музей, де серед більш ніж 250 тис. одиниць зберігання налічується близько 11 тис. предметів, пов'язаних з образотворчим мистецтвом.

Як відомо, образотворче мистецтво поєднує у собі живопис, скульптуру, графіку, які мають свої окремі галузі, як-от: малюнки, гравюри, офорти, літографії, олеографії, плакати, афіші, горельєфи, барельєфи, бюсти, плакетки тощо. Відповідно до усталеного в Харківському історичному музеї розподілу музейних предметів на інвентарні групи, а саме: «Живопис», «Скульптура», «Афіші, програми», «Плакати, лозунги», «Олеографії, літографії» — поговоримо окремо про предмети із цих колекцій.

Живопис як вид образотворчого мистецтва створюється за допомогою фарби, яка наноситься на будь-яку тверду поверхню [2, с. 364].

За призначенням та характером виконання образів розрізняють: живопис монументально-декоративний (настінні розписи, плафони, панно); станковий (картини); декораційний (ескізи театру та кіно, ескізи костюмів); іконопис (темперний живопис); мініатюра (ілюстрації до рукописів, портрети). До різновиду живопису відносять також діораму і панораму.

Основою виразності живопису є колір. Своєю експресією колір здатний викликати різноманітні почуттєві асоціації, посилювати емоційність зображення, обумовлювати широкі мистецькі і декоративні властивості живопису.

В експозиційній діяльності Харківського історичного музею предмети групи «Живопис» завжди актуальні. Незважаючи на тематику твору, живопис так чи інакше об'єднує речові предмети в культурно-історичні комплекси. Іноді живопис виступає предметом першочергового значення і набуває сенсу та атрак-

тивності поряд із другорядними предметами, які підкріплюють його роль та значення в побудові експозиції.

Колекція живопису Харківського історичного музею бере свій початок ще з довоєнних музеїв міста: Історичний музей ім. Г. С. Сковороди, Краєзнавчий музей ім. Артема, Центральний український музей Жовтневої революції і громадянської війни.

Особливістю групи «Живопис» є те, що вона хоч і не велика за обсягом (близько 1,5 тисячі предметів), але за тематикою охоплює період від розвитку первісного суспільства до творів харківських художників другої половини XX ст. Серед них можна виділити: сцени полювання первісної людини, батальні сцени, як масштабного характеру, так і двобій, автопортрети та портрети історичних і політичних діячів, діячів культури та освіти, пейзаж, образи виробничого та побутового жанру, натюрморти. Окремою групою в колекції «Живопис» є усталені релігійні сюжети, які відображають кращі традиції темперного живопису іконописних шкіл усієї території України, починаючи з XVII ст. Із предметів темперного живопису, які зберігаються в Харківському історичному музеї (ікон), можна відзначити такі: «Ікона Володимирської Божої Матері. XVIII ст.» (Ж-7), «Ікона Тихвинської Божої Матері. 1858 р.» (Ж-892), «Ікона Смоленської Божої Матері. 1850 р.» (Ж-891), «Ікона Богородиці. 1739 р.» (Ж-896).

Велику увагу треба приділити окремим відомим митцям, які представлені в збірці Харківського історичного музею: С. І. Васильківський, В. І. Вихтинський, Е. І. Волошинов, О. В. Гіне, О. Ю. Лейбфрейд, А. Л. Насєдкін, К. К. Первухін, І. М. Прянішніков, В. В. Парчевський, І. Ю. Рєпін, Г. І. Семирадський, М. С. Самокиш, П. М. Супонін, К. О. Трутовський, П. О. Левченко.

С. І. Васильківський (1854–1917 рр.) — художник-пейзажист, автор майже 3,5 тисячі художніх творів, працював також і в побутовому жанрі. [5, с. 86]. У колекції Харківського історичного музею налічується близько 30 його робіт. Найвідоміші з них: «Козацька левада. На пасовищі», що є одним із варіантів картини (Ж-697), «Українська ідилія. Хата» (Ж-254) (додаток 2, рис. 1), «Схватка Козака Голоти» (Ж-967), автопортрет (Ж-820).

І. Ю. Рєпін (1844–1930 рр.) — російський живописець, народився в м. Чугуїв, навчався в петербурзькій малювальній школі у Р. К. Жуковського та петербурзькій Академії мистецтв, пансіонер Франції та Італії, член товариства художників-передвижників, прихильник естетики революційних демократів, оволодів

пленерним живописом. З 1876 р. до 1880 р. проживав на батьківщині в Чугуєві, останні роки провів у Петербурзі та Фінляндії, там і помер [5, с. 611]. У колекції Харківського історичного музею, на жаль, лише три роботи великого митця: «Козак у степу» (Ж-249), «Портрет Д. І. Багалія» (Ж-70) (додаток 2, рис. 3), «Переяславська рада» — один із варіантів (Ж-1012).

І. М. Прянішніков (1840–1894 рр.) — російський живописець, член петербурзької Академії мистецтв, член-засновник товариства передвижників [7, с. 134]. У колекції Харківського історичного музею зберігається його робота «Порубщик» (Ж-139).

Г. І. Семирадський (1843–1902 рр.) — польський і російський живописець, член петербурзької Академії мистецтв [7, с. 167]. У колекції Харківського історичного музею є його робота «Поховання знатного Руса» (Ж-563).

М. С. Самокиш (1860–1944 рр.) — український живописець і графік, працював в анімалістичному жанрі, жанрі батального та історичного живопису. Народився в Ніжині, навчався в петербурзькій Академії мистецтв, де пізніше став академіком, пансіонер у Парижі, дійсний член петербурзької Академії мистецтв, викладач, керівник батального класу в Академії мистецтв, заслужений діяч мистецтв СРСР. У 1936–1941 рр. викладав у Харківському художньому інституті [4, с. 418]. У колекції Харківського історичного музею зберігаються близько 10 творів митця. Особливу увагу треба приділити таким: «Харківська фортеця XVIII ст.» (Ж-248), «Епізод з імперіалістичної війни» (Ж-790), «Харківські козаки в бою при Грос-Егерсдорфе» (Ж-83).

Є. Г. Волошинов (1823–1913 рр.) — художник-натюрмортист, навчався в петербурзькій Академії мистецтв, працював у Харкові в 1859–1884 рр., викладач малювання в Інституті шляхетних дівчат, Маріїнській жіночій гімназії, експонент харківського гуртка любителів красних мистецтв Товариства харківських художників [5, с. 114]. У колекції Харківського історичного музею знаходиться близько 25 його робіт. Наприклад, «Виноград» (Ж-332), «Гарбузи» (Ж-334), «Риби» (Ж-97), «Кавуни» (Ж-333).

К. О. Трутовський (1826–1893 рр.) — український живописець, вільний слухач петербурзької Академії мистецтв [5, с. 711]. У колекції Харківського історичного музею зберігається три його роботи: «Бал в помещичьей усадьбе» (Ж-148), «Миргород» (Ж-10), «Вечеря в полі» (Ж-127).

О. В. Гіне (1830–1880 рр.) — художник, академік петербурзької Академії мистецтв [7, с. 64]. У колекції Харківського істо-

ричного музею є його робота «Святогорський монастир-фортеця. 1598 р.» (Ж-1011).

К. К. Первухін (1863–1915 рр.) — художник-пейзажист, належить до молодого покоління художників-передвижників, викладач [7, с. 214]. У колекції Харківського історичного музею є робота «Зимовий пейзаж» (Ж-55).

П. О. Левченко (1856–1917 рр.) — український живописець, відтворював яскраві поетичні образи української природи [4, с. 362]. У колекції Харківського історичного музею близько десяти його творів, найяскравіші: «Божниця» (Ж-95), «Хатинка на Журавлівці» (Ж-841), «Млин» (Ж-255), «Альтанка» (Ж-3).

П. М. Супонін (1898–1990 рр.) — живописець, графік, закінчив Харківський художній інститут і викладав у ньому протягом 1944–1986 рр., доцент, член Спілки харківських художників з 1957 р. [4, с. 485]. У колекції Харківського історичного музею налічується близько 15 творів митця. Найцікавіші: «23 серпня 1943 р. Харків, вул. Гагаріна» (Ж-1162), «Руїни Горбатого мосту» (Ж-1166), «Відбудовні роботи на ХТЗ» (Ж-1163, Ж-1164), «Харківський залізничний вокзал» (Ж-1290), «Ранок на Новій Каховці» (Ж-1292).

В. І. Вихтинський (1918–2003 рр.) — графік, живописець [4, с. 102]. У колекції Харківського історичного музею зберігаються більше 30 його робіт. Наприклад, «Ярмарок у Харкові в XVIII ст.» (Ж-643), «Гончар» (Ж-935), «Пахота» (Ж-938), «Петро І оглядає Харківську фортецю в 1709 р.» (Ж-638), а також зображення пам'ятних місць, пов'язаних з ім'ям Й. В. Сталіна (Ж-538, Ж-518-Ж-515, Ж-507-Ж-509).

О. Ю. Лейбфрейд (1910–2003 рр.) — архітектор, народився в Харкові, де закінчив будівничу профшколу, з 1935 р.— керівник Першої архітектурної майстерні при Промбудпроекті, викладав у Харківському інженерно-будівничому інституті, кандидат архітектури, головний архітектор, художник [4, с. 263]. У колекції Харківського історичного музею зберігається три роботи митця: «Сталінград. Будинок Павлова» (Ж-291), «Сталінград. Млин» (Ж-291), «У боярських палатах XVI–XVII ст. у Зарядді» (Ж-292).

А. Л. Насєдкін (1924–1994 рр.) — живописець, заслужений діяч мистецтв України, працював у галузі станкового живопису, станкової книжкової графіки [4, с. 291]. У колекції Харківського історичного музею зберігаються близько 20 його робіт. Серед них найцікавішими є: «Квітка-Основ'яненко на ярмарку»

(Ж-1146), «Виступ К. Маркса на Гаагській мирній конференції, 1848 р.» (Ж-714), «Сковорода серед селян» (Ж-693), «Народне повстання в Києві у 1113 р.» (Ж-716).

В. В. Парчевський (1914–1975 рр.) — народився і працював у Харкові в галузі станкового живопису і графіки, закінчив Харківський художній інститут (1940–1950 рр.), навчався в М. Дерегуса, член Харківського товариства спілки художників України з 1956 р. [4, с. 434]. У колекції Харківського історичного музею близько 15 робіт митця. Наприклад, «Вихід Ковпака з Карпат» (Ж-480), «Оборона Севастополя. 1854–1855 рр.» (Ж-722), «На Дике поле» (Ж-691), «Бій зі шведами під с. Городним» (Ж-825), «Героїчний подвиг широнінців» (Ж-805), «Вироблення програми Харківським таємним товариством в 1856 р.» (Ж-723).

У колекції також зберігаються художні твори, виконані харківськими художниками протягом 40–50-х рр. XX ст. і передані Харківськими художніми майстернями. Ці роботи потребують додаткового дослідження стосовно авторства. Найцікавішими серед них є: «Козак Мамай» (Ж-565), «О. Невський» (Ж-479), «Бій з Гайдамаками в Одесі» (Ж-285), «Князь Волконський» (Ж-735).

Таким чином, у колекції Харківського історичного музею предмети групи «Живопис» дозволяють всією повнотою розкривати історичні процеси формування та розвитку держави, її особливості, та можуть бути використані в експозиційній діяльності та науково-дослідній роботі наукових співробітників музею та дослідників поза ним для наочної демонстрації подій різних історичних епох.

Наступною великою групою образотворчих предметів є графіка. Графіка — це вид образотворчого мистецтва, який об'єднує малюнок та друкований художній твір (гравюру, літографію тощо), заснований на мистецтві малюнка, але такий, що має власні засоби образотворчого мистецтва та виразні можливості [1, с. 219].

Малюнок — найбільш давній і традиційний вид графічного мистецтва, який бере свій початок ще з первісного суспільства [1, с. 220]. Малюнки за розподілом зберігання приєднані до групи «Живопис». В завданнях малюнка багато спільного з живописом, а кордони між ними умовні. Колекція музею зберігає значну кількість малюнків, яскравим прикладом яких можуть бути академічні малюнки олівцем Е. І. Волошинова з бюстів давньогрецької скульптури (Ж-1125-Ж-1142).

Графіка розподіляється на станкову, книжкову, газетно-журнальну, прикладну та плакатну. Станкова графіка звертається до традиційних жанрів образотворчого мистецтва. Книжкова та газетно-журнальна графіка займається ілюструванням видань та створенням малюнка шрифту. Прикладна та промислова графіка за час свого розвитку набула широкого кола функцій, вносила декоративність в оформлення предметів утилітарного характеру. Ілюстрацією цього є етикетки від різних виробів харчової та тютюнової промисловості кінця XIX ст.— 20-х рр. XX ст. і 80–90-х рр. XX ст.: шоколаду, спиртних та безалкогольних напоїв, цукерок, печива, тютюнових виробів, мінеральної води тощо. Вони вражають своєю яскравістю та різноманітністю зображень і містять також рекламу товару. Наприклад, «Етикетка з коробки цукерок фабрики Ж. Бормана «Экоссезъ» (АП-1330) (додаток 2, рис. 2), «Папіросні етикетки тютюнової фабрики «М. Илик и сын» у Харкові, кін. XIX ст.» (АП-219), «Етикетка для голландського какао фабрики М. Д. Кромського, кін. XIX ст.» (АП-228), «Етикетка від цукерки харківської кондитерської фабрики «Прогрес», поч. XX ст.» (АП-226), «Етикетка для пакування папіросних гільз «Баронские», кін. XIX — поч. XX ст.» (АП-1077), «Етикетка води «Березівська» (Нова Баварія), 1986 р.» (АП-1827), «Етикетка «Пиво Московське» (Нова Баварія), 1992 р.» (АП-1849).

Плакатна графіка, яка з'явилася в середині XIX ст., спочатку складалася як вид торгівельної і театральної реклами (афіші), а потім стала виконувати завдання політичної агітації (плакати).

Афіші в колекції Харківського історичного музею входять до складу групи «Афіші, програми». Для музею історичного профілю афіша сама по собі цікава з боку її інформативного наповнення. Саме тому далі буде подана характеристика групи в тематико-хронологічному розрізі. Група являє собою комплекс афіш із хронологічними рамками від початку XIX ст. і до сьогодення. За кількістю ця група складає близько 2,2 тис. предметів, але має великі тематичні рамки, які охоплюють культурне, мистецьке, економічне, політико-ідеологічне, спортивне, наукове, святкове, духовне життя країни.

Розглянемо наявні афіші в хронологічній послідовності за десятиліттями з розподілом на дорадянський період і період після 1917 р. Таким чином ми зможемо виявити зв'язок між кількістю предметів, що відносяться до конкретного періоду, та їх змістом і значенням подій для суспільного життя. Більшість

предметів у колекції відносяться до дорадянського періоду, а також до періоду 70–80-х рр. ХХ ст. Афіші дореволюційного періоду присвячені діяльності театрів, клубів, проведенню концертів, гастролей, конференцій, конкурсів, вечорів, святкуванню ювілеїв. Наприклад, афіша за 1906 р. постанови «Мартин Боруля» товариства українських артистів під проводом А. К. Саксаганського (інв-15127), афіша за 1903 р. четвертої виставки картин харківських художників, що відкрита в будинку Дворянських зборів на Миколаївській площі (АП-150), афіша заходів щодо відкриття аероплана С. В. Гризодубова, липень 1910 р. (АП-189).

У 70–80-ті рр. ХХ ст. тематика афіш дещо змінюється. Окрім афіш, які відображають розвиток культурного життя країни, ми бачимо афіші з ідеологічною спрямованістю. Це пояснюється впливом державної ідеології на духовний розвиток радянського суспільства, що ми бачимо з афіші Будинку культури ім. Ілліча Харківського канатного заводу про проведення свята вулиці «Труд во имя мира на земле!» 1973 р.» (АП-331), афіші «Искусство и труд рядом живут!» 1976 р.» (АП-396), афіші Парку культури і відпочинку ім. Артема «Праздник советский семьи». 1980 р.» (АП-747), афіші проведення лекторію «Животноводство — ударный фронт». 1981 р.» (АП-835).

Афіші періоду 20-х та 40-х рр. ХХ ст. найменше представлені в колекції Харківського історичного музею. Це обумовлено політичним життям та історичними подіями на території СРСР. У цей період стають характерними афіші виступів фронтових колективів, політичних діячів, що пропагували нові принципи ідеологічного мислення, та конференцій, присвячених питанням післявоєнної відбудови. Прикладом є афіша Держкіно ім. Комінтерну «Гигиена брака», уперше представлена на Україні (20-ті рр. ХХ ст.) (АП-190), афіша п'єси Леніногорського театру російської драми «Ключи Берлина». 1942 р.» (АП-1549), афіша п'єси Харківського драмтеатру ім. Т. Г. Шевченка «За другим фронтом». 1944 р.» (АП-594).

Афіші 30-х, 50-х, 60-х, 90-х років ХХ ст. та початку ХХІ ст. представлені в колекції рівномірно. Тематичне наповнення предметів цього періоду вражає, це: культурні, наукові, театральні, виставкові, спортивні афіші, афіші гастролей та прем'єр кіно, афіші, присвячені урочистим подіям та датам державного значення, афіші концертів і конференцій, присвячених зустрічам представників міст-побратимів тощо. Наприклад, афіша теат-

ру ім. Т. Г. Шевченко урочистого вечора до 100-річчя з дня смерті М. Гоголя (інв.-16807), афіша Будинку культури заводу «Світло шахтаря» про проведення кінофестивалю, присвяченого 300-річчю возз'єднання України з Росією (АП-18), афіша «Животноводство — ударный фронт», у якій даються теми лекцій лекторію товариства «Знання» працівникам села Харківської області (АП-835), афіша про відкриття днів Цинцинатті в Харкові у травні 1995 р. (АП-1880).

На сучасному етапі графіка отримує нові можливості, які відкриває перед нею розвиток поліграфії, створюються нові умови для виникнення в майбутньому нових видів графічного мистецтва. Афіші доповнюють експозицію інформацією та своїми образами, створеними завдяки особливим художнім засобам, відображаючи розвиток культурного, політичного, наукового та духовного життя країни протягом конкретних хронологічних періодів історії.

Група «Плакати, лозунги» в порівнянні з кількістю попередніх груп предметів значно більша за обсягом і складає більше ніж 5,5 тис. предметів. За тематикою плакати мають безпосередній зв'язок із політичним та ідеологічним життям країни і яскраво виражену художніми засобами політичну спрямованість.

Найцікавіші за сюжетом плакати припадають на 20–40-ві рр. XX ст. Були видані цілі серії плакатів, які закликали на боротьбу з імперіалізмом, буржуазними проявами, з німецько-фашистськими загарбниками, закликали до партизанської та підпільної боротьби, саботажу праці на виробництві під час окупації, до невтомної боротьби заради повної перемоги; плакати політичної сатири тощо. Прикладами таких плакатів є: «Нарастание революционного подъема накануне октября 1917 р.» (інв.-8425), «Культурне будівництво в п'ятилітці СРСР. 1929 р.» (ПЛ-2142), «Знищуй ворога — охороняй колгоспне майно! 1941–1945 рр.» (інв.-1163), «Хай живе наша Радянська переможна армія 1918–1948 рр.» (інв.-551), «Плакат «Музей битых. Кто с мечом к нам войдет, от меча и погибнет. А. Невский» (худ. Кукрыниксы), 1940-ві рр.» (інв.-7623).

У період 50-х рр. XX ст. політичний плакат був спрямований на підняття морального духу населення для відбудови держави, містив політичні гасла-звернення до народу взяти участь у виборах, в освоєнні цілинних земель, форсуванні економічного розвитку країни тощо. Наприклад, «Мы молодые хозяева земли!

1958 г.» (інв.-10924), «Да здравствует союз рабочих и крестьян — основа советской власти! 1954 г.» (інв.-9488).

У 60–80-ті рр. XX ст. тематика плаката була подана в контексті промислового буму, будівництва, досягнень науки, космічних досліджень, виборів до Верховної Ради СРСР тощо. На політичний плакат впливала зовнішня політика держави, зокрема холодна війна. Прикладами тогочасного плаката є: «Две линии экономического развития. Объем промышленного производства в СССР, странах народной демократии и в капиталистических странах. 1953 р.» (інв.-8568), «Дніпро працює на комунізм! 1960 р.» (ПЛ-2472), «Нам дорожче за все збереження миру! 1964 р.» (ПЛ-2679), «Плакат, присвячений зв'язку науки з промисловістю. 1971 р.» (ПЛ-3160), «Советской Армии — слава. 1974 г.» (ПЛ-3247), «Повышайте качество уборочных работ! Лучший контролер в поле — хлеборобская совесть механизатора! 1981 г.» (ПЛ-3875), «Советская наша держава братским единством сильна. 1982 г.» (ПЛ-3892).

У 90-ті рр. XX ст.— на початку XXI ст. тематика плаката поступово відходить від політичної ідеології радянської держави (плакат «Україна. Референдум. 1991 р.» (ПЛ-4405)), з'являються плакати нового типу — рекламні, наприклад, «Реклама Харківського промислового об'єднання ФЕД. 1990 р.» (ПЛ-4254), «Реклама страхового акціонерного товариства «Саламандра» про страхування дітей до 18 років. 1993 р.» (ПЛ-4435). Плакатна графіка, як завжди, відгукувалася на болючі теми суспільства, з'явилися плакати, присвячені річницям трагедії на Чорнобильській атомній електростанції (1986 р.) та пам'яті жертв голоду 1932–1933 рр.: «Нет природы — нет человека! 1990 г.» (ПЛ-4382), «SOS! SOS! SOS! 1990 р.» (ПЛ-4385), «Голодомор 1932–1933... найбільший злочин Кремля... 1993 р.» (ПЛ-4430).

Виходячи з вищесказаного, ми бачимо, що плакат дуже яскраво передавав дух епохи, був залежний від ідеологічного і політичного курсу держави в цілому. В експозиційній практиці плакати відіграють важливу роль, відображаючи державну політику, у тому числі події, пов'язані зі створенням незалежної Української держави.

Тему графіки в колекції Харківського історичного музею логічно продовжують друковані художні зображення — гравюри, літографії, монотипії, офорти тощо. Загальна кількість таких предметів у колекції ХІМ трохи більша за 1500 одиниць,

і разом вони складають інвентарну групу музейних предметів «Олеографії, літографії».

Техніка літографії з'явилась в 1798 р. в Німеччині. У порівнянні з технікою гравюри, літографія відкрила більш широкі можливості тиражування творів графіки художників для продажу, друку альбомів репродукцій, книжкових ілюстрацій та афіш. Протягом XIX ст. техніка літографії була широко розповсюджена в станковій та журнальній графіці. У XX ст. при появі офсетного друку, що дав змогу значно збільшити наклади друкованих видань, літографія була витиснута з широкого виробництва тиражованої продукції. На сьогодні літографія існує тільки як техніка виготовлення обмеженої кількості друкованої графіки. Виходячи із цього, зосередимо свою увагу тільки на предметах, які не мали великих накладів для продажу, а були виготовлені як витвір мистецтва.

У колекції зберігається низка авторських робіт, виготовлених у 1972 р. до 250-річчя з дня народження Г. С. Сковороди. Вони виконані у техніці авторської літографії, літогравюри та ліногравюри (гравюра, вирізана на лінолеумі). Серед них представлені: добірка ілюстрацій до творів Г. С. Сковороди «Басни Харьковские», виготовлена В. Д. Чернухою (ОЛ-1201 — ОЛ-1206), зображення Г. Сковороди, що сидить під могутнім дубом, під час роботи, автором якого є В. І. Зорич, та 7 робіт, виконаних М. А. Литвиним. У роботах останнього зображуються місця Харкова й Харківської області, пов'язані з ім'ям видатного філософа: криниця та будинок у с. Бабаї, будинок Я. Захаржевського в с. Великий Бурлук, де бував Г. Сковорода, озеро в с. Сковородинівка та дуб, під яким Сковорода полюбляв писати свої твори, а також будинок у цьому ж селі, де помер наш земляк, і вид Покровського монастиря, на території якого знаходився Харківський колегіум, де свого часу працював Г. С. Сковорода.

В умовах відсутності в колекції ХІМ меморіальних речей Григорія Савича, експонування зазначених предметів допоможе зануритися в його духовний та матеріальний світ і зможе створити ефект уявної присутності філософа.

Ще одним видом образотворчого мистецтва в колекції Харківського історичного музею є «Скульптура», об'єднана у однойменну групу.

Скульптура як вид мистецтва заснована на принципі об'ємного, фізично тривимірного зображення предмета [3, с. 483]. Виділяють два основних різновиди скульптури — круглу скульп-

туру та монументальну. До круглої скульптури відносять: статую (фігура в повний зріст), групу (декілька фігур, що складають єдине ціле), статуетку (фігура, значно менша свого натурального розміру), торс (поясне зображення людини), бюст (погрудне зображення людини). Монументально-декоративна скульптура розрахована на конкретне архітектурно-просторове рішення чи природне оточення. Вона носить яскраво виражений суспільний характер, адресована масам глядачів та розміщена в людному місці. Скульптура малих форм охоплює витвори, створені для живого інтер'єру, і в багатьох галузях зростається з декоративно-ужитковим мистецтвом.

До складу групи «Скульптура» в колекції Харківського історичного музею входять майже 300 предметів, серед них барельєф «Моління у синагозі» (С-7), горельєф із картини І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (С-157), макет пам'ятника В. Мухіної «Робітник і колгоспниця» (С-200), бюст М. Самокиша (С-203), сувенір — фрагмент меморіального комплексу «Мамаєв курган» у м. Волгоград (С-109), плакетка, присвячена 30-й річниці визволення м. Познань (С-138), скульптурна група «Прощання козака з козачкою.» (С-24), статуетка «Будда» (С-29), виконані з різноманітного матеріалу — металу (бронза, мідь, чавун), каменю (мармур, граніт, піщаник, серпантеніт), керамічної маси (бісквіт, фаянс, алебастр, гіпс), пап'є-маше, картону, пластмаси, дерева. За хронологічними рамками колекція скульптури датується другою половиною XIX ст.— початком XXI ст. На відміну від інших предметів образотворчого мистецтва, скульптура має більш виразний характер, завдяки пластиці, грі світлотіні, відображенню дійсності в об'ємних формах.

Деякі із цих витворів мистецтва вже сьогодні експонуються у виставкових залах Харківського історичного музею, змістовно та яскраво доповнюючи експозиції. Серед них можна окреслити витвори таких відомих скульпторів, як П. К. Клодт, Е. А. Лансере, М. Ланц, М. Ф. Овсянкін, Н. Л. Рябінін, П. П. Верна.

П. К. Клодт (1805–1867 рр.) — російський скульптор-анімаліст, майстер ливарної справи, автор чотирьох кінних груп на Анічковому мосту [5, с. 383]. У колекції Харківського історичного музею зберігається мініатюрна копія «Кони на Аничковом мосту в Санкт-Петербурге» (С-67).

Є. О. Лансере (1848–1886 рр.) — російський скульптор, працював у жанровій композиції [5, с. 416]. У колекції Харківського історичного музею зберігаються лише дві його відомі робо-

ти — «Прощання козака з козачкою» (С-24), «Запорожці після бою» (С-8).

М. Ф. Овсянкін (1922–2009 рр.) — радянський скульптор, народився в м. Кіров, навчався у Харківському художньому інституті (1948–1954 рр.), працював у галузі станкової та монументальної скульптури, член Харківського товариства Спілки художників України з 1961 р., заслужений діяч мистецтв України, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка 1977 р. [7, с. 206]. У колекції Харківського історичного музею зберігається кілька його робіт. Найцікавіші: «Бюст О. Яроша» (С-59), «К. Шевченко, полный кавалер Ордена Славы» (С-102).

М. Л. Рябінін (1919–1992 рр.) — скульптор, народний художник УРСР, працював у сфері станкової скульптури [4, с. 434]. У колекції Харківського історичного музею зберігається його робота «Молодий лікар» (С-66).

П. П. Верна (1867–1966 рр.) — майстер художнього різьблення по дереву, заслужений майстер народної творчості УРСР [6, с. 319]. У колекції Харківського історичного музею зберігається його твір «Бюст Т. Г. Шевченка» (С-73).

М. Ланц — викладач малювання у виховному училищі при петербурзькій Академії мистецтв, створив скульптурну композицію «Песталоцці з дітьми» (С-10), присвячену Песталоцці — швейцарському педагогу XVIII ст., засновнику теорії початкового навчання.

Таким чином, усі предмети образотворчого характеру мають достатнє інформативне наповнення, активно використовуються в практиці наукових досліджень та при створенні експозицій. Завдяки можливості образного відтворення дійсності вони мають неабиякий атрактивний вплив на глядача, активуючи принципи музейної комунікації.

Література

1. *Большая советская энциклопедия / Под ред. А. М. Прохорова.— М.: Советская энциклопедия, 1972.— Т. 7.— 607 с.*
2. *Большая советская энциклопедия / Под. ред. А. М. Прохорова.— М.: Советская энциклопедия, 1972.— Т. 8.— 591 с.*
3. *Большая советская энциклопедия / Под ред. А. М. Прохорова.— М.: Советская энциклопедия, 1972.— Т. 23.— 639 с.*
4. *Довідник. Українські радянські художники.— К.: Мистецтво, 1972.— 563 с.*

5. *Митці України. Енциклопедичний словник / Під ред. А. В. Кудрицького.— К.: Українська енциклопедія, 1972.— 846 с.*
6. *Енциклопедія сучасної України / Ред. І. М. Дзюба.— К., 2005.— Т. 4.— 700 с.*
7. *Словник художників України.— К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1973.— 270 с.*

АНАЛІЗ КОЛЕКЦІЙ ТА ЕКСПОЗИЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГРУП ЗБЕРІГАННЯ «МЕТАЛ», «ДЕРЕВО», «РІЗНЕ» ТА «МАКЕТИ» У ЗБІРЦІ ХІМ

Д. В. Бадаєв,
ст. наук. співробітник ХІМ

Групи зберігання «Метал», «Дерево», «Різне» та «Макети» в колекції ХІМ лише за основним фондом налічують близько 8,5 тисячі предметів. Поряд із витворами образотворчого мистецтва, прапорами та зброєю, виробами зі скла та порцеляни, елементами одягу та стародруками саме вони привертають основну увагу відвідувачів, формують експозиційний простір, утворюють основу будь-якої експозиції.

Загалом склад названих груп зберігання у збірці ХІМ відтворює господарський розвиток, еволюцію сільськогосподарського та промислового виробництва, економічні та культурні зв'язки, особливості побуту, духовного та культурного життя різних верств населення нашого краю XIX та XX століть. У складі груп зберігання «Метал, «Дерево», «Різне» можна визначити декілька тематичних колекцій. Серед них, у першу чергу, вкажемо на сільськогосподарський реманент та знаряддя традиційного домашнього господарства, ремісничі та робітничі інструменти (зокрема, верстати — як, наприклад, вертикальний свердлувальний верстат ХПЗ початку XX ст. (М-1066)) кінця XIX — середини XX ст. та зразки виробів здебільшого машинобудівної та інструментальної промисловості другої половини XX ст., які представлені багатьма зразками спеціальної, виробничої та побутової техніки; особливо численні турбінні лопатки та підшипники, а також плакетки — зразки плавок металу.

Наступна тематична колекція об'єднує предмети побуту й допоміжне виробниче обладнання XIX та XX ст. Вона, у свою чергу, поділяється на кілька груп.

Перша з них — це меблі, здебільшого середини XIX — початку XX ст., які репрезентують і народний селянський, і елітний міський побут, у тому числі «казенний»: наявне навіть начиння тюремної камери. Найстаріші зразки меблів збірки ХІМ виготовлені в другій половині XVIII — на початку XIX ст.; серед них банкетка, яка імітує Х-подібне «курульне крісло» [1; 8–9, 149–150] (Др-99) (додаток 7, рис. 11), крісла (Др-100 — Др-103) та ломберний стіл (Др-699), який свого часу належав С. І. Васильківському. Кілька предметів, а саме годинник, стіл, бюро, шафа, диван, крісло та дзеркало (Др-787 — Др-793) складають «кабінет» академіка архітектури А. І. Штакеншнейдера; вони були передані до музею його онукою Н. В. Штакеншнейдер.

До колекції предметів «побутово-виробничого призначення» належать також освітлювальні прилади — різноманітні свічники, каганці та лампади, ліхтарі шахтарські, залізничні, вуличні, лампи гасові та електричні різних типів і призначення; письмове приладдя — від комбінованих письмових приладів різних часів та стилів до окремих чорнильниць, олівниць та учнівських пеналів, олівців, пір'яних та кулькових ручок; засоби друку — друкарські машинки, а також печатки, штампи та друкарські кліше; дорожні й домашні валізи, скриньки, шляпні коробки, шкатулки та каси — металеві, шкіряні, дерев'яні, плетені з лози тощо; такі речи особистого вжитку, як окуляри та пенсне, люльки та запальнички, ціпки, парасолі, віяла, засоби макіяжу та фурнітура до одягу, зокрема ґудзики. Слід згадати також про цікаві колекції швацьких машинок і парових прасок та інших засобів для шиття, прання й прасування.

Посуд, куховарське начиння та харчова тара представлені самоварами та кавниками, кавомолками та кавоварками, кухлями, ступками та салотовками, казанами та сковорідками, тацями, тарелями та блюдами, чарами, чарками та корцями, цукерницями, столовими вазочками, коробками для чаю та солодощів, столовими ножами, виделками, ложками, шпичаками для дичини тощо. Саме металеві чарки та деякий інший столовий посуд належать до найстаріших предметів групи зберігання «Метал», сягаючи XVII–XVIII ст. і навіть доби середньовіччя.

Окрему колекцію складають предмети релігійного характеру — особисті медальйони та хрестики, вотивні платівки й цер-

ковне начиння, у тому числі церковні дзвони та оклади богослужебних книг, а також самі книги: Євангеліє львівського друку 1644 р. (М-518), Євангеліє Охтирської церкви 1698 р. (М-527), Євангеліє в срібному окладі, подароване Успенському собору парафіянами у 1785 р. (ЛВС-19) [2; 134–135] та Євангеліє 1721 р. з окладом роботи Івана Равича (М-526), який є автором ще одного окладу (М-122).

Науково-дослідницьке обладнання репрезентують оптичні, вимірювальні, обчислювальні прилади, лабораторні комплекси та установки. Слід згадати також про медичне устаткування, зокрема хірургічні інструменти. Ринково-торгівельне обладнання представлене колекцією гир, ваг та терезів; засоби зв'язку — двома телеграфними та десятьма телефонними апаратами (серед останніх моделі XIX ст.— Др-165, М-1986 [2; 206–207] (додаток 7, рис. 9)), радіоприймачами, телевізорами тощо. Є у колекції ХІМ також фільмоскопи та діапроектори, фотоапарати різних часів та обладнання до них. Цікава колекція годинників — настінних, напільних, настільних, кишенькових та ручних; серед них — уже згаданий настільний годинник А. І. Штакеншнейдера з дарчим написом імператриці Олександри Федорівни, дружини Миколи І (Др-787).

Цікавими атрибутами радянської доби є нагородні кубки, вимпели, інші призи й нагороди переможців спортивних змагань та виробничого «соціалістичного змагання», урочисті адреси та рапорти до пам'ятних дат, папки та блокноти, зокрема такі, що видавалися учасникам з'їздів і конференцій (так само, як олівці, ручки та ін.), а також різноманітні сувеніри. Серед них є художньо-декоративні вироби (плетення, різьблення, чеканка) як радянської промисловості, так і народних майстрів, зокрема різьбярів М. Ф. Коленова та П. К. Фоменка — авторів робіт, присвячених творчості Г. С. Сковороди та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (Др-716, Др-801, Др-879, Др-880, Др-881, Др-904).

Інша група сувенірів — подарунки іноземних громадян (студентів), делегацій та такі, що були привезені з-за кордону. Широко представлені країни СЕВ (Центральної Європи), частково — Східної Азії (Китай, В'єтнам), Західної Європи, Латинської Америки (Куба), а також Африки, звідки походять цікаві зразки дерев'яної скульптури (Др-77, Др-1090, Др-1097) (додаток 7, рис. 5). Третя підгрупа серед сувенірів — персональні пам'ятки та подарунки; серед них викликають цікавість подарунки військовиків своїм шефам, воєначальникам, конструкторам вій-

ськової техніки тощо та деякі раритети природного походження. Окремо слід згадати про колекцію символічних ключів, яку відкриває ключ від Київської фортеці XIX ст. (М-109), а завершують — ключі від Харківського метрополітену (М-2959, М-2310).

Колекція іграшок та ляльок репрезентує етнічні костюми народів Східної та Центральної Європи, а також інших країн, традиційний та сучасний театр ляльок, іграшкову промисловість, творчість народних майстрів та дитячих колективів. Найцікавіші з них ляльки в народних строях із Кореї (Р-433) та Чехії (Р-477): остання півметрова лялька, витвір майстрині Анни Оурадової з Побежовіце, відтворює костюм чеської етногрупи шумавських ходів [3].

Окреме місце займає колекція музичних інструментів, серед яких є струнні, духові, клавішні, ударні. Найширше представлені у ній цитри; також слід згадати, зокрема, про дві бандури, які належали кобзареві Григорію Ільченку — вироби полтавського майстра Домненка 1925 р. (Др-724) та Чернігівської фабрики 1952 р. (Др-722). До «акустичної» колекції віднесемо також музичні шкатулки, грамофони, магнітофони та програвачі, звукозаписи на різних носіях.

Гімнастичний та спортивний інвентар представлений у групах «Метал, «Дерево», «Різне» так само, як у групі зберігання «Зброя». Окрему тематичну колекцію складають предмети з космічних кораблів серії «Союз» та орбітальної станції «Салют».

Колекції особистих речей, звісно, не можуть бути представлені виключно предметами названих груп, однак ці предмети складають значну частину меморіальних колекцій Г. І. Петровського («кабінету Петровського»), П. А. Грабовського [4], В. Я. Данилевського [2; 240–241], [5], М. С. Самокиша [6], С. І. Васильківського [7], О. М. Бекетова, М. Ф. Сумцова, І. А. Мар'яненка, Г. Ф. Проскури [8], В. Я. Юр'єва [9], К. Д. Синельникова, Г. С. Могильченка, Л. Т. Малої, Олеся Донченка, Ігоря Муратова, інших громадських і культурних діячів, воєначальників та героїв Великої Вітчизняної війни, передовиків і новаторів соціалістичного виробництва тощо.

Серед предметів групи зберігання «Макети» найбільшу експозиційну цікавість можуть викликати архітектурні макети, макети сільськогосподарської, транспортної та військової техніки, макети кораблів тощо. На жаль, не всі предмети цієї групи вирізняються високоякісним виконанням та добрим станом

збереження. Проте макети заслуговують на гідне місце в експозиції музею поряд із предметами інших груп зберігання. Зокрема, це стосується макетів повітряної кулі та аероплана (Мк-59), якими на початку XX ст. підіймався в повітря С. В. Гризодубов.

Кожна з названих колекцій, груп або підгруп предметів заслуговує на окреме дослідження. Такі дослідження є основою оптимального використання колекцій музею в його експозиційній роботі, її головною передумовою, а нехтування ними призводить до ситуації, про яку провідний британський музеєзнавець Рой Стронг ще в 1982 році говорив: «Нет ничего легче, чем работать в полном сокровищ дворце и убаюкивать себя мыслью о том, что ваша деятельность автоматически приносит пользу» [10; 8]. Тому поглиблення досліджень музейного зібрання, не обмежене рівнем груп зберігання та основних колекцій, є одним із провідних завдань наукової роботи у музеї.

Література

1. *Соколова Т. Очерки по истории художественной мебели XV–XIX веков.— Л.: Советский художник, 1967.— 164 с.*
2. *Харків історичний. Довідник / Упорядн. Д. В. Бадаєв.— Х.: Майдан, 2004.— 256 с.*
3. *Ходы.— Т. 15.— М.: Советская Энциклопедия, 1974.— С. 610.*
4. *Горлова Т. А. Матеріали П. А. Грабовського в колекції Харківського історичного музею // Шістнадцяті сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею. 16.04.2010.— Х.: Оригінал, 2010.— С. 150–153.*
5. *Горлова Т. А. Матеріали В. Я. Данилевського в колекції фотодокументів Харківського історичного музею // Восьмі сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду. 12.04.2002.— Х., 2003.— С. 81–83.*
6. *Панченко А. В. Матеріали М. С. Самокиша у фондах Харківського історичного музею // Восьмі сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду. 12.04.2002.— Х., 2003.— С. 104–108.*
7. *Михайловська Ю. А. Матеріали С. І. Васильківського в колекції Харківського історичного музею // Шістнадцяті*

сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю з часу заснування Харківського історичного музею. 16.04.2010.— Х.: Оригінал, 2010.— С. 147–150.

8. *Іванова Н. М. Матеріали академіка Г. Ф. Проскури в колекції фотодокументів ХІМ // Сьомі сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Історія та археологія Слобожанщини в музеях Харківщини». До 100-річчя відкриття Салтівської культури. 12.04.2001.— Х., 2002.— С. 91–94.*
9. *Панченко А. В. Матеріали Юр'єва Василя Яковича, ученого-селекціонера, у збірці Харківського історичного музею // Шості сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. 14.04.2000.— Х., 2000.— С. 64–68.*
10. *Стронг Рой. Музей и коммуникация // Museum.— 1983.— № 2 (138).— С. 3–9.*

ДОКУМЕНТИ ХАРКІВ'ЯН — ГЕРОЇВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В ЗБІРЦІ ХІМ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ПРАКТИЦІ МУЗЕЙНОЇ РОБОТИ

С. О. Олехнович,
наук. співробітник ХІМ

Пам'ятки писемності, до яких ми відносимо документи,— традиційно одна з найбільших за обсягом та найважливіших за значенням груп у колекції будь-якого історичного музею. Документи складають основу кожного серйозного дослідження в царині історії, бо, як ніякі інші, відбивають усі аспекти життєдіяльності людини, а завдяки словесній формі закріплення і передачі інформації надають можливість досліднику вилучати факти зі змісту. Все це сприяє найбільш повному і різнобічному відображенню дійсності [1; с. 1]. Колекція документів Харківського історичного музею нараховує близько 30 тисяч предметів і є однією з найбільших фондових колекцій. За підрахунками автора у колекції ХІМ зберігається 32 особових справи харків'ян — Героїв Радянського Союзу. При вивченні документів для написання статті дослідник виявив, що особові справи

у колекції мають різне кількісне і якісне наповнення. Наприклад, найменшими за кількістю є особові справи Героїв Радянського Союзу Володимира Васильовича Батова, Івана Євгеновича Давидова, Хоми Никифоровича Григор'єва та Емануїла Давидовича Готліба.

Документи В. В. Батова представлені тільки протоколом № 5 від 21.08.1929 р. про засідання комісії з перевірки членів партійного осередку «Дорздрава ЮЖД» та характеристикою на Героя Радянського Союзу, складеною 12.03.1964 р.

В особовій справі І. Є. Давидова зберігається тільки біографія від 13.07.1961 р., яка записана в місті Красноград зі слів сестри Героя Гринько Олександри Євгенівни.

Особова справа Х. Н. Григор'єва ілюструється характеристикою на нього — на той час заступника директора інституту із загальних питань Всесоюзного науково-дослідного інститут технології електромашин і апаратобудування Державного комітету з електротехніки при Держплані СРСР, складеної 13 березня 1964 року. Характеристика містить інформацію про те, що він нагороджений орденами і медалями за успішне виконання завдань, поставлених перед ним командуванням і в 1945 році йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу

Серед матеріалів полковника запасу Емануїла Давидовича Готліба — заступника директора з адміністративно-господарської частини Українського науково-дослідного інституту ґрунтознавства ім. О. М. Соколовського — характеристика, видана згідно з листом № 3/224 від 24 лютого 1964 року Дзержинського районного військового комісаріату міста Харків (НДФ-7404). Комплекс документів Е. Д. Готліба доповнює фотокопія подання на присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу (Указ від 24.03 1945 р.), надіслана з архіву Міністерства оборони СРСР (Д-12529/1-3).

До речі, у музеї зберігаються фотокопії нагородних документів практично всіх харків'ян — Героїв Радянського Союзу.

Отже, провівши аналіз зазначених особових справ, ми переконалися, що він невеликий за обсягом, не досить різноманітний за складом, представляє цікавість тільки як довідкова інформація. Саме тому автор залишає за собою право ілюструвати обрану тему на окремих прикладах.

У фонді документів наших земляків-Героїв маємо документи Анатолія Костянтиновича Недбайла та Захара Карповича Слюсаренка, що були двічі відзначені таким високим держав-

ним званням. Дані особові справи містять нагородні та поздоровні документи.

Так, Анатолій Костянтинович Недбайло, льотчик, уродженець міста Ізюм Харківської області, за часи Великої Вітчизняної війни здійснив 228 бойових вильотів, читаємо з автобіографії А. К. Недбайла, (НДФ 1017). Також у документі сказано, що він виховав чотирьох льотчиків, яким пізніше було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Маємо в колекції подяку 25 квітня 1945 р. А. К. Недбайло отримав подяку Верховного Головнокомандуючого, Маршала Радянського Союзу товариша Сталіна за участь у боях за оволодіння містом і фортецею Піллау (Д-10240). За вміле командування ескадрильєю, відмінне виконання бойових завдань зі знищення противника штурмовими ударами в Східній Пруссії і виявлену при цьому відвагу та мужність Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1945 року А. К. Недбайлу присвоєно звання Героя Радянського Союзу (додаток 6, рис. 4).

За здійснення 219 бойових вильотів на штурм укріплень, артилерійських позицій, живої сили і техніки противника і виявлену при цьому відвагу Указам Президії Верховної Ради СРСР від 29 червня 1945 року А. К. Недбайло удруге був нагороджений званням Героя Радянського Союзу з врученням другої медалі «Золота Зірка» і орденом Леніна. За роки війни він був нагороджений: трьома орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни I і II ступеня, орденом Олександра Невського, Червоної Зірки, «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР» III ступеня, медалями [5; с. 15].

Харківський історичний музей зберігає пам'ять про танкіста Захара Карповича Слюсаренка, уродженця міста Зміїв Харківської області. У комплексі матеріалів, що зберігаються в його особовій справі,— телеграма дружині з повідомленням про нагородження його орденом Леніна (інв. 9370), привітальна телеграма від однополчан із приводу присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу в липні 1945 року (Д-17216), подяка Верховного Головнокомандуючого, Маршала Радянського Союзу товариша Сталіна за оволодіння Берліном 2 травня 1945 року (Д-17215).

23 вересня 1944 року Указом Президії Верховної Ради СРСР за відмінне виконання бойових завдань, особисту відвагу й геройство командиру 56-ї гвардійської танкової бригади 7-го гвардійського танкового корпуса 3-ї гвардійської танкової армії

гвардії полковнику Захару Карповичу Слюсаренку присвоєно звання Героя Радянського Союзу (Д-12672/1, 2).

31 травня 1945 року за взяття Берліна З. К. Слюсаренко удруге був нагороджений званням Героя Радянського Союзу, Золотою Зіркою, двома орденами Леніна. За роки війни він був нагороджений: орденами Червоного Прапора, Суворова II ступеня, Вітчизняної війни II ступеня, Червоною Зіркою, медалями [5; с. 21] (додаток 6, рис. 7).

Отже, завершуючи огляд персональних документів двічі Героїв Радянського Союзу, зробимо висновок, що колекція потребує подальшого поповнення, що дасть можливість музею всебічно відображати вклад наших земляків у Перемогу.

Колекція представлена документами громадських та державних організацій, особистими документами, листівками тощо. Цікавим пластом цієї колекції є епістолярні та мемуарні матеріали: щоденники, спогади, листи. Так епістолярна спадщина Героя Радянського Союзу К. М. Курячого складає 11 листів. У цих листах він звертається до дружини з ніжними, лагідними словами, у них немає жодного натяку на страх, голод, холод, важкі солдатські будні. Він підбадьорював своїх рідних і вірив у зустріч, що відбудеться незабаром. У кожному його листі ми можемо читати окремі віршовані рядки. Наприклад, в одному з листів маємо уривок з його вірша:

Ты просишь писать тебе часто и много,
Но редки и коротки письма мои,—
К тебе от меня — непростая дорога,
И много писать мне мешают бои.

Це рядки з листа, що був написаний 6 вересня 1942 року (Д-12380/2) [2; с. 48–50].

Продовжуючи вивчення епістолярних матеріалів, можемо знайти ще декілька цікавих прикладів. Звернемося до особової справи Онисима Михайловича Голоска, де в листі подяки, адресованому Михайлу Семеновичу Голоску, батькові Героя, читаємо: «Ваш сын Анисим Михайлович — генерал Красной Армии и Герой Советского Союза. Спасибо Вам, Михаил Семенович, что Вы воспитали такого богатыря, героя, каким является Ваш сын и наш любимый командир дивизии». В листі міститься довідка від 22 квітня 1944 року про те, що за Указом Президії Верховної Ради СРСР гвардії генерал-майору Онисиму Михайловичу Голо-

ску 19.03.1944 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу, про що повідомлено в газеті «Правда» від 23.03.1944 р.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17.11.1943 р. за форсування Керченської протоки, захоплення плацдарму на Керченському півострові і проявлені при цьому відвагу та героїзм майору Сергію Олександровичу Борзенку було присвоєне звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка», про що читаємо у вирізці з газети (НДФ-7529) У його особовій справі знаходяться листи та телеграми, які надсилалися бійцям Радянської Армії з евакуації: привітальна телеграма адресована С. О. Борзенку зі святом Першого травня від Ганни Іванівни Межонової 20.04.1943 р. (інв. 10848), лист від секретаря комсомольської організації Приозерського ліспромгоспу Архангельської області Олександри Іванівни Міняєвої (інв. 10850), лист від громадянки Катульської від 27.03.1944 р. з Омська. Ще до війни С. О. Борзенко почав займатися письменницькою діяльністю, у колекції музею зберігаються відгуки на його книги «Утоление жажды» і «Повинуясь законам Отечества» (інв. 27221). Будучи спецкором газети «Правда» і письменником, на початку 50-х рр. XX ст. він знаходився у відрядженні в КНДР, після чого розповідав про мужність корейського народу в боротьбі за незалежність, про що свідчить телеграма-запрошення С. О. Борзенку від піонерів табору «Орлёнок» МАП (інв. 27269) (додаток 6, рис. 5).

Отже, при використанні на виставці або в експозиції епістолярних матеріалів ми бачимо, що вони, як ніякі інші, можуть викликати відповідний емоційний стан та допомагають знаходити відгук у серцях відвідувачів.

Протягом окупаційного періоду на території Харкова та Харківської області діяло партійне та комсомольське підпілля. Незважаючи на те, що його діяльність висвітлювалася багатьма дослідниками, ця тема не має адекватного аналізу. Харківський підпільний обком КП(б)У очолював Іван Іванович Бакулін, а секретарем першого складу підпільного обкому комсомолу став Олександр Гордійович Зубарєв. Документи цих діячів надходили до колекції музею кількома етапами. У комплексі І. І. Бакуліна маємо ряд документів, що висвітлюють факт його народження, довоєнний період та його діяльність як керівника підпільної партійної організації. Серед них виписка з метричної книжки Донської єпархіальної Троїцької церкви міста Новочеркаська за 1900 р., витяг з книги шлюбів Бахмутського

повіту Донецької області, документи, що свідчать про участь у науковій діяльності за фахом математика в Ракитянському садівничо-городньому технікумі, праця в Уманському плодово-ягідному інституті та з 1934 року — у Харківському сільськогосподарському інституті. Зберігаються також документи, що характеризують його участь у суспільно-політичному житті. Міститься ряд листів Бакуліна, датованих 16–19 жовтня 1941 року, що були адресовані дружині. У травні 1942 року він був заарештований гестапо. Після тяжких катувань помер у тюремному шпиталі 24 вересня 1942 року (Д-12441). Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2.05.1945 р. посмертно нагороджений орденом Леніна.

Що стосується особистої справи Олександра Гордійовича Зубарєва, першим документом був диплом про закінчення Харківського державного педагогічного інституту, датований 29.08.1939 р. (інв. 14297). Його у 1946 р. передала дружина О. Г. Зубарєва — Катерина Андріївна. У 70–80-х рр. до фондів музею надійшло кілька документів: довідка від 7.08.1933 р. про те, що Зубарєв з 15.05.1933 р. по серпень 1933 р. працював головою юнацької секції при РК ЛКСМУ, щоденник (Д-12887), що розповідає про мрії, почуття, сподівання Олександра, характеризує його як людину організовану, цілеспрямовану, наполегливу і водночас добру, просту і привабливу, довідка від 13.06.1940 р. про закінчення Харківського державного педінституту (НДФ-7663), останній лист О. Г. Зубарєва до дружини (Д-1288).

До документів післявоєнного періоду відносяться спогади про Олександра Зубарєва колишнього піонервожатого Харківської середньої школи № 88 Я. М. Дехтяря (НДФ-3771), оповідання В. О. Рибалова «Их было трое» про роботу Харківського підпільного обкому комсомолу (НДФ-3456). Зі спогадів П. Глущенка, опублікованих у газеті «Радянська освіта» від 29.10.1969 р., дізнаємося, що пам'ять про героя вшановується в пісні на слова С. Шумицького, музику Д. Хоптія. А біля середньої школи № 88 (по вулиці III Інтернаціоналу, 8), де до війни викладав географію вихованець Харківського педінституту О. Зубарєв, установлений його бронзовий бюст на гранітному постаменті.

Вже Героєм Радянського Союзу вступила у Велику Вітчизняну війну льотчиця Валентина Степанівна Гризодубова — одна з перших радянських жінок, нагороджена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2.11.1938 р. званням Героя Радянського Союзу. 24 вересня 1938 року Валентина Гризодубова разом із

Поліною Осипенко та Мариною Расковою здійснила переліт за маршрутом Москва — Далекий Схід на відстань 6450 кілометрів за 26 годин 29 хвилин. У листі до харків'янина Федора Семеновича Олійника Валентина Степанівна ділиться враженнями про переліт на літаку «Родина» (Д-16 289).

Також в особовій справі маємо запрошення Харківського ордена Леніна авіаційного інституту імені М. Є. Жуковського та музею історії авіації на науково-практичну конференцію, присвячену 100-літньому ювілею з дня народження піонера Вітчизняної авіації С. В. Гризодубова, адресоване Валентині Степанівні Гризодубовій (Д-25 800).

Однією з найгуманніших у світі є професія лікаря, покликання якого — порятунок людини. В умовах війни, коли від того, скільки хворих та поранених повернуться до боїв і праці, залежить ціна перемоги. У роки Великої Вітчизняної війни не було жодної ділянки боротьби з ворогом, де б медичні працівники не вели самовіддану боротьбу зі смертю. Поряд з лікарями безстрашну боротьбу за життя вів середній та молодший медичний персонал — фельдшери, медсестри, санітарки.

Сотні поранених винесла з полів кровопролитних битв гвардії старшина медичної служби Марія Савеліївна Шкарлетова, яка була відзначена орденом Міжнародного комітету Червоного Хреста імені Флоренс Найтінгейл — найвищою нагородою в галузі медицини. В особовій справі маємо ряд документів, що висвітлюють воєнний та післявоєнний періоди її життя: посвідчення № 15 від 20 вересня 1943 року про закінчення курсів санінструкторів (інв. 28158); подяка гвардії старшині медичної служби Марії Савеліївни Шкарлетовій від 29 квітня 1945 року № 339 за прорив оборони німців і наступ на Берлін (інв. 28157), подяка Верховного Головнокомандуючого, Маршала Радянського Союзу товариша Сталіна гвардії старшині медичної служби Марії Савеліївні Шкарлетовій від 2 травня 1945 року за оволодіння столицею Німеччини — Берліном (інв. 28156). У 1965 році до музею надійшли матеріали про бойовий шлях Марії Савеліївни Шкарлетової в роки Великої Вітчизняної війни, які містять: автобіографію, копію привітального листа командування армії у зв'язку з присвоєнням звання Героя Радянського Союзу, спогади про фронтове життя під час Великої Вітчизняної війни, переписку з однополчанами, командирами військових частин та юними друзями — учнями різних шкіл, тексти статей, опублікованих у газетах «Победа», «Красное знамя», «Колективних

шлях», «Ленинское знамя», «Звезда», «Соціалістична Харківщина», «Червоний прапор» (НДФ-2088). Ці матеріали доповнюються спогадами про події звільнення Варшави 17 січня 1945 року, оволодіння містом Гнєзено 22 січня 1945 року та про бої на території Брандербургзької провінції (НДФ-1715).

В особовій справі Шкарлетової є ще два документи, які привертають до себе увагу — автобіографія та коротка біографічна довідка (НДФ-7545, 7546), складені вже після нагородження її званням Героя Радянського Союзу. У документі зазначено, що згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24.03.1945 р. Шкарлетовій Марії Савеліївні, гвардії старшині медичної служби, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» (додаток 6, рис. 6).

Отже, аналізуючи документи харків'ян — Героїв Радянського Союзу, можна зробити висновок, що фактично життя та діяльність наших видатних земляків у колекції Харківського історичного музею висвітлені фрагментарно. Бракує документів, які були б більше інформаційно наповненими. Тому і нині надзвичайно актуальною залишається проблема поповнення колекції Харківського історичного музею, зокрема особових фондів видатних особистостей Харківщини, новими предметами. Тільки таким чином можна зберегти пам'ять про цих людей для майбутніх поколінь. Створюючи експозиції, присвячені Великій Вітчизняній війні, не тільки віддаємо данину поваги ветеранам, але і вселяємо в молоді серця розуміння величі подвигу й значення Перемоги над фашистами для нашого народу, сприяємо вихованню патріотизму в підростаючого покоління [3; с. 65]. Молодь зобов'язана знати й шанувати цю сторінку нашої історії, бути вдячною за здійснений подвиг.

Література

1. *Панченко А. В. Методичні рекомендації до написання уніфікованих паспортів на музейні предмети групи «Документи».*
2. *Пєнькова О. Л. Досвід використання епістолярних документів часів Великої Вітчизняної Війни у виставковій роботі // Восьмі сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду. 12.04.2002.— Х., 2003.— С. 48–50.*
3. *Гордєєва І. М. До питання інтерпретації Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. музейними засобами: партизан-*

ський і підпільний рух у Харківській області в 1941–1943 рр. // Чотирнадцяті сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність: актуальні проблеми музейної діяльності». 18.04.2008.— Х., 2008.— С. 65.
4. *Дикань А. Герои Харьковщины.— Харьков, 1997.— 351 с.*
5. *Апальков А. К. Подвиг во имя Отчизны.— Харьков, 1985.— 710 с.*

ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕМИ ОСВОЄННЯ КОСМОСУ В КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Н. В. Звержховська,
зав. відділу ХІМ

Із сивої давнини польоти над Землею були заповітною мрією людства, вираженою казками, легендами і фантастичними романами. Наприкінці XIX ст. російський учений К. Е. Ціолковський уперше дав теоретичне обґрунтування можливості польотів у космічному просторі. Основоположником практичної космонавтики став С. П. Корольов, під керівництвом якого були створені потужні ракети-носії, перші штучні супутники Землі, перші пілотовані космічні кораблі, будувався космодром, був створений Центр підготовки космонавтів — Зоряне містечко.

4 жовтня 1957 р. запуском першого радянського штучного супутника Землі здійснилася вікова мрія людства про польоти в космос. В історії земної цивілізації наступила нова ера — космічна.

12 квітня 1961 р. назавжди залишиться в пам'яті людства: Юрій Гагарін кинув виклик природі й на легендарному «Востоке», подолавши тяжіння Землі, відкрив людям шлях у космічну далечінь [5, с. 6], став першим громадянином Всесвіту. Усього 108 хвилин тривала ця подорож, але вона стала початком освоєння нового світу, однією з найбільш прекрасних легенд людства. Політ Ю. О. Гагаріна був кроком у невідоме, дозволив подолати психологічний бар'єр, показав, що людина може витримати незвичні й складні умови космічного польоту [6, с. 9], може жити й ефективно працювати на борту космічного корабля [4, с. 34].

12 квітня 1961 р. людство ступило на нескінченний шлях до зірок. Кроки на цьому шляху дуже часто супроводжувалися словом «уперше»:

- 11–12 серпня 1962 р. космонавти А. Г. Ніколаєв і П. Р. Попович здійснили перший груповий політ на кораблях «Восток-3» і «Восток-4»;
- 16–19 червня 1963 р. на навколоземній орбіті працювала перша у світі жінка-космонавт Валентина Терешкова;
- 12–13 жовтня 1964 р. на орбіту вперше був виведений тримісний пілотований космічний корабель «Восход» — перша літаюча лабораторія зі штатом наукових співробітників, що складався з різних спеціалістів [3, с. 14];
- 18 березня 1965 р. О. А. Леонов уперше вийшов у відкритий космос;
- 14–15 січня 1969 р. вперше виконано стиковку пілотованих кораблів «Союз-4» та «Союз-5», створено експериментальну наукову станцію, здійснено перехід двох космонавтів із корабля в корабель через відкритий космос [3, с. 132];
- 19 квітня 1971 р. на навколоземну орбіту виведена перша довготермінова багатоцільова орбітальна станція «Салют»;
- 15–21 липня 1975 р. вперше в історії космонавтики був проведений спільний міжнародний експеримент у космосі за програмою «Союз» — «Аполлон».

Космос та досягнення на шляху його освоєння не могли не знайти свого відображення в колекції ХІМ.

У 1958–1959 рр. до музейної збірки надійшли фотосерії ТАРС, що розповіли про перші радянські штучні супутники Землі («Советские искусственные спутники Земли» 1958 р.; «Эра освоения космоса» 1959 р.)

Уже з квітня 1961 р. музейна збірка поповнюється матеріалами, присвяченими польоту Ю. Гагаріна: плакатами («Нами зорано цілину зоряну», «К планетам человеку путь открыт!», «Слава первому космонавту Ю. А. Гагарину!», «Слава советскому народу — покорителю космоса», «Честь і слава першому льотчику-космонавту СРСР Юрію Олексійовичу Гагаріну — піонерові освоєння космосу!» та ін.), поштовими листівками «Шлях до космосу відкрито!», «Слава першому льотчику-космонавту СРСР!» (були підписані до друку вже 17.04.1961 р), книгою «Утро космической эры» (розповідь про те, як людство зустріло політ першого космонавта), фотосеріями ТАРС («Советский человек в космосе!» 1961 р., «Осуществление великой мечты человечества (о полете в космос)» 1961 р.).

Поступово коло предметів у колекції ХІМ, пов'язаних із космічною тематикою, розширюється, стає більш різноманітним.

Серед поштових листівок і фотодокументів представлені портрети космонавтів Ю. О. Гагаріна, Г. С. Титова, П. І. Бєляєва, О. А. Леонова, В. М. Комарова, Ю. М. Глазкова та ін. з автографами і дарчими написами музею, набори листівок, присвячених Ю. Гагаріну, фотографії космонавтів під час тренувань, перед космічним стартом, на зустрічах із харківськими робітниками, студентами, школярами тощо, фотографії ракети «Восток» на стартовому майданчику та установки для Байконура, розробленої ФТІНТом.

Є у музейній збірці і зразки оснащення космічних апаратів: вакуумний насос 1056, срібно-цинковий елемент хімічної батареї СЦС 3/2013, блок панелі сонячної батареї космічних апаратів, зразок екранно-вакуумної термоізоляції, прапорець, що кріпився до деталей космічного апарату, ручка люка у відкритий космос, молоток для роботи у відкритому космосі, робочий пояс космонавта, піропатрон (додаток 7, рис. 3), прицільна марка стикового вузла станції «Салют», фіксатор стоп ніг, лампа настінна та світильник переносний корабля «Союз» і станції «Салют», пристрій для надування протиперевантажувального костюма, пічка для нагрівання продуктів на космічній станції «Салют» (додаток 7, рис. 4), пояс для медичних досліджень, касета з плівкою для запису медичних досліджень, прилад «Резеда» для дослідження показників зовнішнього дихання.

Серед зразків космічної їжі — консерви «Осетр заливной» та «Карбонад», сир із смородиновим пюре, кисіль смородиновий (порошок), сік абрикосовий із м'якоттю (порошок), тюбик із чаєм та вишневим соком, тюбик «Чернослив», паличка фруктова з яблук та слив, плитки хліба, печиво «Русское», галети «Арктика».

Особисті речі космонавтів представлені військовою формою генерал-майора О. А. Леонова (шинель і кашкет) та його пензлями для малювання, а також тренувальним костюмом для роботи на тренажері і в космосі, що належав Ю. В. Малишеву (додаток 7, рис. 2).

У колекції зберігаються особисті документи космонавтів: грамота О. А. Леонова до пам'ятної медалі на честь 50-річчя від дня народження Ю. О. Гагаріна з підписом матері космонавта № 1, диплом ім. Ю. О. Гагаріна, яким був нагороджений О. А. Леонов, перепустки О. А. Леонова до Центру підготовки космонавтів

ім. Ю. О. Гагаріна, до НАСА (Центр управління польотами США), на Красну площу, запрошення на Гагарінські читання і різноманітні заходи, поздоровлення О. А. Леонову; Диплом пошани ВДНГ Ю. В. Малишева; візитна картка В. О. Ляхова з автографом космонавта, яка знаходилася на борту космічної станції «Салют-7».

Серед предметів групи «Ордени, медалі, знаки» представлені пам'ятна медаль «Первый в мире выход человека из корабля в космос» О. А. Леонова (з посвідченням) та пам'ятна медаль Радянського Центру управління космічними польотами (з посвідченням), яка була вручена Ю. В. Малишеву.

Космос і космічні дослідження — це спільне надбання усього людства. Розуміння загальної користі й зацікавленість у практичних застосуваннях космічних досліджень сприяли виникненню спеціальних міжнародних програм, таких як «Інтеркосмос», «Фобос» [1, с. 310, 311]. Першим спільним міжнародним космічним польотом став радянсько-американський політ за програмою «Союз» — «Аполлон», у якому взяли участь радянські космонавти О. А. Леонов і В. П. Кубасов та американські астронавти Т. Стаффорд, В. Бранд і Д. Слейтон. Мільйони людей у багатьох країнах світу з величезною увагою слідкували за його ходом, за хвилюючими етапами цього унікального експерименту: стартом і посадкою кораблів; першим стикуванням у космосі кораблів, створених у різних країнах; історичним рукостисканням на орбіті; першою космічною прес-конференцією за участю журналістів, які зібралися в прес-центрах, розташованих на різних континентах; процесом розстикування і маневрування кораблів при проведенні експериментів зі спостереження штучного сонячного затемнення і вивчення ультрафіолетового поглинання [5].

У музейній збірці про цей політ і події, пов'язані з ним, розповідають бортова інструкція спільної операції, фотографії екіпажів під час підготовки та під час польоту, американські емблеми, проспект польоту, карта-схема подорожі радянських космонавтів по США, фотографії про перебування космонавтів у США після польоту, лист Т. Стаффорда до О. А. Леонова (1977 р.), пам'ятна медаль і листівка, присвячені експедиції «Союз» — «Аполлон», марки пошти Болгарії, книга «Континенты встречаются в космосе».

Важливою складовою міжнародних програм були польоти міжнародних екіпажів на радянських космічних кораблях і стан-

ціях. До складу інтернаціональних екіпажів входили громадяни ЧССР, Польщі, НДР, Болгарії, Угорщини, В'єтнаму, Куби, Монголії, Румунії, Франції, Індії. Цей етап розвитку космічного співробітництва в колекції ХІМ репрезентують значок «Интеркосмос» і значки, присвячені спільним космічним польотам, вимпел на честь радянсько-польського польоту, спецвипуск газети «Известия», присвячений радянсько-болгарському польоту, знак на честь радянсько-угорського польоту, запрошення на зустріч із членами радянсько-в'єтнамського екіпажу. Радянсько-кубинський політ представлений знаком на честь польоту, кубинським прапором і прапором «Інтеркосмос» із дарчими написами й автографами космонавтів, бюлетенем, присвяченим радянсько-кубинському польоту, запрошенням на зустріч із членами радянсько-кубинського екіпажу. Польоту радянсько-французького екіпажу присвячені конверт і марка, 20-річчю радянсько-французького співробітництва в космосі присвячена поштова картка. Радянсько-індійський політ висвітлюють фотографії екіпажів та запуску космічного корабля з радянсько-індійським екіпажем, нашивка індійського космонавта (додаток 7, рис. 1), конверти з борту космічної станції з підписами екіпажів радянсько-індійського польоту і конверт пошти Індії, присвячений цій події, книга «СССР — Индия: на космических орбитах».

Освоєнню космосу в музейній збірці присвячені низка книг: «Годы космической эры», «Испытатель космических кораблей», «Подвиг на орбите», «Над планетой людей», «Космонавтика СССР»; плакати: «Дивися, земле: крокуєм у космосі», «Наш флаг меж звезд полощется...», «Гордимся! Восхищаемся! Побратимы Вселенной», «Слава героям космоса!» тощо; основні віхи космічної ери ілюструє набір листівок «Впервые в мире».

До музейної колекції ввійшли також медалі й знаки, пов'язані з освоєнням космосу: медалі на честь М. В. Келдиша, Ю. О. Гагаріна, К. Е. Ціолковського, С. П. Корольова, на честь 25-річчя запуску першого супутника, відзнаки на честь 20-річчя та 25-річчя першого польоту людини в космос, знаки на честь 25-річчя Центру підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна та Центра управління польотами, значок «Первый космонавт гражданин СССР — Ю. А. Гагарин» (до 30-річчя першого польоту людини у космос). Видатним датам також були присвячені ювілейні монети СРСР та Росії: «1 рубль» 1981 р., випущений до 20-річчя першого польоту людини у космос, «1 рубль» 1983 р.,

присвячений 20-й річниці польоту у космос корабля, пілотованого жінкою, «1 рубль» 1987 р., відкарбований до 130-річчя від дня народження К. Е. Ціолковського, «3 рубля» 1992 р., присвячені Міжнародному року космосу.

Успіхи вітчизняної космонавтики відбиваються в сюжетах поштових марок СРСР, Болгарії, Куби, Монголії, Румунії, присвячених етапам освоєння космосу. Особливу цінність для музейної збірки грошово-паперових знаків являють собою конверти, що побували на борту космічних кораблів, з автографами космонавтів. Про перебування цих конвертів на борту свідчать штемпелі спеціального гасіння.

З початком космічної ери неосяжний Всесвіт став об'єктом не лише науково-фантастичної літератури, а й живопису. Одним із перших присвятив свою творчість цій темі народний художник РРФСР А. Соколов. 18 березня 1965 р. стартував космічний корабель «Восход-2», на борту якого був Олексій Леонов — не тільки льотчик-космонавт, а й художник. Він був першою людиною, яка покинула свій космічний дім і вийшла у відкритий космос, першим, хто побачив космос лицем до лиця, хто доторкнувся до його порожнечі і відчув у безодні страшну байдужість невагомості. Він повернувся на планету і захотів у фарбах розповісти людям про те, що він бачив і відчував [5]. Головна тема багатьох його картин — захоплення красою Землі, любов людини до рідної планети. Ескізи до картин Леонов робив під час своїх космічних польотів. Під час спільного польоту «Союз» — «Аполлон» він зробив портрети американських космонавтів.

Мистецтво художника-космонавта О. Леонова і художника-космолога А. Соколова [2, с. 8] створило новий напрям у живопису — «космічний живопис» [5]. У колекції музею присутні друковані видання, що дають можливість познайомитися з роботами О. Леонова і А. Соколова: набори листівок «Человек в космосе» та «Звездные пути», альбом «Человек и Вселенная», каталог виставки О. А. Леонова і А. К. Соколова «Космос на страже мира», книга О. Леонова для дітей «Здравствуй, мой маленький друг!».

Космос надихає не тільки майстрів пензля, а й майстрів слова. Подвигу людей, які проклали шлях до космосу, присвячені поетичні збірки харківського поета І. Мирошникова «Пахари Вселенной», «Ветка полыни», «Звездный причал», його вірші «Ветераны Звездограда», «Участникам запуска первого спутника».

Про «космічні гавані» планети Земля нагадують оплавлений бетон зі стартового майданчика космодрому Байконур,

знаки «Строитель Байконура», значки «Байконур», «Байконур 15.XI.1988. Буран» та «Ленинск», настінні календарі «Космодром Байконур» і «Космодром Плесецк», фотографія «Харківський поет І. І. Мирошников і художник А. Г. Тюрін біля ракетної установки «Союз-25» на Байконурі. 1977 р.».

Досягнення ракетно-космічної промисловості з успіхом використовуються у різних галузях господарства, про що розповідається в брошурах «Космос — народному хозяйству», «Советские научные космические исследования», «Космонавтика — путь к миру и прогрессу», буклеті «Космос — народному хозяйству».

Розвиток космосу потребував нових технічних досягнень та взаємопроникнення науки і виробництва. Прикладом таких процесів можуть слугувати наукові розробки Харківського фізико-технічного інституту, передані до ХІМ протягом 1970–1980-х рр.: люкс-спектрометр РОМС-5, що використовувався на АМС «Венера-9» та «Венера-10», люкс-спектрометр Р-8, призначений для дослідження верхніх шарів атмосфери, дірчастий дифракційний екран (ДДЕ), що використовується в космічній техніці. Газета «Червона зірка» від 11.04.2001 р. розповідає про внесок Харківського об'єднання «Комунар» у розвиток космічної галузі СРСР та України.

Різновидом заохочень до нових трудових звершень для радянських людей були відзначення їх праці і привітання з боку космонавтів. Прикладами таких своєрідних нагород у нашій збірці є Зіркові вимпели ім. Юрія Гагаріна і грамоти до них, значок і посвідчення члена колективу, нагородженого Зірковим вимпелом, нагрудні знаки «Герои космоса — гвардейцам пятилетки» з посвідченнями, вимпел «Передовому коллективу от летчиков-космонавтов СССР», подаровані працівникам сільського господарства Харківської області льотчиками-космонавтами в Зоряному містечку; привітання льотчиків-космонавтів харків'янам та лист космонавта Л. С. Дьоміна до бригади слюсарів-складальників ХТЗ.

Популяризація освоєння космосу та особи першого космонавта знайшли відображення у виробах Будянського фаянсового заводу: ваза для квітів і тарілка із зображенням Ю. О. Гагаріна.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. в СРСР була створена Асоціація музеїв космонавтики, матеріали установчої конференції якої були передані до фондів ХІМ тодішнім директором А. А. Цевбою.

Вони представлені значком, візитною карткою та мандатом делегата, запрошенням і програмою конференції.

Подвиг космонавтів був прикладом для підростаючого покоління, живив їх розум, визначав коло їх інтересів. Про це свідчать фотографії «У харківському міському клубі юних космонавтів», «Заняття в гуртку ракетобудування клубу юних техніків «Горизонт» Харківського державного авіаційного виробничого підприємства» та дитячий малюнок Кості Терентьєва «Космос».

Матеріали з розвитку космонавтики в незалежній Україні представлені лише трьома фотографіями, що відображають перебування космонавта України № 1 генерал-майора Л. К. Каденюка в Харківському військовому університеті, та його автографом.

У цьому році минає 50 років першому польоту людини в космічну височінь. За цей час космос став звичним поняттям, але він не є більш легким і доступним. Говорячи «космос», ми розуміємо подвиг, говорячи «космонавт» — розуміємо мужність, відвагу, знання і досвід. Космонавти вписали свої імена золотими літерами в історію людства. Вони стали прикладом для багатьох.

Література

1. *Космонавтика СССР.— М.: Машиностроение, 1986.— 496 с.*
2. *Космос на страже мира: Каталог выставки.— М.: Советский художник, 1984.— 17 с.*
3. *Лазарев В. Г., Ребров М. Ф. Испытатель космических кораблей.— М.: Машиностроение, 1976.— 136 с.*
4. *СССР в космосе. 2005 год.— М.: Изд-во АПН, 1989.— 40 с.*
5. *Человек и Вселенная.— М.: Изобразительное искусство, 1976.*
6. *Экскурсия в Звездный.— М.: Мол. гвардия, 1979.— 96 с.*

РІЗНОВИДИ ПРЕДМЕТІВ ІЗ КЕРАМІКИ ТА СКЛА В КОЛЕКЦІЇ ХІМ І ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЇ

О. І. Хасанова,
ст. наук. співробітник ХІМ

Музейна колекція «Кераміка, скло» налічує близько 4000 предметів та складається з гончарних виробів, виробів із художнього фарфору, фаянсу і скла.

Колекція гончарних виробів ХІМ містить предмети з кінця 18 ст. до наших днів. Наприкінці 19 — на початку 20 ст. на території України, за даними дослідників, існувало близько 700 поселень, де працювали гончарі. Значними осередками гончарства на Харківщині стали Валки, Нова Водолага, Ізюм. Зокрема, у Валках жив та творив такий майстер, як Федір Гнідий, різноманітні вироби якого зберігає наш музей: скарбничка «Лев», глечик «Горох», скульптурні композиції «Чапаївці на привалі», «Отара овець» та ін. Починаючи з 1930-х рр., на Харківщині складаються цілі керамічні школи і виробничі артілі: «Нове село» (Валки, кінець 30-х рр. 20 ст.), «Будянська цегла» (40–50 рр. 20 ст.), Ново-Водолазький райпромкомбінат (50-ті рр. 20 ст.), «Прогрес» (Валківський р-н, 50-ті рр. 20 ст.). Їх вироби представлені в нашій колекції вазами, куманцями, глечиками тощо. Окрім цього, у колекції зберігаються численні вироби артілі «Художній керамік» (с. Опішне, кінець 50-х рр. 20 ст.) та Опішнянської керамічної школи. Остання репрезентована, зокрема, чималою збіркою авторських робіт Розалії Чабаненко (70–90-ті рр. 20 ст).

Гончарні вироби, що зберігаються в музейній збірці, різні за призначенням і назвами. Це і так званий «бабушник» — посудина циліндричної форми, у якій випікали хліб; «баран», «лев» — ритуальний зооморфний посуд у вигляді скульптури барана або лева, що слугував для зберігання і розливання міцних напоїв та вина [6; с. 255].

Серед глечиків можна виділити:

- «гладущик», глечик молочний — висока посудина з вушком або без для тримання молочних продуктів, води;
- глечик для святої води — орнаментований, полив'яний, у якому носили воду на освячення до церкви;
- «зливушник», маленький, із широким горлом і маленьким виливом («пикою») на вінцях, який використовували для зберігання сметани, молока, а також для розливання рідини.

Горщики теж розподіляються за призначенням:

- звичайні, для приготування різних страв;
- «двійнята-(горнята)-близнята» — два невеликі, з'єднані однією ручкою-кільцем горщики; застосовувалися для перенесення гарячих страв у поле; на Святвечір малі хрещеники носили в них кутю і узвар хрещеним батькам;
- нічник — горщик із вушком для відправлення природних потреб.

Є в колекції і «носатки» — посудини з носиком та трьома ручками, що використовувались як умивальник, для розливання олії на базарах та «вареної» під час родинних свят. Дуже багато в музейній збірці мисок зі своїми назвами: шльонки (з хвилястими вінцями), кандійки або затирачки (з увігнутими до середини краями) — для затовкання часнику і сала для борщу, розтирання пшона тощо; різноманітних куманців (ритуальний посуд для розливання міцних напоїв під час весілля), як старовинних, так і сучасних.

Цікавими є колекція іграшок, частина якої належала ще музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, та колекція скульптур, за допомогою яких можна відтворити в етнографічній експозиції веселий весільний обряд (тут і молодята у святковому вбранні, і сварлива свекруха, і галаслива теща, і ряджені цигани та ін.).

Невеличкою є збірка козацьких люльок, серед яких — і сувеніри, і досить старовинні, такі як три люльки, що були знайдені в 1954 р. на Пилявському полі — місці боїв Б. Хмельницького з польською шляхтою.

Значну частину колекції «Кераміка, скло» складають **вироби з художнього фарфору та фаянсу**. Основу збірки становить європейський (не зовсім чисельний), російський та український фарфор і фаянс середини 18 — кінця 20 ст. Тут представлена продукція найбільш відомих підприємств, яка робить честь своїм творцям.

Мейсенська мануфактура, заснована в 1701 р. у Німеччині Бехтером, винахідником європейського фарфору [5; с. 18], представлена вазочками різної форми, маслянкою-кошиком з ручками, тарілками з вирізними краями, чайними і кавними чашками (у вигляді квіток і циліндричними) та однією скульптурою «Танцующая пара» (додаток 4, рис. 2). Для цієї мануфактури був характерний свій особливий художній стиль із легкими, вільними формами і яскравим життєрадісним розписом.

Берлінський королівський завод, заснований Вільгельмом Каспаром Вегелі в 1751 р. [5; с. 41], представлений, в основному, тарілками (легкими, з ажурними бортами, майже невагомими на вигляд — додаток 4, рис. 5); чашкою із зображенням Мадонни з немовлям; молочником. Усі ці предмети прийшли до нас з Історичного музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди.

Вироби Севрського заводу, заснованого у Франції в 1750-х рр., у колекції ХІМ репрезентовані невеликою кількістю яскравих і виразних предметів: великі (74 см) підлогові вази (бірюзові, з пасторальними сюжетами на тулубі, з фігурними золоченими ручками); глибокі та мілкі тарілки, прикрашені квітами; ваза-кашпо (кобальтова, із зображеннями птаха і квітів у картушах, з маленькими золоченими ручками); два великі декоративні блюда з бірюзовими (характерний колір для севрської кераміки) із позолотою бортами та пасторальними сюжетами на дзеркалі (додаток 4, рис. 1).

Оглянувши вироби декількох головних західноєвропейських мануфактур, що зберігаються в нашій колекції, переходимо до російської кераміки.

Перший фарфоровий завод у Росії — Петербурзька порцелянова мануфактура, яка з 1765 р. працювала під назвою «Імператорський фарфоровий завод» (ІФЗ); основним напрямком його діяльності було обслуговування царського двору: виготовлення предметів інтер'єру та великих парадних сервізів. Першим палацовим сервізом, створеним у 1756–1762 рр. «по высочайшему заказу», став сервіз, що увійшов в історію під назвою: «Собственный Ея Величества столовый и десертный сервиз императрицы Елизаветы Петровны» [4; с. 34]. З 1838 р., за часів правління Миколи І, завод почав виготовляти так звані «доробки» на втрачені предмети із сервізів. Дві тарілки-«доробки» того часу знаходяться в нашій колекції (додаток 4, рис. 6). Художнє оформлення їх незвичайне: поверхня вкрита так званою «трельяжною решіткою» зі зменшенням вічок ближче до центру, а в місцях перехрещення ліній — маленькі квітки-розетки. Ще один із найстаріших предметів, що відноситься до часів Єлизавети,— ваза-кошик із прорізними боками.

Чашка з блюдцем із білого фарфору, що належали до сервізу «Олександрія», не зовсім примітні на перший погляд, але цікаві історією свого виникнення. Цей сервіз на 530 предметів був виконаний у 1829 р. в готичному стилі для палацу Миколи І

і Олександри Федорівни в парку Олександрія в Петергофі. На предметах — герб міста Олександрія (за малюнком поета В. А. Жуковського): в центрі синього лицарського щита з девізом «За Веру, Царя и Отечество» зображений меч, пропущений через вінок білих троянд. Предмети з нашої колекції є «доробками» до сервізу (вони виготовлялися до початку 20 ст.), про що свідчать марки на них: на чашці вензель Олександра III, а на блюдці — Миколи II [3; с. 107].

Цікавими предметами ІФЗ у музейній колекції є також:

- дві тарілки, що входили до основного складу «Готичного сервізу» на 150 предметів (використані мотиви орнаментації середньовічних вітражів), подарованого імператрицею Олександрою Федорівною чоловікові до Різдва 1833 р.;
- пляшкова передача — єдиний предмет у колекції музею, що входив до «Костянтинівського сервізу» (частіше його називали сервізом «ВККМ» — Великий князь Костянтин Миколайович), який був виготовлений у 1848 р. із нагоди одруження другого сина імператора Миколи I — Костянтина. Прикладами для посудних форм цього сервізу стали характерні форми давньоруського і візантійського посуду із золота, срібла: кубки, братини, ковші тощо.

Першим приватним підприємством Росії з виробництва фарфору був завод Ф. Я. Гарднера, заснований у 1766 р. у селі Вербілки Московської губернії. Його продукція представлена в колекції як простими і порівняно дешевими речами, так і виробами для вузького кола багатих покупців: тарілкою, супником, чашкою з блюдцем (з дитячим малюнком, на трьох золочених ніжках-лапках), вазою і різноманітними чашками з блюдцями, оздобленими ручним розписом. Але найбільшу увагу привертають предмети з трьох орденських столових сервізів (додаток 4, рис. 4), виконаних на замовлення Катерини II для прийомів кавалерів орденів у відповідні орденські дні: три тарілки з Георгіївського сервізу, виконаного в 1778 р.; одна тарілка — з Олександрівського сервізу на 30 предметів, виконаного в 1780 р.; комплексом предметів з Володимирського сервізу, який був закінчений у 1785 р. (тарілка, дві сухарниці, шість горщиків для крему, десять колодочок від ножів), що був найбільш коштовним і чисельним (140 предметів) [8; с. 44]. Випускав завод також і предмети дрібної пластики, які представлені в музейній колекції скульптурами «Хлопчики, які борються», «Сбитенник», «Українець», «Нахлібниця».

Присутня в колекції і невелика (більше 20 одиниць), але значима збірка предметів Волокитинського заводу, який у другій половині 1830-х рр. виник у маєтку поміщика А. М. Міклашевського в с. Волокитине Глухівського повіту колишньої Чернігівської губернії (нині Сумська обл.). Його вироби відрізняються вигадливістю форм, якістю фарб, насиченістю кольорів: попільниця у вигляді мушлі, на ніжці; молочники; золочені, гранені цукорниця і чайник; ваза у вигляді видовженої квітки; посудина у вигляді чоловіка в каптані і капелюсі, який сидить на стільці; скульптури «Жанна Д'Арк», «Христос благословляє», «Мавпа» тощо.

У музейній колекції присутні предмети ще одного з відомих підприємств — заводу О. Г. Попова (1811 р., с. Горбуново Дмитрівського повіту Московської губ.). Скульптури Попова відрізняються реалістичністю, наповнені ліричним почуттям, для посуду характерні декоративність, любов до яскравих фарб, особливо прославився його так званий трактирний посуд з напівсферичними чашками дуже вдалих пропорцій. На прикладі наших експонатів (а їх близько 20) можна скласти уявлення про оригінальний стиль цього заводу: тарілки, прикрашені квітами, арабесками, позолотою, зображенням дворянського герба (вважаються рідкісними), чашки різних форм, вази, скульптура «Кавалер», маслянка у вигляді чорно-брунатної черепахи.

Значне місце в колекції «Кераміка, скло» ХІМ займають вироби підприємств, що належали родині Кузнєцових і в другій половині 19 ст. перетворилися на найбільших постачальників фарфору, фаянсу та інших видів керамічних виробів на російському й світовому ринках. На рубежі 19–20 ст. вони володіли 18 підприємствами в різних районах Російської імперії [2; с. 100]. У фондах зберігаються предмети найбільш значних заводів: «на Волхові» (Новгородська губ.), у Ризі, у Дульові, у с. Вербілки Московської губ., у с. Песочня (Калузька губ.), «у Твері» (с. Кузнєцово Тверської губ.) і в Будах Харківської губ. До початку 20 ст. на підприємствах склався той асортимент, який випускався цими заводами до 1917 р. Одних тільки чашок було більше 370 фасонів (додаток 4, рис. 3). У колекції зберігаються чашки: у вигляді барильця з кришкою; у вигляді самовара з носиком і на ніжці; із ручкою у вигляді сокири; овоїдна з кришечкою, на ніжці, що схожа на пасхальне яйце, з написом: «Х. В.» та ін. Залишають приємне враження своєю скромністю і простотою чашки з простим квітковим декором і окремою позолотою, що

доповнюються написами: «Дарю в день ангела». Одна з чашок колекції випущена фабрикою у Вербілках до 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. і містить сюжет «Военный совет в Филях». Окрім цього, представлено багато видів тарілок, блюд (круглих, овоїдних) та сухарниць (у формі кошиків та листя), різновиди свічників, маслянка-гарбуз, цукерниця у формі ладді, оздоблена зображенням янголів та ін. Серед зазначених предметів привертають увагу дві вази — «Маркіз» та «Маркіза», що прикрашені скульптурами чоловіка й жінки в костюмах 18 ст. та пишною ліпниною.

Кузнєцов переслідував мету не тільки повністю оволодіти внутрішнім ринком, а й стати всесвітнім постачальником своїх виробів. Населення Середньої Азії, Афганістану, Туреччини почало віддавати перевагу його «східним» товарам перед усіма іншими, а в деяких регіонах Східного Китаю кузнєцовську продукцію вважали більш «китайською» [1; с. 14], ніж місцеве виробництво. У колекції присутні кілька тарілок і чайник із так званого «китайського» сервізу, виготовленого на Будянському заводі, що оздоблені пейзажами та зображеннями чоловіка й жінки в національному китайському вбранні.

У фондах ХІМ зберігаються також окремі вироби таких приватних заводів, як: завод братів Корнілових (м. Санкт-Петербург), продукція якого за свої якості отримала світову славу і була коштовніша, ніж вироби інших заводів; фабрика Храпунова-Нового (с. Кузяєво Богородського повіту); завод Іконнікова (вироби вищого ґатунку); фабрика Гуліних (с. Речиці) та ін.

Виробництва фарфорової продукції кінця 18 — першої третини 19 ст. на території, що входить до складу сучасної України, характеризуються кількома спільними рисами. Вони створювалися в маєтках крупних землевласників, що зумовлювало шляхи та обсяги фінансування підприємств, асортимент та вартість виробів, формування штату працівників переважно з кріпаків. Усі вироби поєднує обов'язкове використання класичного дизайну з елементами бароко, рококо, ампіру. Найвідоміші виробництва цього періоду — фабрики в Корці та Баранівці. Перша функціонувала в старовинному м. Корці на Волині в маєтку князя Ю. Чарторийського з 1784 р. до 1831 р. [7; с. 55]. А на початку 1800-х рр. у м. Баранівка, теж на Волині, у маєтку магнатів Любомирських-Валевських була заснована ще одна фабрика [7; с. 45]. У колекції ХІМ виявлено 12 виробів Корецької та 19 — Баранівської фабрик. Переважна більшість цих пред-

метів входила ще до складу колекції музею Слобідської України, куди, як свідчать облікові документи, вони були передані Сумським музеєм. Оскільки підприємства розвивалися паралельно і між ними існували тісні виробничі зв'язки, доречно розглянути їх вироби спільно. Стилістичними особливостями декорування були великі барвисті букети і поодинокі квітки на білому тлі. Такі вироби представлені трьома корецькими та трьома баранівськими тарілками з великими квітами, корецькими піддоном з ажурним бортом, чайником з букетом на овоїдному тулубі. Особливу увагу привертають дві корецькі вази-сухарниці з ажурними прорізними бортами: на дзеркалі однієї — синій букет, на дзеркалі другої — монограма з двох переплетених літер «Г» і «В». Ще один характерний вид декору — фриз із стилізованого листя: дубового — на корецькій тарілці, виноградного — на двох баранівських сухарницях у формі мушлі. Популярним був надглазурний розпис виробів розкиданими стилізованими волошками. У нашій колекції цей мотив ілюструють вироби Баранівської фабрики: восьмикутна сухарниця, тарілка та супник у формі, подібній килику. На прикладі невеликої збірки предметів указаних підприємств видно, що асортимент був широким.

Варто згадати ще один такий оригінальний вид продукції цих підприємств, як аптекарські банки. Вони традиційно виготовлялися з використанням античних форм — овоїдні, на ніжці, нагадували вазові форми, декорувалися на білому тулубі вінками з квітів, що оточували латинський напис назви лікарського препарату. У колекції зберігаються три такі посудини.

Славу українському фаянсу як кращому в Росії здобув Києво-Межигірський фаянсовий завод, заснований у 1798 р. на місці колишнього Межигірського монастиря. У 1801 р. тут починається випуск продукції, що відрізнялася пластичною фаянсовою масою, тонкими промодельованими формами, високою якістю виконання. Асортимент виробів був дуже великим: усі види столового, чайного і кавного посуду, предмети декоративно-утилітарного призначення, бісквітна скульптура малих форм. У колекції ХІМ зберігається 5 предметів із Баболовського сервізу, виготовленого в 1824–1825 рр. на замовлення для Баболовського палацу в Царському Селі: дві глибокі тарілки, велике блюдо, сотейник та соусник. Це найбільш ранні вироби межигірського фаянсу в музейній збірці. При виготовленні сервізу були використані новаторські прийоми: кольорова (теракотова) маса та

друкований малюнок (віночок виноградної лози чорного кольору). У 1830-ті рр. у кераміці з'являються ускладнені форми, потяг до пишності. Прикладом цього є так званий «Гіпюровий сервіз», створений за англійськими зразками [2; с. 42]. Це сервіз на 40 персон із блакитного фаянсу, виконаний у 1832 р. на замовлення імператриці Олександри Федорівни в стилі ампір і оздоблений суцільним дрібним рельєфним орнаментом із квітів і листя. У фондах ХІМ збереглися 10 предметів із цього сервізу: п'ять глибоких тарілок, дві мілкі, дві чашки і одне блюдце. Окрім цього, у колекції багато тарілок, сухарниць із кольорових мас (зеленої, жовтої, брунатної), оздоблених стилізованими рельєфними виноградними гронами з великим листям, рельєфними пейзажами. У 1840-х рр. почали у великій кількості випускати ікони, одна з яких — ікона «Вознесіння Христа», розфарбована по рельєфному зображенню,— зберігається в нашій колекції.

Після 1917 р. деякі з керамічних заводів продовжили своє існування і стали основою радянської фарфоро-фаянсової промисловості: Державний фарфоровий завод ім. М. В. Ломоносова (колишній ІФЗ), Дмитровський фарфоровий завод (колишній Гарднера — Кузнєцова), заводи колишньої керамічної імперії Кузнєцових, серед яких завод у Дульово, Твері (з 1924 р.— ім. М. І. Калініна — Конаковський), у Новгородській обл. («Пролетарій», «Бронниці»), Пісочинський і, звичайно ж, Будянський фаянсовий завод (у 1922 р. підприємство було включене до складу Всеукраїнського тресту «Фарфор-фаянс-скло»). У колекції знаходиться невелика збірка виробів цих заводів (будянська більш чисельна), але серед них є досить цікаві предмети. Фарфор 20–30-х рр. 20 ст. прийнято називати агітаційним [1; с. 58]. Це яскравий документ свого часу, який у художній формі доніс нам настрій цього історичного періоду. Звичайний розпис змінювався новими сюжетами, орнаментами, символами, над якими працювали видатні художники. Так, у фондах зберігаються вироби, серед яких: тарілка, виконана художником М. Адамовичем із портретом В. І. Леніна за малюнком М. Альтмана; скульптури художників В. Кузнєцова і Н. Данька («Міліціонер», «Матрос», «Хуліган», «Футболіст», «Фізкультурниця»); тарілка з написом: «Мы превратим весь мир в цветущий сад»; чашка із зображенням портрета В. І. Леніна і герба СРСР із написом: «Дело Ленина переживет столетия. Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»; чашка з блюдцем із зображенням чоловіка, що сидить за кермом трактора, і написом: «Найкращому

ударникові ХТЗ тов. Хохуле В. І. 1933 р.»; ще одна подарункова чашка «От рабочих промышленных р-нов Иркутского округа Усолье, Черемхово, Ленских приисков... делегату съезда. Привет 15 съезду ВКП(б) за большевистское единство партии, пролетарскую диктатуру» (1924 р.) та ін.

Чимало в музейній колекції виробів Будянського заводу початку 1950-х — 2000-х рр.: різноманітні чашки, вази (великі підлогові й маленькі), якими нагороджували делегатів різних з'їздів; блюда, присвячені ювілеям заснування СРСР, УРСР та перемозі СРСР у Великій Вітчизняній війні (із зображенням орденів); блюда та вази, на яких зображені політичні діячі (Сталін, Ленін, Дзержинський, Котовський, Щорс та ін.), письменники й композитори (Чайковський, Лисенко, Мусоргський, Шевченко, Квітка-Основ'яненко, Франко, Горький); є невелика збірка тарілок із видами Харкова. Відображені на посуді й подальші значні події в країні: політ у космос — блюда, вази із зображенням Ю. Гагаріна та інших космонавтів; олімпіада в Москві — тарілки, солонки, сувеніри з олімпійською символікою.

У 2006 р. АТЗТ «Будянський фаянс» припинив своє існування, і колекція ХІМ поповнилася близько 7700 предметами з його музею. Один із найстаріших експонатів цієї збірки — блюдо, розписане Максимом Івановичем Станіним у 1897 р. (два великих, яскравих яблука і слова по борту: «Хлеб-соль»). Особливу увагу привертають до себе авторські сервізи «Покровський собор», «Садиба», «Несе Галя воду», «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» та інших художників Б. П. Пяніди, Г. Д. Чернової, Л. В. Антонової, Г. І. Кломбицької та багатьох інших.

Чималу частину музейної збірки складають **вироби зі скла**, хронологічні рамки яких — із кінця 17 ст. до наших днів. Особливе місце в ній займають вироби з гутного скла: збірка з 19-ти чотиригранних пляшок-штофів дає змогу розглянути різноманітні форми і декор цих предметів. Більшість із них виготовлена способом вільного видування з прозорого безбарвного скла, має коротку шийку, що приєднувалась окремо. Три штофи — кольорового скла, один — напівбілого. Два предмети мають ускладнену форму: увігнуті грані, зрізані кути. Ми маємо різні за декором екземпляри: розписані емалевими та олійними фарбами, грановані, з матовими гранями, з хімічним травленням. У розписах переважають рослинно-квіткові мотиви і зображення двоголового орла під короною. Унікальним є штоф,

декорований досить рідкісним килимовим орнаментуванням: стилізованими квітами без стеблин типу «соняшник» або «ромашка», із восьмикутними та чотирикутними зірками. Досить цінною частиною колекції ХІМ є три штофи з вензелями Катерини І, Катерини ІІ та Олександра І на одній із широких граней.

Специфіка народної обрядовості вплинула на появу й досить тривале побутування фігурного посуду та скляних виробів, що уподібнюються ведмедям, баранам, рибам тощо. Чільне місце серед фігурного посуду в нашій колекції займають зразки трьох варіантів пляшки-«ведмедя». «Ведмедик» завжди стоїть на трьох лапах, а ще двома тримається за голову. У цій композиції поєднується народний гумор з суто практичним міркуванням — п'ята лапа необхідна для того, щоб забезпечити посудині стійкість. Два «ведмеді» з кольорового скла гладкі, інші — оздоблені ліпленням. Фігурки тварин, птахів поєднували в собі риси народної іграшки та декоративної скульптури, прикладом чого є предмети з колекції: «півник», «йорж», «баранчик», «собачка».

Колекція виробів зі скла містить різноманітні предмети: склянки; 2 чайниці, оздоблені розписом фарбами; барильця, чарки, бокали, декоровані гравіруванням; освітлювальні прилади. Цікавими за формою є чаша на ніжці з двома ручками (18 ст.), пляшка у вигляді бюста генерала М. Д. Скобелєва з написом: «Скобелєвъ II, 1890», мисливська двостулкова порохівниця із зеленуватого скла (18 ст.).

Музейна збірка містить чисельну колекцію пляшок різних форм (овоїдні, прямокутні, конусні, багатогранні та ін.), як старовинних, 18–19 ст., так і сучасних, що виготовлені Товариством «Калинкин-С.–Петербург–Москва», «Харьковским акционерным обществом Новая Бавария», «Харьковским заводом искусственных минеральных вод», Мерефянським скляним заводом, «Пивоваренным заводом в Москве», «Харьковским пивоваренным заводом Игнатищева И. Е.» та іншими заводами.

Численна збірка різноманітних флаконів для парфумів та аптекарського посуду. Їх випускали «Тов-во Брокаръ и К° в Москвѣ», «Тов-во Галенина. Харьковъ», «Тов-во В. К. Ферейна» та ін. Є вироби із кришталю із середини 18 ст. (невеликі графини з богемського кришталю з позолотою, чорнильниця) та сучасні: вази, цукерниці (подарунки членів чехословацьких делегацій). Зберігається у фондах і кришталева кришка з вензелем «НХ», яку подарувала своїй модистці Н. П. Харитоненко, дочка цукрозаводчика П. І. Харитоненка. Невеликою є збірка ви-

робів, прикрашених бісером,— вишиті гаманці, кисети (початок 19 ст., Росія) — та аксесуарів, плетених із бісеру. Серед них — банка для чаю, виготовлена з білого матового скла й оздоблена зображенням птаха на гілці горобини, викладеним бісером. Побутувала банка в родині працівника ХПЗ Л. Г. Боднаревича, який отримав її як постійний покупець чаю однієї фірми в Харкові в 1909–1910 рр.

Окремі предмети з колекції «Кераміка, скло» цікаві не тільки за своєю формою, декором, а й своєю історією, часто вони належали конкретним людям, які самі творили історію. Розглянемо деякі з них:

- дві тарілки заводу Кузнєцова із сервізу, який спеціально продавався під час Першої світової війни з метою збору грошей для допомоги хворим на туберкульоз;
- маленька чашечка, що належала ректору Харківського університету В. А. Кочетову, до нього — сім'ї Квіток, а ще раніше — сім'ї Дупіних, у яких, за сімейними архівами, у 1787 р. зупинялася Єкатерина II і пила чай із цієї чашки;
- предмети, що належали С. І. Васильківському: маленька скляна посудина, у якій виготовлювався розчин для промивання очей, два великі декоративні блюда з майоліки;
- предмети, що були подаровані М. Ф. Сумцову в 1912 р.: частина сервізу (2 чашки, блюдця, десертна тарілка, чайник), декорованого вихованцями Харківського пушкінського училища за орнаментами С. І. Васильківського; ваза-цукерниця — подарунок харківського професора-офтальмолога Л. Л. Гіршмана;
- кришталева чорнильниця, що належала професорові М. П. Трінклеру; нею користувався керівник харківських більшовиків Артем (Ф. А. Сергєєв), коли в 1905 р. переховувався в лікарні Трінклера під виглядом хворого;
- три чашки, що побутували в сім'ї М. Д. Раєвської, засновниці художньої школи в Харкові, одну з яких їй подарував учитель малювання з м. Дрезден під час навчання в Німеччині; художня мініатюра на ґудзику, де Раєвська відобразила сім'ю своєї сестри, Софії Дмитрівни, на дачі в Ізюмському повіті.

Цікавою, а може й унікальною, у колекції ХІМ є настінна тарілка, яка нагадує нам про окупацію Харкова під час Великої Вітчизняної війни. На її дзеркалі — геральдичний щит, по борту — напис готичним шрифтом німецькою мовою: «Ми на

Дону/Донці в Харкові. Різдво. 1942» (переклад). Імовірно, ця тарілка являє собою подарунок солдатам армії вермахту, виготовлений спеціально до Різдва 1942 р., яке вони святкували в завойованому Харкові. На погляд автора, історія створення цього предмета потребує додаткового дослідження.

Оглянувши музейну колекцію кераміки та скла, можна сказати, що вона представляє інтерес не тільки для дослідників, але й привертає увагу відвідувачів музею. Зазначені предмети дають змогу проілюструвати розвиток гончарного промислу й керамічного виробництва середини 18 ст.— початку 21 ст., побут населення, символічну роль посуду та використання його в родинній і календарній обрядовості, популяризувати культурну спадщину.

Література

1. *Андреева Л. Советский фарфор 1920–1930 годы.— М.: Советский художник, 1974.— 340 с.*
2. *Бубнова О. А. Старый русский фаянс.— М.: Искусство, 1973.— 188 с.*
3. *Зибіна Т. В. Під царським вензелем (з колекції порцеляни XIM) / Чотирнадцяті сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність».— Х., 2008.*
4. *Императорский фарфоровый завод .1744–1904.— СПб., б. г.*
5. *Квербфельд Е. К. Фарфор.— Л., 1940.— 80 с.*
6. *Пошивайло О. Етнографія українського гончарства.— К.: Молодь, 1993.— 408 с.*
7. *Троцкий И. Фарфор и фаянс / Указатель марок.— Л., 1924.— 328 с.*
8. *Черный Н. В. Фарфор Вербилок.— М.: Изобразительное искусство, 1970.— 296 с.*

ВИКОРИСТАННЯ НОВИХ НАДХОДЖЕНЬ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ

В. М. Яковлєв,
заступник директора з наукової роботи Національного меморіального комплексу «Висота маршала І. С. Конєва»

Основними напрямками діяльності меморіального комплексу є поповнення, формування та популяризація фондової колекції музею «Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». Справжньою знахідкою 2009 року, безсумнівно, є щоденники 1941–1944 років, фотографії, особисті речі харків'янина Михайла Яковича Плахіна, що послугували основою для створення й відкриття в травні 2010 року виставки «Дорогами війни». Серед матеріалів, представлених на виставці, є як предмети 1940-х рр., що належали М. Я. Плахіну (кашкет [1], гімнастерка [2], галіфе [3], чоботи [4], планшет [5], ремінь [6] та кобура [7], запальничка [8], пристрій для пристрілки зр. 1944 р. [9], та ін.), так і унікальні світлини Берліна 1945 року [10], які раніше ніде не публікувалися.

Розповісти про бойовий шлях Михайла Яковича Плахіна, людини вольової і мужньої, хотілось би не лише за сухими автобіографічними даними та чітко окресленими графами особового листка з обліку кадрів. Адже за кожним скупим рядком криється максимальне напруження як фізичних, так і моральних сил людини, яка потрапила в епіцентр трагічних подій Великої Вітчизняної війни. Тому ми користувалися як загальними, офіційними документами, так і щоденниками, люб'язно наданими його донькою Людмилою Михайлівною.

Михайло Якович Плахін народився 16.04.1915 року в с. Ново-Василівка Горностаївського району Херсонської області в сім'ї землеробів. У 1929 році він закінчив семирічку і вступив до Херсонського дорожньо-будівного технікуму. Після закінчення технікуму працював начальником дорожньо-будівного загону при Горностаївському зернорадгоспі.

У 1936 році закінчив Одеське артилерійське училище зі званням лейтенанта.

Велика Вітчизняна війна для Михайла Яковича розпочалася в районі Полоцька на посаді помічника начальника штабу розвідки 56-го корпусного артилерійського полку. Він у повній мірі відчув на собі шок перших німецьких авіанальотів: «*...Немецкие самолеты бомбили наши войска беспрерывно с 17.00 до 21.00. я лично пережил неописываемые ужасы. Возле меня разрывались в нескольких десятках метров замедленного действия бомбы (4 штуки), а сколько было выпущено пулеметных очередей, в самой близости ложились пули. В общем, эти четыре часа я испытал неописываемый ужас, я никогда не надеялся, что мог остаться в живых. На моих глазах ранило и убило несколько человек. Картина была жуткая...*» Невимовним сумом і гіркотою від поразок перших днів війни сповнений кожен рядок щоденника: «*В 174 СД много беспорядка, пехота действует очень плохо, паника и беспорядок. Дошло до того, что пехота и артиллерия ПП ушла раньше корпусной артиллерии, что дало возможность противнику почти окружить третий дивизион. На выручку 8 батареи было послано подкрепление из БЗР, которому удалось отбить нападение...*» [10].

У лютому 1942 року Михайло Якович був призначений старшим помічником начальника оперативного відділу Управління начальника артилерії 31-ї армії Калінінського фронту, а згодом і начальником оперативного відділу. З червня по жовтень 1942 року М. Я. Плахін брав участь в обороні північніше Воронежа на фронті 38-ї армії Брянського й Воронезького фронтів, займав посаду начальника оперативного відділу Управління начальника артилерії 38-ї армії.

Із жовтня 1942 року по травень 1944 року — він командує 1092-м гарматним артилерійським полком РВГК (Резерву Верховного Головнокомандування) Південно-Західного, а згодом — 3-го Українського фронту. Після лікування в госпіталі, на початку 1944 року, підполковник Плахін призначений командиром 99-го гвардійського артилерійського полку 47-ї гвардійської стрілецької дивізії у складі 8-ї гвардійської армії 1-го Білоруського фронту. Саме цей полк вів жорстокі бої на підступах до Берліна (форсування р. Одер, захоплення і розширення плацдарму поблизу Кюстріна, прорив оборони гітлерівців в районі Зеєловських висот). Одна із найяскравіших сторінок бойового літопису полку — штурм і взяття Берліна.

На основі фотографій Берліна 1945 року, витягу з журналу бойових дій (за період із 14 квітня по 9 травня 1945 року) 99-го гвар-

дійського гарматного артилерійського Померанського Червонопрапорного орденів Суворова і Кутузова полку з архіву підполковника М. Я. Плахіна в 2010 році нами було видано фотоальбом «Ми йшли до тебе, Перемого!» [11]. Берлін після важких боїв — таким він постав перед очима радянського фотокореспондента і назавжди закарбувався на фото як нагадування прийдешнім поколінням.

Здавалося б, чим більше років минає від часу Великої Вітчизняної війни, тим блідішою стає її примара, поступово втрачається гострота трагізму, болю, страждання, героїки і взагалі значущість в очах нових поколінь. Але це не так. Війна, як і раніше, із нами, у наших серцях, у наших душах. І поєднує її із сьогоденням людська пам'ять. Ми повинні не тільки зберегти пам'ять, але й донести історичну правду про страхіття війни. Саме в цьому аспекті Національному меморіальному комплексу «Висота маршала І. С. Конєва» належить провідне місце в збереженні пам'яті та патріотичному вихованні підростаючого покоління.

Література

1. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 502.*
2. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 506.*
3. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 505.*
4. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 511/1-2.*
5. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 503.*
6. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 500.*
7. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 501.*
8. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 524.*
9. *Фонди меморіального комплексу.— Вст. 527.*
10. *Фонди меморіального комплексу.— НДФ-31.*
11. *«Ми йшли до тебе, Перемого!» Фотохроніка Берліна 1945 року з архіву підполковника М. Я. Плахіна / Упорядники В. М. Яковлєв, С. М. Простов.— Х.: ТОВ «Золоті сторінки», 2010.— 70 с.*

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ХАРКІВЩИНІ У 2010 р.

А. В. Панченко,
зав. науково-методичного відділу ХІМ

Зусилля музейних співробітників у 2010 році були спрямовані на подальший розвиток науково-дослідної, науково-освітньої та виставкової роботи, на поповнення та збереження фондових колекцій.

Протягом року до музейних збірок тільки комунальних музеїв надійшло 10480 предметів основного фонду та 5070 — науково-допоміжного. Таким чином, загальна кількість пам'яток, що зберігаються в музеях Харківської області, склала 601376 предмет. На жаль, останні 10 років до кошторисів музеїв не закладаються витрати на придбання музейних предметів. А отже, музейним співробітникам часто приходиться відмовлятися від історичних та мистецьких реліквій, які змогли б гідно доповнити існуючі колекції. Здебільшого фонди музеїв поповнюються документами та фотографіями періоду Великої Вітчизняної війни, ювілейними нагородами, етнографічними матеріалами ХХ сторіччя, надходженнями з митниці.

Презентуючи свої колекції, у звітному році музеї Харківщини відкрили 501 виставку. При цьому слід відзначити, що 286 з них відкриті у 22-х районних та сільських краєзнавчих музеях, у яких працюють 125 співробітників, і з них 70 — технічний персонал. Більш того, у штатному розкладі 10 музеїв тільки одна штатна одиниця — директор музею. Але найголовнішим здобутком звітного року є навіть не кількість відкритих виставок. Саме 2010 року відбулося значне зрушення у сфері обміну виставками

не тільки між музеями області, а й на регіональному рівні. Так, відбувся обмін виставками між Чугуївським художньо-меморіальним музеєм та Будинком-музеєм Максиміліана Волошина в Коктебелі, Харківський художній музей презентував свою виставку «М. С. Самокиш. Харків — Сімферополь» у Сімферополі, Харківський історичний музей узяв участь у виставці «Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу» у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, Міською художньою галереєю ім. С. Васильківського в Києві було представлено персональну виставку Віталія Куликова, виставку молодих харківських митців на фестивалі «I love Kiev», спецпроект «Зроблено в Харкові» у Мистецькому арсеналі, Ізюмський краєзнавчий музей разом зі Слов'янським державним історико-архітектурним заповідником створив спільну виставку «Археологічна колекція М. В. Сибільова», яка демонструвалася в обох музеях. У свою чергу Харківський художній музей приймав виставку львівських художників, виставки фотографій та книжкових ілюстрацій із Німеччини, у Первомайському краєзнавчому музеї демонструвалася виставка «Водительство Духа» київського скульптора Олексія Леонова, у Муніципальній галереї з великим успіхом пройшла виставка визначного литовського фотографа Вітала Луцкуса, що відбулася за підтримки посольства Литви в Україні, у Лозівському краєзнавчому музеї була представлена виставка воскових фігур із Санкт-Петербурга. Відбувався обмін виставками і на обласному рівні: виставка Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті В. Н. Каразіна «Скіфи й елліни» демонструвалася в Ізюмському краєзнавчому музеї, матеріали для виставки, присвяченої 65-річчю Великої Вітчизняної війни, що проходила в Балаклійському краєзнавчому музеї, були надані Харківським історичним музеєм, виставка мінералів із колекції Панютинського музею була представлена в Первомайському краєзнавчому музеї.

Іншим напрямком популяризації музейних колекцій є публікації в наукових та науково-популярних виданнях і ЗМІ. Протягом 2010 року музейними співробітниками було опубліковано 270 статей, підготовлено до друку та випущено два каталоги, вісім рекламних проспектів, буклетів, листівок, альбом виставки живопису, історичний альманах, чотири збірки матеріалів всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій, що проходили на теренах Харківщини.

Результати наукових доробків харківських музейників були представлені також на 26 наукових конференціях, що проходили як на Харківщині (Харків, Лозова, Сковородинівка), так і в інших містах України (Донецьк, Одеса, Суми, Івано-Франківськ, Житомир, Бахчисарай, Судак) та Російської Федерації (Бєлгород, Пєнати, Магас).

Велика увага приділялася подальшому розвитку науково-освітньої роботи. Продовжували працювати лекторії «Абетка мистецтва», «Арт-старт», «Титани світового мистецтва» в Харківському художньому музеї, програми інтерактивних занять у Чугуївському художньо-меморіальному та Куп'янському краєзнавчих музеях, із великим успіхом пройшли фестивалі «Сьогодні — Купала, завтра — Івана» (Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди), «Меч Святослава» (Ізюмський краєзнавчий музей), літературно-мистецьке свято «Сковородинівська весна», свято Івана Купала у с. Чемужівка (Зміївський краєзнавчий музей). Разом проводилася активна робота з пошуку нових форм роботи з відвідувачами. Так, у Харківському літературному музеї були розроблені майстер-класи з написання чарівних історій, за мотивами поеми «Енеїда» І. Котляревського та казки «Аліса в країні див» Льюїса Керола тощо. У Літературно-меморіальному музеї Г. С. Сковороди розроблено інтелектуальний квест «Загадка філософа». Дуже популярними стають проведення реконструкцій військових подій, які готуються музеями до проведення як музейних, так і міських та районних свят. Одним із найцікавіших досягнень у культурно-масовій роботі музеїв минулого року є проведення загальноміської акції «Ніч музеїв у Харкові», що об'єднала 8 музейних закладів міста. За всі роки існування цієї традиції у 2010 році вона вперше пройшла в такому масштабі. Організаторам акції вдалося успішно вирішити всі організаційні та рекламні питання, а також проблему переміщення відвідувачів між усіма музеями, що взяли участь у заході. Слід відзначити, що вирішення транспортного питання під час цього заходу є поки що єдиним вдалим досвідом на Україні.

Завдяки наполегливій роботі музейних співробітників у сфері культурно-масової та науково-освітньої роботи протягом звітного року музеї Харківської області відвідали 1104815 осіб. Для них проведено 12832 екскурсії. Ще майже 5600 екскурсій проведено для 179873 мешканців Харківщини в музеях, що створені при організаціях та установах.

Але попри все залишається ціла низка питань, що не вирішуються вже роками. Це перш за все охорона музеїв. Повністю відповідає нормативним документам охорона лише музеїв обласного підпорядкування та Харківського літературного музею. Жоден з інших музеїв не охороняється підрозділами, які мають на це дозвіл, більшість музеїв зовсім не мають ніякої, навіть сторожової охорони, сигналізація встановлена лише в Красноградському, Балаклійському, Зміївському, Ізюмському краєзнавчих музеях. Таким чином, більшість музеїв Харківщини захищена від крадіжок лише ґратами на вікнах та добрим ставленням громадян. Болючим питанням є проведення реекспозицій та створення експозицій, що відповідали б вимогам сьогодення. Слід пам'ятати, що 17 із 35 музеїв Харківщини були створені на основі музеїв на громадських засадах, кімнат бойової та трудової слави. І експозиції цих музеїв здебільшого залишилися на рівні, що відповідав умовам їх створення: застаріле обладнання або й відсутність його, відсутність наукового підходу та художнього рішення. Через відсутність фінансування на створення експозицій продовжують працювати лише у виставковому режимі Харківський історичний музей, Харківський літературний музей, Ізюмський, Валківський, Зміївський, Куп'янський, Первомайський краєзнавчий музеї. Історико-археологічний музей «Верхній Салтів» та Меморіальна музей-квартира сім'ї Гризодубових через ті самі причини були весь рік зачинені для відвідувачів. Музей приватних колекцій та Люботинський краєзнавчий музей і зовсім не мають своїх приміщень. Все це, безумовно, ускладнює роботу із залучення відвідувачів.

Складною залишається ситуація з ремонтом музейних приміщень, 21 із 35 музейних закладів потребують капітального або часткового ремонту: продовжує підтоплюватися ґрунтовими водами будівля Меморіального комплексу «Висота Маршала І. С. Конєва», також спостерігається значне протікання покрівлі, відбулося просідання ґрунту, а відтак руйнування східців, тротуарної плитки, частини підпірної стіни; потребує термінового капітального ремонту покрівля Харківського історичного музею, не працює опалення в Богодухівському краєзнавчому музеї, через відсутність ремонту закритий для відвідувачів перший поверх Ізюмського краєзнавчого музею, через значне протікання стелі закриті декілька залів Первомайського краєзнавчого музею тощо. У той же час не можна не відзначити, що навіть за умов кризи на ремонтні роботи в музейних закладах було

виділено майже 340 тис. грн. Завдяки цьому було відкрите для відвідувачів нове приміщення Галереї лауреатів премії І. Рєпіна в Чугуєві, замінені вікна в Красноградському краєзнавчому музеї ім. П. Д. Мартиновича, відремонтовано пробитий через падіння димаря дах Барвінківського краєзнавчого музею, проведено ремонт філій Зміївського краєзнавчого музею.

Аналізуючи досягнення та проблеми в роботі музеїв Харківської області, слід зазначити, що на сучасному етапі, коли туризм стає важливою складовою розвитку економіки, необхідне розуміння того, що саме музеї, як центри збереження культурної спадщини регіонів, повинні бути невід'ємною частиною всіх туристичних маршрутів. Тож, щоб перетворити наші музеї в привабливі туристичні об'єкти, першочерговими завданнями повинні бути створення змістовних та атрактивних експозицій і приведення будівель у відповідний до сучасних вимог стан.

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

Н. С. Мартем'янова,
канд. іст. наук, доцент ХДАК

Однією з найважливіших функцій сучасного музею є ефективна культурно-освітня діяльність серед різних кіл громадськості. Сьогодні музейний працівник не може залишатися простим транслятором інформації, що зберігається в музеї. Його зусилля повинні бути спрямовані на виховання відвідувача, «готового до входження в музейний простір», мотивованого на постійне відвідування музею, здатного вступити в діалог із культурною спадщиною, що зберігається в залах музею. Це вимагає серйозної перебудови в організації й проведенні всієї культурно-освітньої діяльності музею; нового, наукового, підходу.

Важливу роль у вирішенні цих проблем відіграє музейна педагогіка, яка розглядає музей як поліфункціональну, самодостатню освітню систему. Сьогодні музейна педагогіка ще формується як наука, але водночас вона цілком чітко визначає стратегію освітньої діяльності музею, має у своєму розпорядженні необхідний інструментарій для ефективної роботи музею з його аудиторією, узагальнює й розробляє всілякі способи

звернення до людини як учасника процесу музейної комунікації, трансформуючи новітні педагогічні технології в музейний освітній простір.

Потреба в новій стратегії й тактиці освітньої діяльності музею сьогодні особливо очевидна. Як свідчить практика, у більшості вітчизняних музеїв превалює так званий технократичний (функціонально-інформаційний) варіант науково-педагогічної діяльності, в основу якого закладений «відтворюючий» метод. Цей метод спрямований на передачу «готових» знань і, практично, не активізує творчий та інтелектуальний потенціал аудиторії. Екскурсія, урок, лекція — традиційні форми музейної комунікації, проведені на основі такої методики у вигляді монологу, малоефективні й недостатньо пізнавальні. Як правило, вони проводяться за «офіційно затвердженими» текстами, без попередньої «експрес-діагностики» та будь-яких варіацій матеріалу, якими багато хто з працівників музею не володіють. Для них відтворюючий, монологічний метод стає способом самовираження, а для аудиторії — своєрідною інформаційною експансією, яка при цьому перетворює слухачів на безсловесний об'єкт.

Сучасна музейна педагогіка обґрунтовує необхідність упровадження в освітній процес у музейному просторі індивідуально-орієнтованих методик, які спрямовані на активізацію інтелектуальних, творчих здібностей особистості, що забезпечують багатоступінчастість і безперервність музейної освіти, формування музейної культури. Із цією метою розробляються спеціальні музейно-освітні програми, які дозволяють максимально ефективно задіяти фонди музейно-освітнього комплексу, апробувати новітні технології активного й інтерактивного, «діалогового» навчання як дитячої та юнацької аудиторії, так і дорослих відвідувачів музею. Найцікавішими уявляються, приміром, різного роду ділові й рольові ігри, дискусії, КВК, вікторини, свята, презентації, тренінги, круглі столи й ін. Ці технології органічно вписуються в освітній музейний простір, дозволяють сформувати грамотного «користувача» інформації, яку може запропонувати сьогоднішньому відвідувачеві музей, сприяють реанімації культури музейного відвідування, майже втраченої сучасниками.

Важливим завданням музейної педагогіки є встановлення оптимальних форм взаємодії з партнерами з культурно-освітньої діяльності. У цьому зв'язку уявляється цікавим досвід спів-

робітництва між ХІМ і ХДАК. Воно здійснюється за декількома напрямками. Працівники музею, навчаючись на музейному відділенні ХДАК, знайомляться з теоретичними основами музейної педагогіки. У свою чергу, досвідчені та кваліфіковані фахівці музею проводять для студентів музейного відділення практичні заняття в музейному просторі ХІМ, керують музейною практикою. Разом із тим можливості подібного співробітництва далеко не вичерпані. Доцільними уявляються, наприклад, розробка спільних музейно-освітніх і культуротворчих програм, а також технологій залучення студентів до їхньої організації та проведення.

Таким чином, музейна педагогіка створює теоретичні основи, розробляє конкретні методи інтеграції освітнього й музейного простору, підвищуючи ефективність культурно-освітньої діяльності музею.

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 489/2000 ЯК ПРИКЛАД ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ МУЗЕЙНИЦТВА НА МЕЖІ XX ТА XXI СТ.

М. В. Тортіка (Лобанова),
канд. іст. наук, доцент ХДАК

О. О. Тортіка,
доктор іст. наук, професор ХДАК

На сьогодні, коли сучасна Україна впритул наблизилася до 20-річчя свого незалежного існування, об'єктивно виникає необхідність оцінки конкретних історичних етапів, які вона пройшла на шляху до справдешнього не тільки політичного, але й духовного визволення. Очевидно, що однією з принципових меж на цьому шляху були державні нормотворчі акти в галузі культури і сама законодавча база, украй необхідна для запровадження модернізації в культурній сфері України. Одним із найважливіших нормотворчих актів, що закінчував найважчий етап життя музеїв у 1990-ті та закладав дещо новий фундамент під цю галузь культури, став Указ Президента Л. Д. Кучми № 489/ 2000 «Про невідкладні заходи щодо розвитку музеїв України», підписаний 22 вересня 2000 року. Цей Указ містить

список «невідкладних» заходів щодо розвитку музейної справи. Окрім далеких від реального виконання пропозицій щодо стимулювання інвестицій, спонсорської та благодійної діяльності на розвиток музейної справи (і на сьогодні спонсорство і благодійність щодо державних музеїв майже неможливі, оскільки миттєво викликають підозри у відповідних управлінських структур у претензії цих спонсорів на оволодіння предметами державного музейного фонду). Окрім перелічення напрямів асигнувань на проведення реставрації, ремонту, створення сучасних автоматизованих систем, видання каталогів, реєстрів пам'яток музейного фонду України (лише деякі із цих побажань — ремонти, реставрації, створення внутрішніх музейних автоматизованих систем — на той час були реалізовані в столичних музеях та музеях деяких нечисленних обласних центрів, видання ж каталогів та створення загальнодержавного реєстру пам'яток музейного фонду і досі є нездійсненою мрією директорів музеїв, головних зберігачів фондів), він містить і деякі дієві заходи та не позбавлений елементів нової державної політики в галузі музейництва.

Насправді актуальний, державницький характер мало рішення про вдосконалення методики розрахунків музеїв за комунальні послуги та включення їх до переліку установ, які отримують гарантоване фінансування на ці потреби. Не менш важливою була президентська заборона на зняття охорони з музеїв, де зберігаються історичні та культурні цінності загальнодержавного значення.

Ці заборони та фінансові гарантії з боку Президента держави свідчили про важкий стан фінансування музейної справи, про те, що музеям на 2000 р. не вистачало коштів на найнеобхідніше — комунальні виплати, оплату послуг державної служби охорони. Потрібно було втручання Президента, щоб вирішити ці прості й буденні питання, які й не мали б створювати ніяких проблем у разі достатнього бюджетного фінансування. Такий, знову ж, адміністративно-командний спосіб «розвитку» музейної справи був малоефективним і надавав тимчасовий позитивний результат, який із часом сходив нанівець, оскільки залежав від постійного кон'юнктурного перетягування бюджетних коштів туди, де вони вкрай були потрібні на даний момент та згідно з останнім Указом. Але і це є елемент державної політики в сфері культури, зумовлений історичними обставинами, особистісним фактором, персоніфікований в особі Президента

засіб її реалізації, частина того процесу (процесів), які відбувалися в Україні замість продуманих модернізаційних реформ усіх галузей життя та отримали від своїх авторів завуальовану назву «перехідний період» або «період розбудови держави».

Ще один аспект чи прояв державної політики в «розвитку» музейної справи можна побачити у встановленні правила, за яким Національний музей історії України та його філія — Музей історичних коштовностей України призначались основними музейними закладами, які комплектують і зберігають музейні предмети, виконані з дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння. Тут можна побачити тенденцію щодо централізації культурних цінностей у столиці, наслідуваний від недавнього минулого своєрідний «синдром» Центру, який із Москви перемістився тепер до Києва. Це застаріла імперсько-радянська практика, яка не відповідає ідеї демократичного устрою суспільства, не відповідає і сучасному стану музейної справи в розвинених європейських країнах, де в кожному маленькому містечку музеї зберігають коштовності, художні витвори — і все це є основою патріотизму їх мешканців, гордості за свій населений пункт, його історію та культуру, яка є невід'ємною часткою розвитку всієї країни. А тут виникає образ двочленної країни, яка складається з великої за площею, але збіднілої, провінційної, малорозвиненої периферії, смітника життя, такої собі внутрішньої напівколонії, населеної неосвіченими тубільцями, яким і не треба до музею, а якщо і треба, то до такого, де у спрощеній та всім зрозумілій формі роз'яснюються останні ідеологічні установки, офіційне бачення історичного процесу,— та гіпертрофованого центру, столиці, метрополії, де мешкає, процвітає й управляє усім іншим населенням фінансова, культурна та інша імперська еліта. Утім, на той час у представників держави вистачило такту, здорового глузду та демократизму для того, щоб не втілювати подібні ідеї в життя, але це вже тема окремої роботи.

М. Ф. СУМЦОВ ПРО МУЗЕЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ НА СЕЛІ

О. Д. Івах,
учений секретар ХІМ

Ім'я М. Ф. Сумцова, фольклориста і етнографа, літературознавця, мовознавця, історика, мистецтвознавця, бібліографа, музеєзнавця, педагога, публіциста, громадського, культурного та освітнього діяча, широко відоме науковій і культурній громадськості.

За видатні наукові досягнення М. Ф. Сумцов був затверджений професором, членом-кореспондентом і академіком із 1899 р. Чеської (Празької) академії наук та мистецтв, з 1905 р.— Петербурзької академії наук, з 1919 р.— Академії наук України, а також членом багатьох наукових товариств: Імператорського московського товариства любителів природознавства, антропології і етнографії, Товариства любителів російської словесності, Московського археологічного товариства, Полтавської, Чернігівської і Воронезької архівних комісій та інших організацій.

Попри високі наукові титули і світове визнання М. Ф. Сумцов, маючи блискучі здібності популяризатора, просто і зрозуміло прагнув донести наукові знання до широких верств населення, був одним із найактивніших членів Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності. Він брав дієву участь у створенні народних шкіл, бібліотек, читалень, укладав хрестоматії, навчальні посібники для народу з історії і літератури, його перу належать численні статті, опубліковані в кінці 19 — на початку XX ст. у харківських газетах «Южный край» і «Харьковские ведомости».

Важливе значення в просвітницькій діяльності, на думку М. Ф. Сумцова, мали також відігравати пересувні народні музеї, оскільки «подвижные музеи входят в ту волну, которая стремится привести в движение громадное колесо народного просвещения, чтобы перемолоть все народные бедствия — голодовки, суеверия, косность и выработать условия вполне благоустроенной культурной жизни на почве взаимного понимания и развития общих культурных интересов».

У 1899 р., вітаючи ініціативу Харківського товариства грамотності про створення пересувного музею, М. Ф. Сумцов пише роботу «О подвижных сельских музеях», у якій викладає своє бачення такої діяльності. Він уважає, що в умовах тодішнього

життя, при сільській малограмотності населення, члени Товариства мають підібрати матеріали, які будуть доступними для сприйняття, слугуватимуть підвищенню загальноосвітнього рівня й удосконаленню художніх смаків селян. Таку місію мали виконати ілюстрації з картин відомих художників, оскільки селяни захоплювалися малюнками, прагнули прикрашати ними своє житло, хоча досить часто ці твори були досить низького рівня. У розробленій ученим структурі експозиції передбачалися: ілюстрації до Нового Завіту в систематичному порядку; знімки з кращих творів західноєвропейського релігійного живопису, з «Мадон» Рафаеля, «Тайної Вечері» Леонардо да Вінчі, «Розп'яття» Рембрандта; ілюстрації російської історії в хронологічному порядку, переважно за картинами кращих російських художників (Васнєцова, Рєпіна та ін.); портрети відомих учених; портрети державних діячів і письменників; повчально-жанрові ілюстрації («Мати і дочка» Маковського, «Арештанти у вагоні» Ярошенка та ін.); пейзажі, переважно з місцевої природи (наприклад, із картин Васильківського).

У прикладному відділі мали бути представлені ілюстрації із загальної географічної тематики (море, гори, вулкани і т. д.) або місцевої (види Дніпра, порогів, степу, Криму і т. д.), етнографії (головні типи), зоології (від мікробів до крупних ссавців), ботаніки (чай, місцеві лікарські рослини, кращі сорти зернових і т. д.). Малюнки або фотографії останніх розрядів могли бути подані в альбомі, книзі або стереоскопі.

Розміщуватися така експозиція, на певний час, могла в сільській бібліотеці або читальні, які тоді вже існували. І хоча структура такого музею не була найдосконалішою і її автор допускав зміни й доповнення, однак упровадження в життя цього проекту, безперечно, мало б позитивні наслідки.

Вершиною музеєзнавчої діяльності М. Ф. Сумцова стало створення в 1920 р. Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, який поряд із науковою діяльністю проводив просвітницьку діяльність на селі, зокрема шляхом читання лекцій, під час проведення етнографічних експедицій.

Харківський історичний музей, як правонаступник Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, гідно продовжував справу свого засновника. Для роботи на селі були організовані виїзди пересувних лекторіїв, у програму яких уходили демонстрації пересувних виставок, на базі яких проводилися екскурсії та читалися лекції за музейною тематикою.

У другій половині XX ст. Харківський історичний музей став одним із провідних центрів музейного будівництва в Україні, за його ініціативи та при безпосередній участі наукових співробітників у 1957 р. на Харківщині виник один із перших народних музеїв в Україні — музей історії села Козіївки Краснокутського району. Наказом Міністерства культури Української РСР від 5 липня 1957 р. було рекомендовано поширити досвід створення таких сільських музеїв по всій республіці.

На сьогодні в Харківській області працюють чотири комунальних і 29 сільських музеїв на громадських засадах, яким Харківський історичний музей надає науково-методичну та практичну допомогу з усіх питань музейної діяльності.

НОВІ ПІДХОДИ ДО НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ В МУЗЕЯХ ХАРКІВЩИНИ

Д. В. Богданов,
ст. науковий співробітник ХІМ

Доступність у світі великої кількості інформації, необхідність конкурувати на ринку туристичних послуг сьогодні стимулюють музеї шукати нові форми науково-освітньої роботи в боротьбі за свого відвідувача. Саме тому все більше музеїв починають використовувати сучасні — інтерактивні форми роботи. Під час таких заходів відвідувачі мають можливість наочно ознайомитися, наприклад, з історією виникнення та використання побутових речей, для чого беруть участь у виготовленні або використанні предметів, подібних до тих, що бачили в експозиції. Таким чином, відвідувач стає активним учасником процесу пізнання шляхом безпосереднього спілкування із співробітниками музею та іншими відвідувачами. Акцентування уваги на експонат і спілкування сприяють кращому розумінню й засвоєнню інформації, розширенню кругозору, захопленню історією, бажанню співпрацювати з музеєм у подальшому.

Прикладом інтерактивних заходів з елементами рольової гри є програми, що проводяться в Чугуївському музеї з використанням сучасних технічних засобів, музейних предметів основного і науково-допоміжного фондів є «Про що розповіла лучина», «Історії старої праски» та інші з циклу лекцій «Коли

оживають речі». У Куп'янському краєзнавчому музеї в рамках музейної педагогіки розповідають музейну казку — «Історичні пригоди лампи», «Подорож грошей крізь століття». Для забезпечення подібних заходів є необхідним створення копій предметів, щоб відвідувачі могли не лише доторкнутися до них, але й застосувати, зрозуміти принцип дії тощо. Саме за таким принципом побудована експозиція «Морського музею м. Харкова». Завдяки екскурсії у формі рольової гри відвідувач може відчути себе мореплавцем, першовідкривачем нових земель, зацікавитися історією, географією чи суднобудуванням.

Музеї Харківщини беруть участь в організації фестивалів і свят. Із метою популяризації історичних знань проводяться спільно з військово-патріотичними організаціями історичні реконструкції. Зміївський краєзнавчий музей разом із ВПО «Орієнтир» організовує реконструкції боїв на Харківщині періоду ВВВ, наприклад бій за с. Соколове (березень 1943 р.). Ізюмський краєзнавчий музей бере участь у святкуванні дня міста, під час якого організовує історичну частину — реконструкції середньовічних боїв, залучаючи «Клуб історичного фехтування».

Можна виділити нестандартні підходи до науково-освітньої роботи Харківського літературного музею, де присутнє театралізоване дійство в організації свят. Наприклад, обрядове дійство «Водохреща» та розважальне дійство на свято «Обжинки». Використовується ще такий елемент як вистава. Для проведення вистав запрошують професійних акторів. Невеличкі сценки за мотивами літературних творів розігрують і самі відвідувачі разом із співробітниками музею. Наприклад, із дітьми молодшого віку в музеї граються в ігри, у які гралася Аліса з Чеширським котом у відомому творі Льюїса Керола «Аліса в країні див». За допомогою таких заходів дітям прищеплюють любов до читання, розвивають мислення, навчають спілкуватися. Існує в літературному музеї і така форма роботи, як майстер-клас. Наприклад, за допомогою такого заходу відвідувачі знайомляться з «Енеїдою» Котляревського і водночас з українською кухнею — готують страви, що згадуються у творі.

Поширеними формами науково-освітньої роботи залишаються зустрічі, вечори пам'яті, вікторини, «круглі столи» тощо. Лекції, присвячені видатним діячам і подіям читають в усіх музеях. На базі музеїв проводяться уроки-лекції, тематичні уроки, зустрічі учнів зі свідками історичних подій та іншими цікавими людьми. Вечір-портрет допомагає розібратися в ролі й місці

особистості в історії, наприклад — «М. С. Грушевський — перший Президент України, історик, літературознавець, письменник». У краєзнавчих музеях проводяться заходи не лише гуманітарної спрямованості, а й природничої.

У підсумку можна зазначити, що поступово все більше музеїв Харківщини використовують не лише традиційні, а й нові підходи в організації науково-освітньої роботи, урізноманітнення форм і методів якої дозволяє зробити відвідування сучасного музею цікавим та пізнавальним. Музеї, таким чином, ефективніше залучаються до виховання в суспільстві цілісного сприйняття світу, гуманізму, патріотизму, поваги до природи.

МАРКЕТИНГ І РЕКЛАМА В РОБОТІ СУЧАСНОГО МУЗЕЮ (З ДОСВІДУ РОБОТИ ХІМ)

Б. А. Івченко,
наук. співробітник ХІМ

У загальному розумінні маркетинг — це управління створенням товарів і послуг та механізмами їх реалізації як єдиного комплексного процесу. Безперечно, маркетинг займає важливе місце в роботі сучасного музею. На жаль, на сьогодні цілеспрямована маркетингова робота в багатьох історичних музеях, через низку причин, не проводиться та відсунута на другий план, хоча структура сучасного музею передбачає існування й активну роботу відділу або іншого структурного підрозділу, пов'язаного із цілеспрямованою маркетинговою діяльністю.

Довгий час у музеях незалежної України не існувало підрозділів, пов'язаних із маркетингом. Але поступово, для вдосконалення маркетингової роботи, їх почали створювати. У Харківському історичному музеї посада спеціаліста з маркетингу та реклами була введена до штатного розкладу з 1998 р., яку обіймала В. О. Бандуровська, а у 2001 р., із метою вдосконалення та розширення маркетингової діяльності та реклами, у Харківському історичному музеї був створений відділ виставок та маркетингу. Поки він існував, у ХІМ проводилась цілеспрямована маркетингова робота, застосовувався цілий комплекс різноманітних маркетингових форм роботи. Із 1998 р. були визначені два основних напрямки маркетингової роботи ХІМ: 1) зростання

ролі та кількості тимчасових виставок; 2) проведення маркетингових досліджень (один із важливих елементів маркетингових комунікацій), за допомогою яких забезпечується більш ефективна експозиційна та освітня робота музею, а також маркетингова стратегія музею. Із 1998 р. в ХІМ проводилися цілеспрямовані маркетингові дослідження методом анкетування та інтерв'ювання по експозиції «Харків 1941–1943 рр.» та по тимчасовій виставці «Продекспо». Проведені дослідження дали змогу класифікувати категорії відвідувачів, їх віковий склад, освітній і професійний рівень, а також побажання щодо подальшої роботи музеїв. Крім того, проводився аналіз книг відгуків відвідувачів музею. Це дозволило виробити рекомендації для подальшої експозиційної та освітньої роботи музею.

У 1999 р. було проведено маркетингове дослідження серед школярів (основна категорія відвідувачів ХІМ), унаслідок чого були виявлені найцікавіші теми, пов'язані з відкриттям майбутніх виставок, найбільша частина респондентів хотіла б побачити в майбутньому виставки, присвячені козацтву (частково ця ідея реалізована у 2009 р. з відкриттям виставки «Україна козацька») та культурі й побуту Слобожанщини (ці побажання реалізовані з відкриттям декількох тимчасових виставок на етнографічну тематику та у 2010 р. із відкриттям стаціонарної експозиції «Слобожанські мотиви. Етнографія Слобідської України»). Проведене маркетингове дослідження серед школярів виявило необхідність організації лекторію, або народного університету, з історії Харкова, що на даний момент частково реалізується в музейному лекторії та шляхом проведення факультативних занять із харківщинознавства.

Під час проведення маркетингового дослідження школярі висунули пропозицію щодо більш активного використання аудіо- та відеоматеріалів при створені нових експозицій. Використання аудіо- і відеотехнологій на сьогоднішній день є надзвичайно важливим елементом музейної роботи, зважаючи на інформаційні і технологічні глобалізаційні виклики сучасного суспільства. Хоча в ХІМ є нова аудіо- та відеотехніка, вона використовується, але і зараз від відвідувачів можна почути пропозиції про її більш активне використання. Заслуговує на увагу пропозиція школярів зі створення в музеї кінолекторію, яка, на жаль, досі, з низки причин, не реалізована.

У 2003 р. відділ маркетингу та виставок припинив своє існування, тому активна цілеспрямована маркетингова діяльність

у ХІМ загальмувалася. На сьогодні цілком очевидно, що в Харківському історичному музеї необхідно відновити цілеспрямовану маркетингову роботу, поновити відповідний відділ, де б працювали саме спеціалісти-маркетологи. Необхідно проводити різноманітні маркетингові дослідження (серед відвідувачів і потенційної аудиторії), оскільки вони застаріли, бо проводилися ще в першій половині 2000-х рр. Наразі актуально отримати відповіді на питання про сучасні потреби і запити суспільства щодо висвітлення минулого музейними засобами, зрозуміти перспективи та інтелектуальні запити майбутнього, задля формування більш ефективної освітньої та експозиційної роботи Харківського історичного музею.

Важливою складовою системи маркетингових комунікацій є реклама. Однак музейна реклама в Україні відрізняється тим, що основні функції музеїв не зовсім співвідносяться із принципами прямого маркетингу і основною маркетинговою діяльністю, проте, безперечно, рекламна діяльність має проводитися в музеях України, у т. ч. і в Харківському історичному музеї. Протягом 1998–2007 рр. у ХІМ проводилася досить активна рекламна робота. Були випущені листівки з переліком діючих експозицій, буклети, календарі із зображенням унікальних предметів існуючого музейного зібрання. Також була започаткована активна співпраця з телевізійними, друкованими ЗМІ та радіо, з їх допомогою висвітлювались основні події в житті музею та рекламувались експозиції музею. На початку 2000-х рр. використовувалася також зовнішня реклама — щити з інформацією про роботу музею в одному з кінотеатрів Харкова.

На сьогоднішній день рекламна робота в Харківському історичному музеї ведеться, але вона, на жаль, не завжди відповідає сучасним вимогам. Наразі серед рекламної продукції ХІМ можна назвати лише листівки, які розповсюджують інформацію про роботу стаціонарних та тимчасових експозицій та виставок, оглядових та тематичних екскурсій, крім того, підтримуються контакти із засобами масової інформації, які висвітлюють найважливіші події в житті музею. Також підготовлений до друку новий буклет з інформацією про існуючі експозиції. На сьогоднішній день видається актуальним відновити посаду спеціаліста з реклами в Харківському історичному музеї, хоча б у складі відділу науково-освітньої роботи.

Настала необхідність використовувати різні типи, види та різновиди реклами в Харківському історичному музеї, особливо

враховуючи підготовку Харкова до Євро-2012, необхідно проводити більш активну рекламу, не тільки українською, а й англійською мовами, залучаючи саме спеціалістів із реклами. Дуже важливим є випуск сувенірної продукції, календарів. Можна було б відкрити на території музею музейну крамницю для сувенірної продукції, тим паче, що крамниці на території музеїв передбачаються чинним законодавством України. Необхідно більш активно й цілеспрямовано співпрацювати зі ЗМІ. Цікавим досвідом є використання музейної реклами в метрополітені з інформацією про відкриття нових виставок, оскільки її ефективність досить висока. Необхідно також використовувати зовнішньощитову рекламу для залучення більшої кількості відвідувачів.

У сучасному світі найбільшим інформаційним полем є світова мережа Інтернет, тому необхідно проводити роботу з реклами ХІМ в Інтернеті. Необхідно створити інтернет-сайт Харківського історичного музею та проводити іншу роботу з реклами музею в Інтернеті.

Таким чином, цілком очевидно, що маркетинг та реклама посідають важливе місце в роботі сучасного музею, тому цю роботу необхідно покращувати та більш активно проводити в Харківському історичному музеї, але для цього, окрім бажання музейних працівників, необхідна більша державна підтримка всієї музейної галузі та більші фінансові вливання саме для проведення маркетингової та рекламної діяльності музеїв.

МУЗЕЙНЕ СВЯТО ЯК КОМПЛЕКСНА ФОРМА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (З ДОСВІДУ РОБОТИ ХІМ)

О. П. Співак,
мол. науковий співробітник ХІМ

У сучасних умовах культурно-освітня діяльність музеїв орієнтована на особистість потенційного й реального музейного відвідувача, у зв'язку із цим можна визначити наступні її основні напрямки: інформування, навчання, розвиток творчих начал, спілкування, відпочинок. Тенденція останніх років — увага до культурно-освітньої діяльності музеїв, яка стає одним

із пріоритетних напрямків музейної роботи. Музеї стають центрами як формальної, так і неформальної освіти для всіх категорій населення. Для задоволення цієї рекреаційної потреби відвідувачів музей використовує такі культурно-освітні форми, як зустрічі із цікавими людьми, концерти, літературні вечори, театралізовані дійства, кіноогляди.

Потребам людей у рекреації відповідає й музейне свято, що є комплексною формою культурно-освітньої діяльності, у якій цілісно поєднані елементи екскурсії, тематичного вечора, театралізованого видовища тощо. Проте, щоб називатись таким, на музейному святі мають бути задіяні музейні предмети, а також передбачена активна участь відвідувачів, використання театралізованих елементів та ігрових епізодів, тобто необхідне поєднання двох умов — музейності та святковості.

Особливою популярністю користуються музейні свята, які щорічно проводяться в Харківському історичному музеї до Міжнародного дня музеїв. У дні свята відвідувачі музею можуть не тільки захопитись історією краю, мандруючи експозиціями музею, почути у виконанні самодіяльних фольклорних ансамблів справжні зразки народної творчості, але й стати активними учасниками організованого дійства. Так, наприклад, на «Музейних гостинах — 2010» бажаючі могли відчути себе археологами, намагаючись провести первісну реставрацію давньої кераміки за допомогою щіточки та клею, або спробувати зробити правильну розмітку майбутнього розкопу. Дуже цікавим було для дітей і навіть дорослих побути хоча б п'ять хвилин справжнім екскурсоводом і, намагаючись використовувати запропоновані фотоілюстрації, розповісти про своє улюблене місто. Багато позитивних емоцій викликали інтерактивні конкурси, які проводили музейні співробітники на майданчику біля музею. Так, на конкурсі «Відчуй себе давньою людиною» сучасні молоді люди вчились очищувати картоплю за допомогою кременевих пластин, а в конкурсі «Відчуй себе давнім лучником» гості свята взагалі хотіли брати участь до самого вечора, оскільки там можна було не лише потримати в руках справжній лук, а ще й спробувати з нього влучно вистрілити, це особливо захоплювало чоловіків та хлопців. А ось дівчат приваблював конкурс, де треба було правильно одягти два манекени в чоловіче та жіноче українське слобожанське вбрання.

Перед учасниками свята «Музейні гостини — 2010» демонстрували свою майстерність народні умільці. У «Місті майстрів»

можна було самому спробувати, за допомогою майстра власноруч розписати писанку, глиняну мініатюру в українському стилі, зробити оберіг для свого дому або придбати на згадку про музейне свято вже готові вироби умільців.

Таким чином, музейне свято, на якому вдало поєднані традиційні й нетрадиційні форми культурно-освітньої діяльності музею, базовані на активній поведінці музейної аудиторії, дає можливість учасникам цього дійства зануритись у певне середовище, відчути дух епохи, доторкнутися до народних традицій, що у свою чергу сприяє розвитку історичної свідомості, культурної освіченості людини, а музей робить цікавим, пізнавальним і популярним серед населення.

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ РАДІАЦІЙНИХ АВАРІЙ ТА КАТАСТРОФ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ПЕРЕСТОРОГИ ЛЮДСТВУ (З ДОСВІДУ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ ХІМ)

А. Н. Амер,
мол. науковий співробітник ХІМ

Двадцять перше століття — час великих концептуальних новацій у музейній роботі. Сьогодні музей проводить науково-дослідну та культурно-освітню діяльність, займається вивченням, збереженням, популяризацією музейних колекцій. Важливе місце в роботі музею займає масова робота: екскурсії, лекції, виїзні виставки, тематичні вечори, музейні вітальні та зустрічі з відомими людьми. В останні роки надзвичайної актуальності у світі набуло питання атомної енергії: доцільності її використання та альтернатив. Минуло майже 25 років з дня вибуху четвертого реактора на Чорнобильській АЕС. Це була найбільша технологічна катастрофа в історії людства, унаслідок якої були заражені близько 160 тис. кв. км, загальна кількість померлих сягає близько 167 653 чоловік, від радіаційного опромінення загинуло приблизно 3000 ліквідаторів. Майже кожна людина в Україні знає, що означає — Чорнобильська аварія, але далеко не всі усвідомлюють її масштаби, як ця трагедія трапилася та які наслідки викликала. Щорічно Харківський історичний му-

зей готує і проводить заходи, присвячені Міжнародному дню пам'яті жертв радіаційних аварій і катастроф, запрошуючи учнів шкіл та ВНЗ. Вони привертають увагу суспільства, а особливо молоді, до проблеми Чорнобильської трагедії, використання атомної енергії та важливості збереження навколишнього середовища.

Так, у 2010 році співробітниками науково-освітнього відділу ХІМ був проведений черговий захід для старшої шкільної аудиторії «Трагедія мирного атому». У першій частині заходу співробітник науково-освітнього відділу провів невелике опитування аудиторії на тему «Що ви знаєте про Чорнобильську трагедію?» З'ясувалося, що уявлення школярів обмежуються лише знанням факту вибуху, про причини та наслідки вони мали посереднє уявлення.

У другій частині заходу гостям ХІМ було запропоновано подивитися відеострічку «Тайна Чорнобилю», у якій була представлена документальна відеозйомка, комп'ютерна реконструкція Чорнобильської атомної станції та показано, як трапився вибух. Вона викликала цілу низку питань, на які із задоволенням відповів ліквідатор наслідків аварії на ЧАЕС В. Д. Блакитний, також він доповнив захід розповіддю про свою власну роботу в Чорнобилі: «Як це було тоді, у 1986 році». Спілкування продовжив співробітник науково-освітнього відділу, який презентував матеріали з фондів та розповів про сучасний стан реактора й загрозу повторення аналогічної катастрофи.

Остання частина заходу була присвячена саме наслідкам аварії на ЧАЕС: про країни, які постраждали від радіаційного забруднення (Україна, Білорусія, Росія та ще більше 28 країн світу), про радіаційне опромінення та рак щитоподібної залози, значне погіршення здоров'я населення забруднених територій, про ядерні програми та альтернативні джерела енергії. У кінці заходу відвідувачам було запропоновано переглянути фотороботи з виставки «Чорнобиль — біль України» Сергія Мирного, ліквідатора аварії, який у перші місяці аварії був командиром взводу радіаційної розвідки в епіцентрі катастрофи. Він — автор фоторобіт, багатьох наукових та літературних творів.

До цьогорічної річниці Чорнобильської трагедії в ХІМ планується провести цикл заходів, серед яких — виставка малюнків школярів «Чорнобиль очима дітей», зустріч із поетами «Ми пам'ятаємо Ваш подвиг», тематичний вечір «Чорнобильська трагедія — наш біль навіки».

Отже, заходи, присвячені Міжнародному дню пам'яті жертв радіаційних аварій і катастроф, які проводяться в Харківському історичному музеї, дуже важливі для вшанування героїзму ліквідаторів наслідків Чорнобильської аварії, у тому числі харків'ян, привертають увагу молоді до актуальних питань сучасного суспільства: збереження навколишнього середовища, доцільність атомної енергетики й використання альтернативних видів енергії.

ВИЇЗНІ ВИСТАВКИ В РОБОТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ Г. С. СКОВОРОДИ

Д. М. Дудко,
канд. іст. наук, зберігач Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди

Значна частина експонатів будь-якого музею не входить до постійної експозиції. Тому основним засобом ознайомлення широких мас із цими експонатами є тимчасові виставки. Для Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди в с. Сковородинівка, досить віддаленого від великих культурних центрів, особливе значення мають виставки виїзні.

Як правило, співробітник, їдучи з лекцією до школи (ВНЗ, підприємства), везе з собою і виставку. Тема виставки може збігатися з темою лекції або бути певним чином пов'язаною з останньою. Так, лекція «Г. С. Сковорода і народи Сходу» супроводжується однойменною виставкою. Лекція ж «Г. С. Сковорода і античні кініки» супроводжується виставкою «Г. Сковорода — син віку Просвітництва». Це дозволяє наочно показати «зв'язок часів», спільність соціальних та моральних проблем античності і нового часу, відбитих у творчості українського філософа. Виставка може демонструватися як в аудиторії (класі) для слухачів лекції, так і в коридорі (фойє та ін.) під час перерви. В останньому разі з нею ознайомлюється значно більша кількість учнів.

Під час проведення наукових форумів (Харківські міжнародні Сковородинівські читання, студентські Сковородинівські

читання, Сковородинівські читання в УКЦ «Юність») організовуються в музеї або за його межами виставки, пов'язані з тематикою цих читань. Особлива увага приділяється новітнім сковородинознавчим роботам.

До загальнодержавних пам'ятних днів (День Незалежності України, День соборності) влаштовуються виставки з широкою тематикою. Вони, однак, демонструють значення Г. С. Сковороди та його творчості на широкому тлі історії та культури України.

До Шевченківських днів звичайно демонструється велика виставка, що висвітлює як життя і творчість Кобзаря, так і вплив на них Сковороди.

Спеціальні виставки присвячуються життю й науковій спадщині видатних сковородинознавців (А. П. Ковалівський, О. В. Мишанич та ін.).

Музей бере участь у ряді масових заходів (Великий Слобожанський ярмарок, Харківське туристичне бієнале, День Прапора в Золочеві). Під час цих заходів облаштовується куточок, присвячений музею. Програються пісні на слова Г. С. Сковороди. Співробітник або професійний актор зображує Григорія Сковороду (при цьому використовуються деякі музейні експонати). Це привертає велику увагу відвідувачів, що охоче фотографуються з філософом, який сидить, заглиблений у працю, або походжає ярмарком.

Склад експонатів залежить не тільки від теми виставки, але і від умов її проведення. На вказаних масових заходах музеєві виділяється невелика експозиційна площа. Тому для неї відбираються нечисленні, але яскраві експонати (картини, плакати, афіші). При використанні музейного транспорту можна привезти більше експонатів, причому великого розміру (стенди з фотографіями, картини та ін.). Якщо ж співробітник їде громадським транспортом, перевага надається невеликим і зручним для перевезення предметам (книги, гравюри, листівки, фото та ін.).

Змістовно та яскраво оформлені виставки розширюють коло знань відвідувачів, пробуджують і посилюють у них інтерес як до життя і творчості народного мудреця, так і до його музею в Сковородинівці.

КНИЖКОВИЙ ФОНД БІБЛІОТЕКИ ХІМ — ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ПЛІДНОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ, ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ТА НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ

А. П. Голєніщева,
бібліотекар ХІМ

У Харківському історичному музеї з початку його існування є бібліотека. У її фондах зібрана література з історії, археології, етнографії, культури, музеєзнавства, мистецтва, історії релігії, філософії, енциклопедичні та довідкові видання.

Бібліотека має дореволюційні раритетні видання з історії краю та Харкова. На даний час фонд бібліотеки налічує близько 20 000 екземплярів книг та періодичних видань.

Комплектування бібліотечного фонду ведеться цілеспрямовано, за тематикою музею. Щороку книжковий фонд бібліотеки поповнюється. Це книги, придбані за музейні кошти, та книги, подаровані музею авторами, різними установами та приватними особами.

Бібліотека передплачує 20 найменувань газет і журналів: «Український історичний журнал», «Військово-історичний альманах», «Археологія», «Народна творчість та етнографія», «Українська культура», «Нумізматика і фалеристика», «Музей», «Музеї України» і т. д., газети: «Харьковские известия», «Время», «Слобідський край». У бібліотеці зберігаються підшивки міських газет «Красное знамя», «Соціалістична Харківщина», «Вечірній Харків», «Слобода».

Зміст бібліотечного фонду відображено в алфавітному та систематичному каталогах, у систематичній картотеці газетних і журнальних статей, краєзнавчій картотеці, у тематичній картотеці з музейної справи.

Одну з найцінніших частин фонду складають книги з історії Харкова. Це такі раритетні видання, як: «Топографическое описание Харьковского наместничества», 1788; «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», отд. 1–5. Х., 1857–1859; Илляшевич Л. В. «Краткий очерк истории Харьковского дворянства», Х., 1885; Гнедич А., Аксенов С. «Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии», вып. 1, Х.; «Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю», вып. 1–11 за 1887–1897 рр.; «Со-

временное хозяйство города Харькова» (1910–1913), вып. 1, 2, Х., 1914.

Велику допомогу в науково-дослідній роботі нададуть видання довідникового характеру: «Харьковский календарь» на 1874, 1875, 1876, 1878, 1885, 1887, 1888, 1895, 1897 рр.; «Весь Харьков. Справочная книга» на 1914, 1915, 1916 рр.; Гусев А. Н. «Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. Историко-справочный путеводитель», Х., 1902; Путівники по Харкову за 1913, 1927, 1930, 1932, 1935 рр.

Гордістю бібліотеки є твори відомого історика, академіка Д. І. Багалія, життя та науково-викладацька діяльність якого тісно пов'язані з Харковом. Це такі видання: Д. И. Багалей. «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии XVI–XVII ст.». Т. 1–2. Х., 1886–1890; Багалей Д. И. и Миллер Д. П. «История города Харькова за 250 лет его существования. Историческая монография». Т. 1–2. Х., 1905, 1912 рр.; Багалей Д. И. «Альбом старинных планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей». Х., 1912; Багалей Д. И. «Опыт истории Харьковского университета». Т. 1, 2 (1802–1815). Х., 1893–1898; Багалій Д. І. «Історія Слобідської України». Х., 1918; та ін.

У фондах бібліотеки зберігаються праці видатних діячів науки та культури, діяльність яких пов'язана з Харковом. Це твори Г. С. Сковороди, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемовського, М. І. Костомарова, О. О. Потебні, І. І. Срезневського, А. М. Краснова, Є. К. Редіна, О. Я. Єфименко, а також література про їх життя та творчість.

У Харкові на початку XX століття існували наукові товариства, більшість яких були створені при Харківському університеті. Найбільш плідною була робота Історико-філологічного товариства. Воно видавало вчені праці — «Збірники», що містили статті і матеріали з історії Слобідської України, української літератури, праці загального характеру, археологічні відомості, історичні документи, фольклорний матеріал, дослідження з етнографії [2, с. 56].

У бібліотеці ХІМ зберігається 15 томів цього збірника з 1891 р. по 1912 р. Серед авторів збірника — П. Іванов, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул, А. С. Лебедєв, Є. К. Редін, А. В. Вєтухов.

Також у Харкові існували культурно-освітні організації та установи. З 1869 р. до 1920 р. у місті діяло Харківське товари-

ство поширення в народі грамотності. До його складу входили такі видатні діячі, як С. Ф. Русова, Х. Д. Алчевська, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, О. Я. Єфименко, М. І. Міхновський. Своєю різноплановою роботою Харківське товариство грамотності привертало увагу широких кіл громадськості до проблем народної освіти [2, с. 57]. Бібліотека має такі видання товариства, як «Отчеты о деятельности Харьковского общества распространения в городе грамотности»; «Труды съезда по вопросам организации разумных развлечений для населения Харьковской губернии». Т. 1, 2. Х., 1915.

Одним з активних діячів товариства була Х. Д. Алчевська, просвітницько-педагогічна діяльність якої зробила вагомий внесок у розвиток вітчизняної педагогічної думки і народної школи. У фондах нашої бібліотеки є такі її твори: Алчевська Х. Д. «Полувековой юбилей (1862–1912)». М., 1912; «Что читать народу. Критический указатель книг для народного и детского чтения». Т. 2, 1889. Т. 3, 1906; Алчевська Х. Д. «Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания». М., 1912; «Хроника воскресных школ». М., 1900.

За останній час і з нагоди 350-річчя Харкова з'явилося багато нових видань про Харків. У бібліотеці ХІМ є такі з них: «Історія міста Харкова ХХ століття» / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов та ін. Х., 2004; «Харків. 350. Фотоальбом». Х., 2004; «Старовинний Харків у поштових картках». Х., 2004; «О доблестях, о подвигах, о славе. К 60-летию Победы в Великой Отечественной войне». Х., 2005; «Харків — моя мала Батьківщина». Х., 2003; Кеворкян К. Э. «100 знаменитых харьковчан». Х., 2004; Карнацевич В. «100 знаменитых харьковчан». Х., 2005; Воловник П. В. «Феномен Харькова в его людях». Х., 2004; «Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років». Х., 2004; Парамонов А., Титарь В. «Материалы к истории Харьковского театра. 1780–1934». Х., 2008.

Велику цікавість і попит у наукових співробітників музею викликає література з етнографії. Це книги про походження та етнічний розвиток українців, сімейні звичаї та обряди, народні знання, вірування, мораль, підсобні промисли і ремесла, художні промисли, народний одяг, усну народну творчість.

У фондах бібліотеки ХІМ є сучасна література з етнографії та твори видатних етнографів й істориків: П. Куліша, М. Костомарова, В. Пасека, О. Потебні, Д. Яворницького, Ф. Вовка, О. Єфименко, Г. Булашева [1, с. 20, 22].

Активну науково-дослідну роботу на ниві української етнографії вів видатний український етнограф, громадський діяч, академік АН України, перший директор Музею Слобідської України М. Ф. Сумцов.

В фондах бібліотеки дбайливо зберігаються його праці: «Из украинской старины». Х., 1905; «Малюнки з життя українського народного слова». Х.,1910; «Хлеб в обрядах и песнях». Х., 1885; «Досветки и посиделки». К., 1886; «Колдуны, ведьмы, упыри». Х., 1891; «Слово о бездождии». Х., 1914; «Пожелания и проклятия (Преимущественно малорусские)». Х., 1896; «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка». Х., 1918; та ін.

Серед сучасних видань з етнографії можна назвати: «Етнографія України» за ред. С. А. Макарчука. Львів, 1994; «Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник». К., 1993; Воропай О. «Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис». К., 1993; Здоровега Н. І. «Нариси народної весільної обрядовості на Україні». К., 1974; Скуратівський В. «Святвечір. Нариси-дослідження у двох книгах». К., 1994; Астахова О. В. та ін. «Свята та побут Слобожанщини: Альбом». Х., 2008; «Культура і побут населення України: навч. посібник» / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх та ін. К., 1993.

Добре представлені у фонді бібліотеки література з мистецтва, зокрема архітектури, живопису, графіки, скульптури, театру, музики, декоративно-ужиткового мистецтва, фотографії.

Серед видань загального змісту треба назвати: «История русского искусства». М., 1953–1964. Т. 1–13; «Історія українського мистецтва» в 6-ти томах». К., 1966–1968; «Нариси з історії українського мистецтва». К., 1966; «Мистецтво Київської Русі. Альбом». К., 1989.

Література з живопису представлена такими виданнями: Жолтовський П. М. «Український живопис XVII–XVIII ст.». К., 1978; Довідник «Українські радянські художники». К., 1972; «Словник художників України». К., 1973; Степовик Д. «Історія української ікони X–XX століть». К., 1996.

У 80-х — 90-х роках XIX ст. Харків стає центром художньої культури. Тут працювали художники Д. І. Безперчий, С. І. Васильківський, М. С. Ткаченко, П. А. Левченко, М. А. Беркос. На 20-ті — 30-ті роки XX ст. припадає розквіт творчості М. С. Самокиша — засновника батального жанру в українському живописі [9, с. 505].

У бібліотеці ХІМ є література про життя і творчість цих художників: Гордєєв Д. П. «Материалы для художественной летописи г. Харькова». Х., 1914; Ніколаєв О. «Сергій Васильківський. Життя й творчість. 1919–1927». Х., 1927; «Сергій Васильківський. Альбом». К., 1970; Дюженко Ю. «Петро Олексійович Левченко. Нарис про життя і творчість». К., 1958; «Николай Семенович Самокиш». М., 1954; Яценко В. Я. «М. С. Самокиш. Нарис про життя і творчість». К., 1954; Беркос М. А., М. С. Ткаченко, П. О. Левченко. Живопис. Графіка. Каталог. Х., 1991.

Непогано представлена у фонді література з архітектури. Це такі видання загального змісту, як: Пилявский В. И., Тиц А. А., Ушаков Ю. С. «История русской архитектуры». Л., 1984; «Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період)». К., 1957; «Архітектура радянської України за 40 років». К., 1957; Лейбфрейд А. Ю., Поляков Ю. Ю. «Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе». Х., 1998; «Харьков: архитектура, памятники, новостройки. Путеводитель». Х., 1985; «Прогулянки Харковом. Ювілейний фотоальбом» за ред. В. А. Оглобліна. Х., 2004; Шкодовский Ю. М., Лаврентьев И. Н. «Харьков. Вчера. Сегодня. Завтра». Х., 2002.

У бібліотеці є книги українського мистецтвознавця С. А. Таранушенка, який у 1916 р. закінчив Харківський університет і в 1920–1933 рр. працював у Харківському музеї українського мистецтва. С. А. Таранушенко досліджував давню українську народну архітектуру, живопис, народне ужиткове мистецтво [4, с. 260–261]. Бібліотека має такі рідкісні видання цього автора: «Старі хати Харкова». Х., 1922; «Покровський собор у Харкові». Х., 1923; Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст.». Х., 1928; «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України». К., 1976.

Бібліотека пишається такими раритетними виданнями з культової архітектури, як «Историко-статистическое описание Харьковского Кафедрального Успенского Собора». Х., 1894; «Харьковский кафедральный Успенский собор и его святыни». Х., 1894; Редин Е. К. «Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова». Х., 1905.

Із сучасних видань на цю тему будуть цікавими такі видання: Новгородов В. Е. «Золотой венец старого Харькова. Успенский собор — памятник архитектуры XVIII века». Х., 1990; Кодин В. А., Ерошкина Е. А. «Храмы Слобожанщины». Х., 1998.

Корисною для роботи наукових співробітників музею може бути література з декоративно-ужиткового мистецтва. Це кни-

ги з художньої кераміки, художнього скла, художніх тканин, одягу, художнього металу, художньої обробки дерева, меблів, ювелірних виробів.

Найбільш цікаві такі видання: «Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник». Т. 1–2. Львів, 2000; «Народні художні промисли УРСР. Довідник». К., 1984; Рожанківський В. Ф. «Українське художнє скло». К., 1959; Петрякова Ф. С. «Українське гутне скло». К., 1975; Иванов Д. «Искусство керамики», 1914; «Фарфор и его изготовление», 1927; «Українське народне мистецтво. Тканини та вишивки». К., 1969; Косміна О. «Традиційне вбрання українців». К., 2008; Ніколаєва Т. «Історія українського костюма». К., 1996; Жолтовський П. М. «Художнє лиття на Україні». К., 1973; Петренко М. З. «Українське золотартво XVI–XVIII ст.». К., 1970; Спаський І. Г. «Дукати і дукачі України. Історико-нумізматичне дослідження». К., 1970; Драган М. «Українська декоративна різьба». К., 1970; Соколова Т. «Очерки по истории художественной мебели XV–XIX вв.». Л., 1976; Кес Д. «Стили мебели». Будапешт, 1981; «Интерьер. Иллюстрированный художественный словарь». СПб., 2002.

Також у фонді є література з історії українського й харківського театру та книги про життя і діяльність таких видатних акторів, як: М. С. Щепкін, М. К. Садовський, П. К. Саксаганський, М. К. Заньковецька, Н. Х. Рибаков, Л. І. Млатковська, українського драматурга М. Л. Кропивницького, діяльність яких пов'язана з Харковом [9, с. 434–436].

З історії фотомистецтва в бібліотеці не так давно з'явилися книги: Трачун О. Й. «Фотографія в Україні. 1839–2010». Х., 2010; Мирославський В. «Мистецтво фотографії Альфреда Федецького». Х., 2009.

У бібліотеці є різноманітні книги-довідники з нумізматики, боністики, фалеристики, книги про військову форму, зброю, які допомагають у науковому описанні пам'ятників матеріальної культури, при складанні наукових паспортів, каталогів на музейні предмети та колекції.

Це, наприклад, такі видання: Дьячков А. Н., Узденников В. В. «Монеты России и СССР. Определитель». М., 1978; Спасский И. Г. «Русская монетная система». Л., 1962; Загреба М. «Монети України. 1992–2010»; Спасский И. Г. «Иностранные и русские ордена до 1917 г.». Л., 1963; «Государственные награды СССР». М., 1987; «Боевые награды СССР и Германии II мировой войны». М., 2007; Жук А. Б. «Энциклопедия стрелкового оружия», 1999; Трубни-

ков Б. Г. «Большой словарь оружия». СПб., 1997; Дуров В. А. «Ордена России». М., 1993; Мерцалова М. Н. «История костюма» М., 1977; «Военная одежда русской армии». М., 1994.

Не менш важлива частина бібліотечного фонду — це література з музеєзнавства.

До уваги читачів — книги з історії розвитку музейної справи, науково-фондової роботи, експозиційної та культурно-освітньої діяльності музеїв, методичні рекомендації з досвіду роботи інших музеїв.

Серед нових надходжень на цю тему — Шевченко В. В. «Музеєзнавство: Навч. посібник» (К., 2007). У посібнику розглядається широке коло питань, пов'язаних із музеєзнавством як науковою дисципліною та музейною справою, що охоплює всі сфери діяльності музею. Значну увагу приділено висвітленню таких напрямків діяльності, як менеджмент і маркетинг у музейній справі.

У другому навчальному посібнику: Рутинський М. Й., Стецюк О. В. «Музеєзнавство» (К., 2008) викладено теоретичні та прикладні засади загального і туристичного музеєзнавства. Подано історію розвитку музейної мережі в Україні, а також описано методичні засади й технологічні особливості організації екскурсійної справи в музейних установах України.

Книжковий фонд літератури з музеєзнавства доповнюють журнали: «Музей», «Музеї України», «Мир музея». На допомогу читачам ведеться тематична картотека журнальних статей із тематики музейної справи.

Бібліотека має багате зібрання енциклопедично-довідкової літератури. Серед них треба назвати: «Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон». С.-П. Т. 1–82. 1890–1904; «Энциклопедический словарь Русского Библиографического института «Гранат». М. Т. 1–53; «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний». Т. 1–14. М., 1912; «Большая Советская энциклопедия». Т. 1–30. М., 1970–1978; «Українська радянська енциклопедія». Т. 1–17. К., 1959–1965; «Украинская советская Энциклопедия». Т. 1–12. 1978–1985; «Енциклопедія Сучасної України». К., 2001; «Музыкальная энциклопедия». Т. 1–6. М., 1973–1982; «Театральная энциклопедия». Т. 1–5. М., 1961–1967; «Советская военная энциклопедия». Т. 1–8. М., 1976–1980; «Українська літературна енциклопедія в 5-ти томах». К., 1988; та ін.

У бібліотеці багато різноманітних довідників та словників, наприклад: «Новий тлумачний словник української мови у 4 то-

мах». К., 1999; «Релігієзнавчий словник». К., 1996; «Митці України. Енциклопедичний словник». К., 1992; «Словник іншомовних слів». К., 2000; та ін.

Найбільшу частину фонду складають книги з історії України.

Це і багатотомні видання з історії України, і книги таких відомих істориків, як М. С. Грушевський, В. О. Голобуцький, О. М. Апанович, О. Я. Єфименко, Д. І. Яворницький, Н. Полонська-Василенко, М. Аркас, О. Субтельний.

Бібліотека може похвалитися такими раритетними виданнями: «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще» А. Ригельмана. М., 1847; Эварницкий Д. И. «Запорожье в остатках старины и преданиях народа». С.-П., 1888; Эварницкий Д. И. «Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк». С.-П., 1890; «Украинский народ в его прошлом и настоящем» под ред. О. К. Волкова, М. С. Грушевского и др. С.-П., 1914. Т. 1–2.

У бібліотечному фонді є достатньо сучасних видань з історії України: підручники з історії України, книги, присвячені окремим подіям в історії України.

Так, доволі багато в бібліотеці музею літератури, присвяченої Великій Вітчизняній війні. Це такі видання, як: «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1845 рр.». К., 1967; «Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь». Т. 1–2. М., 1987–1988; «Подвиги во имя Отчизны». Х., 1985; Скоробогатов А. В. «Харків у часи німецької окупації (1941–1943)». Х., 2004; Мельников В. М. «Харьков в огне сражений. Забытый 41-й». Х., 2008; «Книга пам'яті України». Т. 1–20. Х., 1994–2003 рр.; «Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945». К., 2000; «Переможці. Книга пам'яті України. Харківська область». Т. 1–2. Х., 2008; та ін.

Серед книг, які з'явились у бібліотеці за останній час, можна виділити: «Довідник з історії України. А–Я». К., 2001; «Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів». К., 2008; «Слава українського козацтва». К., 1999; «Українське козацтво. Мала енциклопедія». 2002; Потрашков С. В. «Слобідські полки. Історія, героїка, атрибутика». Х., 2009; «Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки». К, 2006; «Історія української культури у п'яти томах». К., 2001.

Підсумовуючи викладене вище, можна сказати, що бібліотека Харківського історичного музею має багатий та різноманітний

книжковий фонд, який допоможе науковим співробітникам музею працювати за всіма напрямками музейної діяльності, а саме у створенні експозицій та виставок, вивченні та описанні музейних предметів та колекцій, культурно-освітній діяльності музею.

Література

1. *Етнографія України: навч. посібник / За ред. С. А. Макарчука.— Львів: Світ, 1994.— 520 с.*
2. *Історія міста Харкова XX століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.— Х.: Фоліо, 2004.— 686 с.*
3. *Карнацевич В. Л. 100 знаменитых харьковчан.— Х.: Фолио, 2005.— 510 с.*
4. *Кеворкян К. Э. 100 знаменитых харьковчан.— Х.: Фактор, 2004.— 368 с.*
5. *Кузнецова Е., Ушакова Е. Музей под переплетом // Мир музея.— 2008.— № 12.— С. 38–42.*
6. *Микола Федорович Сумцов (1854–1922): бібліогр. покажч. / Упор. Н. І. Полянська, В. О. Савчук, В. З. Фрадкін та ін.— К.: Рідний край, 1999.— 240 с.*
7. *Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України. Тези наукової конференції.— К., 1993.— 131 с.*
8. *Фридьева Н. Я. Жизнь для просвещения народа (О деятельности Х. Д. Алчевской).— М: Изд-во всес. книжной палаты, 1963.— 98 с.*
9. *Харків — моя мала Батьківщина: навч. посібник / За ред. І. Ф. Прокопенка.— Вид. 2-ге, випр. і доп.— Х.: ОВС, 2003.— 544 с.*

ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ М. Д. РАЄВСЬКОЇ-ІВАНОВОЇ В КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬОГО ТА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ ХАРКОВА Й УКРАЇНИ

В. Ф. Тітінюк,
викладач харківського ліцею будівництва та архітектури

А. А. Старкова,
учениця ліцею, дійсний член МАН

Серед творчої еліти міста Харкова другої половини XIX ст. можна виділити багато яскравих особистостей. Чільне місце серед них займає Марія Дмитрівна Раєвська-Іванова, засновниця однієї з перших шкіл художньо-промислового профілю у Російській імперії. Саме за часів її життя почалося зародження інтелектуального потенціалу сучасного Харкова, його освітніх і культурних традицій. Наша землячка була видатним громадським діячем, педагогом, талановитим менеджером у царині художньої освіти, вона стала першою жінкою, яка добилась права на отримання диплома Петербурзької академії мистецтв.

Віхи творчого становлення і набуття професії Раєвською свідчать про її наполегливість у досягненні мети. Спочатку це навчання в приватній гімназії Харкова та знайомство з Христиною Алчевською, яка опікувалася Харківським товариством поширення в народі грамотності. Саме ця зустріч спонукала в подальшому Марію Іванову до громадської діяльності і до відкриття художньої школи. Потім вона відвідує курси заохочення митців у Петербурзі й урешті-решт навчається в Європі, до Петербурзької академії мистецтв жінок не приймали.

Спостерігаючи високий рівень розвитку європейської художньої освіти, а також економіки і промисловості, М. Д. Раєвська починає замислюватися про відкриття художньо-промислової школи в Харкові. У час бурхливої капіталізації Російської імперії ще діяла середньовічна цехова система навчання ремеслу, яка виявилася відсталою. Потрібно було швидко готувати ремісничі кадри. Це була головна причина визначення, як основного, художньо-промислового профілю майбутньої школи.

Восени 1868 року Радою Імператорської академії мистецтв Марія Дмитрівна була удостоєна звання художника за роботи

«Автопортрет» та «Дівчина біля хати». Це надзвичайний випадок в історії Петербурзької академії — Раєвська стала першою жінкою, що отримала диплом і право на відкриття художньої школи [3, с. 19].

У 1869 році, 21 лютого відкривається перша в Україні приватна школа малювання та живопису. У Російській імперії художньо-промисловий профіль розвивали лише два заклади: Строгановське училище в Москві та школа Товариства заохочення митців у Санкт-Петербурзі. На такому тлі рельєфніше вимальовується значення справи, яку розпочала М. Д. Раєвська-Іванова. У школі основний контингент складали представники непривілейованих прошарків, що могли отримувати художню освіту безкоштовно. Цей заклад готував до вступу в Петербурзьку академію мистецтв, а також надавав художньо-професійну підготовку. У школі вивчали випалювання по шкірі й дереву, розпис на порцеляні, живопис по оксамиту, розмалювання кахельних печей, настінний живопис [7, с. 23]. Учні школи згодом працювали ретушерами, скульпторами, ліпниками, альфрейниками, Марія Дмитрівна стає родоначальницею Харківської дизайнерської школи. Серед друзів нового навчального закладу був Сергій Раєвський — викладач Харківського університету, один із засновників Товариства з розповсюдження в народі писемності, організатор будівництва в Харкові Народного будинку. У школі Марії Іванової Раєвський викладає креслення. Загальні ідеали зблизили молодих людей. Подружнє життя Раєвських ознаменувалося значним внеском у справу народної освіти, культурного розвитку округу. Для М. Д. Раєвської-Іванової підтримка чоловіка стала незмінною опорою в її діяльності.

У 1872 році за безкорисливу працю на ниві навчання, прогресивні методи викладання і, звичайно, за заснування художньої школи М. Д. Раєвська-Іванова була обрана «почесним вільним общником» Імператорської академії мистецтв. Ще одним із важливих напрямів її діяльності була ініціатива у відкритті міського художньо-промислового музею (1886), без якого було неможливим заняття в школі [6, с. 2]. Створення музею послужило поштовхом до розвитку інших музеїв Харкова.

У вересні 1912 року Харківська художня школа була перетворена на художнє училище, а в грудні того ж року не стало Марії Дмитрівни Раєвської-Іванової.

Серед випускників школи Раєвської відзначимо такі постаті, як О. Бекетов, С. Васильківський, М. Ткаченко, П. Кончалов-

ський. Також К. Первухін і М. Браїловський, що згодом викладали в найвідоміших навчальних закладах художнього профілю Російської імперії. О. Бекетов викладав у школі і саме його учням ми повинні завдячувати за високохудожнє скульптурне оздоблення будівель Харкова. У Харківському художньому музеї зберігається портрет М. Д. Раєвської, написав його А. Данилевський — випускник школи, автор багатьох мистецьких творів, зокрема з оздоблення Благовіщенського собору.

З роботами Марії Дмитрівни та її учнів сьогодні можна познайомитися у виставкових залах Харківського художнього музею. У колекції Харківського історичного музею, крім живописних робіт, зберігаються фото та документи родини Раєвських.

Досліджуючи життєвий та творчий шлях М. Д. Раєвської-Іванової, не можна не згадати про гендерну проблему (у другій половині XIX ст. вона називалась феміністичною). Зараз, коли мистецтвом на професійному рівні займається жінок не менше, ніж чоловіків, ми дізналися про те, якими неймовірними зусиллями вдавалося жінкам здобути мистецьку освіту. До них відносимо: М. Башкирцеву, З. Серебрякову, Є. Бем, Г. Голубкіну [1, с. 26].

Цього року проводилися заходи, пов'язані з життям і творчістю нашої землячки Марії Башкирцевої. Молодша за Раєвську-Іванову майже на 20 років, художню освіту вона здобувала у Франції (як З. Серебрякова, І. Остроумова-Лебедєва, Є. Круглікова). Але навіть і там, на «батьківщині художників», для жінок були свої труднощі. У лютому 1881 року Марія Башкирцева, вже досить ознайомлена з живописом у студії Жюльєна в Парижі, де вона навчалася, пише про дискримінацію жінок, яких не приймали в Академію красних мистецтв: «На шляху жінок не тільки ставлять всілякі перепони, їх не тільки не підпускають до академії, але навіть до занять з анатомії, перспективи, естетики» [7, с. 39].

Художник-просвітник, Марія Дмитрівна Раєвська-Іванова покладала великі надії на мистецтво, уважаючи, що воно покликане відіграти важливу роль у перетворенні суспільства. Вона стала першою дипломованою жінкою художником, яка заснувала художньо-промислову школу, що в 60-ті роки XIX століття була однією з перших ланок у тогочасному ланцюгу навчальних закладів із художньо-промисловим напрямом.

Марія Дмитрівна Раєвська-Іванова — яскрава, багатогранна постать, діяльність якої — помітна сторінка в історії художнього життя Російської імперії.

Література

1. *Антонович Д. Історія українського мистецтва.— Прага, 1923.*
2. *Безхутрий М. Славна землячка // Веч. Харків.— 1978.— 21 жовт.*
3. *Бугайченко О. Первая в Украине: [130 лет со дня основания частной шк. М. Д. Раевской-Ивановой] // Слобода.— 1999.— 19 февр.*
4. *Гаврилова М. // О первой русской женщине, получившей официальное звание художника в России // Искусство.— 1958.— № 3.— С. 70.*
5. *Школа рисования М. Д. Раевской.— С. 836–838, 848–850.*
6. *Раевская М. Д. Художественно-промышленный музей в Харькове // Харьк. губерн. ведомости.— 1884.— 6 мая.*
7. *Соколюк Л. Видатна просвітниця, художник-педагог // Образотвор. мистец.— 1992.— № 1.— С. 26–29.*
8. *Тагліна О. М. Башкирцева.— Х., Фоліо, 2009.*

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ В НАУКОВОМУ ЖИТТІ ПРОФЕСОРА Б. А. ШРАМКА (ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Л. І. Бабенко,
ст. науковий співробітник ХІМ

Вся наукова діяльність Бориса Андрійовича Шрамка нерозривно пов'язана з Харківським національним університетом ім. В. Н. Каразіна (до 1991 — Харківський державний університет ім. О. М. Горького). З 1939 року (за винятком воєнного лихоліття 1941–45 рр.) тут пройшли його студентські та аспірантські роки, були захищені кандидатська та докторська дисертації, проведені десятки польових сезонів на пам'ятках Харківщини та Полтавщини, написані сотні статей, навчальні посібники та монографії і, звичайно ж, проходила насичена викладацька

діяльність, шляхом якої протягом десятиріч передавався власний досвід молодим поколінням істориків та археологів.

Незважаючи на подібну відданість alma mater та надзвичайну зайнятість, Б. А. Шрамко встигав піклуватися і про інші заклади Харкова, діяльність яких була пов'язана з археологією, зокрема Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, археологічний гурток Палацу піонерів ім. П. П. Постишева тощо. Звичайно ж, поза увагою патріарха харківської археології не могли опинитися й колекції Харківського історичного музею, що, разом із фондами Археологічного музею університету (зараз — Музей археології та етнографії Слобідської України), складають основне зібрання археологічних старожитностей Харківщини.

При написанні першої монографії — «Древности Северского Донца», що вийшла другом у 1962 році та стала настільною книгою для багатьох поколінь харківських археологів, які робили свої перші кроки у науці,— Б. А. Шрамко широко залучав археологічні предмети зі збірки історичного музею. Саме завдяки виходу цієї монографії до наукового обігу були введені мідний злиток із відбитком дерев'яної палки бронзової доби, давньогрецька амфора з кургану біля с. Циркуни (цьому комплексу було присвячене й окреме дослідження 1956 року), старожитності сарматського часу — бронзові казани із Селімівки та Старобільська, бронзове дзеркало з Роздольного, глиняна курильниця зі Сватової Лучки, руків'я та частина леза давньоруського меча з Краснянки, гарда подібного меча з Харківщини, наконечник списа, різноманітні матеріали з Донецького городища тощо.

У 1962 році Б. А. Шрамко передав до Харківського історичного музею матеріали власних археологічних розкопок попередніх років на Донецькому городищі — найбільш відомої на Харківщині пам'ятки давньоруського часу. Дана колекція до нашого часу залишається опорною при висвітленні історії населення Харківщини давньоруського періоду, її матеріали були широко залучені при побудові відповідного розділу експозиції. У археологічних фондах музею зберігаються також матеріали польових досліджень, проведених Б. А. Шрамком на Шмарівці та Мохначі.

Неодноразово Б. А. Шрамко надавав методичну допомогу співробітникам музею, рецензував тематико-експозиційні плани археологічних експозицій та виставок. У квітні 1955 року

дослідник був навіть офіційно оформлений на роботу до музею як консультант із питань археології. Саме в історичному музеї, на базі відділу охорони пам'яток історії та культури, у 80-ті роки минулого століття була розпочата робота з підготовки тому по Харківській області фундаментального Зводу пам'яток історії та культури України, активну участь у написанні статей до якого взяв і Борис Андрійович.

Сьогодні в стінах Харківського історичного музею працює багато випускників історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, кожен із яких розпочав вступ до своєї професії із захоплюючих лекцій Б. А. Шрамка з історії первісного суспільства. Чимало хто з них пройшов свою археологічну практику саме на всесвітньо відомому Бєльському городищі. Та найбільший вплив ювіляр справив на співробітників відділу археології, кожен із яких може по праву вважати себе не тільки учнем, а й своєрідним науковим «онуком» Бориса Андрійовича, наукові керівники яких В. К. Міхеєв та Ю. В. Буйнов були безпосередніми вихованцями археологічної школи Б. А. Шрамка.

Пов'язує Б. А. Шрамка з Харківським історичним музеєм і певна особиста обставина — майже 40 років, з 10 березня 1948 року по 1 листопада 1986 року, у цьому закладі пропрацювала його дружина — Леонтина Ісааківна Шрамко.

І вже зовсім символічним видається той факт, що народження Бориса Андрійовича Шрамка 17 січня 1921 року припадає на роковини створення Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди (від якого веде свій родовід Харківський історичний музей), заснованого в січні 1920 року. Фактично ровесники по життю, ювіляр і музей хоч і самостійними стежинками торують шлях у науці, але безмежна закоханість у давнину рідного краю постійно перехрещує ці дороги, щоб знову й знову на вівтар археології були покладені найкращі хвилини життя, осяяні науковим натхненням та прозрінням.

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

О. М. Сошнікова. Соціокультурний потенціал музейної комунікації 3
А. В. Панченко. Музей — центр збереження і презентації історико-культурної спадщини краю 9
Ю. О. Тітінюк. Методика художнього формування сучасної музейної експозиції 19
Л. М. Орел, А. О. Фененко. Особливості експозиційного висвітлення та інноваційні підходи при створенні виставки «Харківщина сучасна: здобутки та перспективи. До 20-річчя Незалежності України» 29
О. В. Жукова. Діяльність приватних музеїв на основі музеєфікації пам'яток історії та культури як одна з перспектив розвитку музейної мережі в сучасній Україні 40

ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

А. В. Соколов, С. М. Дейнеко. Досвід та аналіз роботи технічних засобів у експозиційній роботі ХІМ 49
І. П. Шевцов. Створення музейного сайту — необхідна складова сучасної маркетингової системи закладів культури 53
В. О. Казус. Нові аспекти в підході до висвітлення теми «Харківщина в період 1945–1991 рр.» 57
І. О. Роман. Проблеми та можливості висвітлення теми «Локальні війни ХХ ст.» у новій експозиції музею 66
І. О. Роман. З досвіду роботи пересувних виставок ХІМ (1991–2011 рр.) 69
А. О. Мельникова. Висвітлення участі харків'ян у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС у виставковій діяльності ХІМ 73
Г. В. Родак. Один із аспектів висвітлення теми «Жінка на війні» в експозиційній роботі меморіального комплексу «Висота маршала І. С. Конєва» 76

С. В. Лосінська. Виставкова діяльність Музею історії Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» 80
А. О. Сошніков. Романтичні інтерпретації в експозиціях українських музеїв XIX ст. 85
О. А. Желтобородова. Особливості висвітлення та нові аспекти музейної інтерпретації історії Харкова XIX ст. на виставці «Харків. Історичні етюди» 90
Ю. А. Конюшенко. Досвід експозиційної роботи ХІМ з історії Харкова XIX ст. і пріоритетні напрями розвитку 97
О. Д. Іванов. Деякі аспекти нового художнього образу стаціонарної експозиції ХІМ «Наш край у IX–XVIII ст.» 103
О. М. Пантєлєй, Л. Г. Овчіннікова. Етнографічні виставки Харківського історичного музею: досвід, здобутки, спроба нового бачення, перспективи модернізації 107
В. С. Аксьонов, Л. І. Бабенко. До питання створення в Харківському історичному музеї виставки виробів із дорогоцінних металів «Історичні коштовності Слобожанщини» або відкритих фондів «Золота скарбниця» 112
І. А. Сніжко. Можливості використання місцевого матеріалу для створення експозиції з археології давнього кам'яного віку 122
В. С. Аксьонов, Л. І. Бабенко. Експозиція «На перехрестях століть. Археологія краю»: втрати, здобутки, перспективи 127

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ ТА ЗІБРАННЯ В НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ І НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

Л. В. Никипоренко. Колекції періодичної та книжкової продукції у збірці ХІМ і можливості їх використання в експозиційній роботі 134
Н. М. Іванова, Т. А. Горлова. Колекція фотодокументів Харківського історичного музею та можливості її використання в експозиційній роботі 143
Н. В. Звержховська. Грошово-паперові знаки в колекції ХІМ та їх використання у виставковій діяльності 151
В. В. Буличова. Поштові листівки в колекції ХІМ та можливості їх використання в експозиційній роботі 161

В. В. Буличова, Г. В. Пашкова. Зібрання предметів нумізматики та фалеристики у фондах ХІМ та використання їх у практиці музейної роботи 166
Ю. А. Михайловська, В. В. Буличова. Колекції предметів образотворчого характеру в збірці ХІМ та можливість їх використання в експозиційній і виставковій роботі 178
Д. В. Бадаєв. Аналіз колекцій та експозиційний потенціал груп зберігання «Метал», «Дерево», «Різне» та «Макети» у збірці ХІМ 190
С. О. Олехнович. Документи харків'ян — Героїв Радянського Союзу в збірці ХІМ та їх використання в практиці музейної роботи 195
Н. В. Звержховська. Відображення теми освоєння космосу в колекції ХІМ 203
О. І. Хасанова. Різновиди предметів із кераміки та скла в колекції ХІМ і їх використання в експозиції 211
В. М. Яковлєв. Використання нових надходжень в експозиційній та видавничій діяльності меморіального комплексу 223

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

А. В. Панченко. Розвиток музейної справи на Харківщині у 2010 р. 226
Н. С. Мартем'янова. Музейна педагогіка в культурно-освітній діяльності музею 230
М. В. Тортіка (Лобанова), О. О. Тортіка. Указ Президента України № 489/2000 як приклад державної політики України в галузі музейництва на межі ХХ та ХХІ ст. 232
О. Д. Івах. М. Ф. Сумцов про музейну діяльність на селі 235
Д. В. Богданов. Нові підходи до науково-освітньої роботи в музеях Харківщини 237
Б. А. Івченко. Маркетинг і реклама в роботі сучасного музею (з досвіду роботи ХІМ) 239
О. П. Співак. Музейне свято як комплексна форма культурно-освітньої діяльності (з досвіду роботи ХІМ) 242
А. Н. Амер. Вшанування пам'яті жертв радіаційних аварій та катастроф як один із засобів пересторогu людству (з досвіду науково-освітньої роботи ХІМ) 244

Д. М. Дудко. Виїзні виставки в роботі Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди 246
А. П. Голєніщева. Книжковий фонд бібліотеки ХІМ — джерело для плідної науково-дослідної, експозиційної та науково-освітньої роботи музею 248
В. Ф. Тітінюк, А. А. Старкова. Творча особистість М. Д. Раєвської-Іванової в контексті освітнього та культурно-мистецького життя Харкова й України 257
Л. І. Бабенко. Роль та місце Харківського історичного музею в науковому житті професора Б. А. Шрамка (до 90-річчя з дня народження)..... 260

Наукове видання

СІМНАДЦЯТІ
СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів наукової конференції
на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі
як відповідь на потреби соціуму»
18 квітня 2011 р.

Редактор *О. Ковалевський*

Технічний редактор *Є. Онишко*

Підписано до друку 25.03.11. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура MiniatureC. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,75. Наклад 100 прим. Зам. № 11-33.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30